

Людмила ЯКОВЛЕВА

Найдавніше
мистецтво
України L'Art
des origines
en Ukraine

Lioudmila IAKOVLEVA

НАЙДАВНІШЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ

L'ART DES ORIGINES EN UKRAINE

Людмила ЯКОВЛЕВА

**Найдавніше
Мистецтво
України L'Art
des origines
en Ukraine**

Lioudmila IAKOVLEVA

«Стародавній Світ»

Київ • 2013

УДК [903.27:7.0311](477)«632»
ББК Т4(4Укр)22–71 2 в: Щ03(4Укр)2
Я-46

Яковлева Л. Найдавніше мистецтво України. – К.:
«Стародавній Світ», 2013. – 288 с.: 246 іл.

Науковий редактор:
професор Франсуа Джінджан

Рецензенти:
професор Михайло Гладких
професор Леонід Залізняк

Монографія виконана у
відділі археології кам'яного віку
Інституту археології НАН України

Затверджено Вченою Радою
Інституту археології НАН України

ISBN 978-966-2608-08-3

© Л. Яковлева, 2013
© Видавництво
«Стародавній Світ», 2013

ЗМІСТ

<i>Передмова / Avant-proposal / Preface</i>	7
РОЗДІЛ 1	
Найдавніше мистецтво України в європейському контексті	13
РОЗДІЛ 2	
Суспільства верхнього палеоліту України: спосіб життя та естетико- символічне середовище	31
РОЗДІЛ 3	
Архітектура жител із кісток і бивнів мамонта	47
РОЗДІЛ 4	
Орнамент	63
РОЗДІЛ 5	
Мобільна скульптура	75
РОЗДІЛ 6	
Прикраси	113
РЕЄСТР МУШЕЛЬ	
знайдених на поселеннях і стоянках верхнього палеоліту України та суміжних територій Верхнього Дніпра Росії	147

РОЗДІЛ 7

Декоровані знаряддя праці та зброя 157

Післямова

**Синкретизм фігуративних
і декоративних форм 170**

КАТАЛОГ

фігуративного мистецтва України 173

Бібліографія 250

Джерела ілюстративних матеріалів 257

Список скорочень 259

Résumé / Abstract 260

Передмова

Дослідження мистецтва верхнього палеоліту України розпочалося зі знахідки Вікентієм Хвойкою під час розкопок Кирилівської стоянки в Києві у 1893–1896 роках бивня мамонта оздобленого складною гравюрою. Києво-Кирилівський бивень, швидко введений до наукового обігу автором розкопок, став наочним свідченням особливого значення мобільного мистецтва у суспільствах мисливців і збирачів верхнього палеоліту Східної Європи. Подальшим підтвердженням цієї тези стали мініатюрні фігурки оригінальної стилістики з бивня мамонта, оздоблені вишуканим геометричним орнаментом, які були вперше винайдені під час розкопок Мізина під керівництвом Федора Вовка у 1908–1913 роках. Ці сенсаційні знахідки перших витворів мобільної скульптури українського палеоліту, представлені Ф. Вовком на міжнародному конгресі преісторичної антропології та археології в Женеві у 1912 році, не тільки відразу ввійшли до скарбниці шедеврів палеолітичного мистецтва Європи, але й спричинили палкі наукові дискусії щодо стилістики витворів мистецтва та їх ролі у визначенні періодизації палеоліту.

Подальші інтенсивні розкопки багатьох стоянок та поселень верхнього палеоліту на території України, що тривали протягом ХХ століття, достатньо швидко дозволили окреслити основні характерні риси винайдених витворів мобільного мистецтва, які стали необхідним складовим компонентом при визначенні археологічних культур та періодизації палеоліту (Спицин, 1915, Городцов, 1923, Ефименко, 1953, Борисковский, 1953, Шовкопляс, 1965). Водночас витвори найдавнішого мистецтва України були об'єктами окремих публікацій, які повною мірою висвітлені у загальному короткому каталозі витворів палеолітичного мистецтва на території ССРСР (Абрамова, 1962; 1995).

На початок ХХІ століття мистецтво верхнього палеоліту України налічує об'ємний корпус витворів мобільного мистецтва, здобутих під час розкопок декількох поколінь українських археологів, що вимагає здійснення сучасних поглиблених досліджень та загальної характеристики найдавнішого мистецтва України.

Представлена читачу монографія «Найдавніше мистецтво України» є першою узагальнюючою працею, яка охоплює всі художні форми мистецтва верхнього палеоліту України: скульптуру, гравюру, малюнок, а також орнамент, прикраси, монументальну архітектуру з кісток мамонта. Найдавніше мистецтво розглядається нами як самобутня складна цілісна символіко-знакова система, яка різними гранями висвітлює своєрідність найдавнішої образотворчості, синкретизм художніх форм фігуративного та декоративного мистецтва, вагомі соціально-знакові функції мистецтва у первісних суспільствах.

Детальне дослідження предметів мистецтва надало нам змогу вперше запропонувати найбільш повний на сьогодні, розлогий каталог витворів фігуративного мистецтва, висвітлити загальні та особливі риси їхньої художньої стилістики, естетичної властивості, концептуальність іконографії фігуративного репертуару, розглянути мистецтво України в європейському контексті.

Користуючись нагодою, автор книги висловлює свою щирю подяку колегам з Національного музею історії України, археологічного музею та наукового архіву, бібліотеці Інституту археології НАН України, Палеонтологічного музею ІЗ НАН України, музею Добраничівки, Полтавського краєзнавчого музею, історичного музею Чернігова, музею антропології та етнографії у Санкт-Петербурзі, музею національної археології у Сен Жермен ан Ле, а також Ф. Джінджану, В. Цибріку, М. Гладких, В. Присяжнюку, Ю. Кухарчуку, В. Грозаку, В. Соловьеву, М. Миленко, Ж. Плассару, А.-К. Вельте, А.М. Моань, Г. Бозінському.

Avant-propos

La connaissance de l'art du Paléolithique supérieur de l'Ukraine a commencé avec la découverte par Vicente Kvoikha d'une défense de mammoth gravée pendant les fouilles du site de Kiev-Kirilovskaia à Kiev en 1893–1896. La défense de Kiev-Kirilovskaia, qui a été rapidement publiée par l'auteur des fouilles, est le premier témoignage de l'importance considérable de l'art mobilier des sociétés de chasseurs–cueilleurs du Paléolithique supérieur d'Europe orientale. Cette hypothèse a été rapidement confirmée par la découverte des petites figurines richement ornées en ivoire de mammoth, d'un style caractéristique, au cours des fouilles du fameux site de Mézine effectuées sous la conduite de Fédor Vovk en 1908–1913. Cette découverte exceptionnelle des premières œuvres de la sculpture mobilière paléolithique ukrainienne a été présentée par Fédor Vovk au XIVème Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique à Genève en 1912. Ces découvertes ont non seulement rejoint les chefs d'œuvres de l'art paléolithique européen, mais aussi ont provoqué une vive discussion à propos des styles paléolithiques et de leur rôle pour la définition de la chronologie paléolithique.

Les découvertes de nombreux sites du Paléolithique supérieur, et leurs fouilles intensives pendant le XXème siècle en Ukraine, ont considérablement enrichi la connaissance de l'art mobilier, qui a été largement utilisée par les archéologues comme une composante essentielle et caractéristique pour l'attribution des cultures archéologiques et l'établissement de la chronologie paléolithique (Spitsin, 1915; Gorodsov, 1923; Efimenko, 1953; Boriskovski, 1953; Chovkopllass, 1965). Par ailleurs, plusieurs publications spécialisées ont mis en valeur les œuvres d'art paléolithiques ukrainiennes, qui ont pris une place importante dans le catalogue général des objets d'art paléolithique de l'URSS (Abramova, 1962, 1995).

Au début du XXIème siècle, l'art du Paléolithique supérieur d'Ukraine, compte tenu du corpus important d'œuvres mobilières découvertes pendant les fouilles de plusieurs générations d'archéologues ukrainiens, nous conduit nécessairement à mener des études approfondies et synthétiques sur cet art exceptionnel.

L'ouvrage «L'art des origines en Ukraine», présenté ici, propose au lecteur une première monographie générale, qui englobe tous les formes artistiques de l'art du Paléolithique supérieur d'Ukraine: sculpture, gravure, peinture, ainsi que leurs supports: outils, armes, objets de parure et architecture monumentale en os de mammoths. Cet art du Paléolithique supérieur, que nous avons étudié, révèle l'existence d'un système socio-symbolique complexe et original, qui syncrétise des formes artistiques figuratives et non figuratives, et qui traduit fortement une fonction sociale.

Les études détaillées des objets d'art nous donnent la possibilité de réaliser le catalogue d'œuvres d'art figuratives le plus complet possible à ce jour, ainsi que de mettre en lumière les traits particuliers et généraux de leur conventions stylistiques, de leur valeur esthétique, de la conception thématique de l'iconographie des répertoires figuratifs, et aussi d'analyser cet art dans le contexte de l'art paléolithique européen.

L'auteur exprime ses remerciements les plus sincères à ses collègues: Musée Nationale d'Histoire d'Ukraine, Musée d'Archéologie, Archives scientifiques et Bibliothèque de l'Institut d'Archéologie NAS d'Ukraine, Musée de Paléontologie NAS d'Ukraine, Musée de Dobranichivka, Musée régional de Poltava, Musée d'Histoire de Tchernigov, Musée d'Anthropologie et d'Ethnographie de Saint-Pétersbourg, Musée d'Archéologie Nationale de Saint-Germain-en-Laye, ainsi qu'à F. Djindjian, V. Tsibrik, M. Gladkikh, V. Prisiajniuk, Y. Kukhartchuk, M. Milenko, V. Grozak, V. Soloviev, J. Plassard, A.C. Welté, A.M. Moigne et G. Bosinski.

Preface

The knowledge of the upper palaeolithic art of Ukraine began with the discovery by Vicente Kvoikha of an engraved mammoth tusk during the excavations of the site of Kiev-Kirilovskaia in Kyiv in 1893–1896. The Kiev-Kirilovskaia tusk, quickly published by the author of excavations, was the first evidence of the great importance of the mobile art of hunter-gatherer societies in the upper Palaeolithic of Eastern Europe. This hypothesis was quickly confirmed by the discovery of small richly decorated figurines of a characteristic style, made in mammoth ivory, which were found during the excavations of the famous site of Mezine directed by Fedor Vovk in 1908–1913. This outstanding discovery of the first works of Ukrainian Palaeolithic mobile sculpture was presented by Fedor Vovk in the 14th International Congress of Anthropology and prehistoric Archaeology in Geneva in 1912. These discoveries have not only joined the masterpieces of European palaeolithic art, but also caused a heated discussion about the palaeolithic styles and their role for the definition of the Palaeolithic chronology.

The discoveries of numerous upper palaeolithic sites, and their intensive excavations during the 20th century in Ukraine, have considerably enriched the knowledge of mobile art, which has been widely used by archaeologists as an essential and characteristic component for the definition of the archaeological cultures and the palaeolithic periodization (Spitsin, 1915; Gorodsov, 1923; Efimenko, 1953; Boriskovski, 1953; Chovkopllass, 1965). Moreover, several specialized publications highlighted the works of Ukrainian palaeolithic art, who took an important place in the general catalogue of the Palaeolithic mobile art of the USSR (Abramova, 1962, 1995).

At the beginning of the 21th century, the art of the upper Palaeolithic of Ukraine, considering the important corpus of mobile work discovered during the excavations of several

generations of Ukrainian archaeologists, necessarily involves us to conduct in-depth and synthetic studies on this exceptional art.

The book «The art of the origins in Ukraine», presented here, offers the reader a first general monograph, which includes all artistic forms of the art of the upper Palaeolithic of Ukraine: sculpture, engraving, painting, and their media: tools, weapons, objects of adornment and monumental architecture made of mammoth bones. The Art of the upper palaeolithic period, that we studied, reveals the existence of a complex and original socio-symbolic system, which syncretize figurative and non-figurative artistic forms, and which strongly reflects their social function.

The detailed studies of the art objects give us the possibility of achieving today the most complete catalogue of figurative art objects, as well as to highlight their general and individual features and their stylistic conventions, their aesthetic values, the thematic concept of the iconography of the figurative inventories, and also to analyze this art in the context of the European palaeolithic art.

The author expresses his thanks to his colleagues: National Historical Museum of Ukraine, Museum of Archaeology, scientific Archives and Library of the Institute of Archaeology NAS Ukraine, Museum of Paleontology NAS Ukraine, Museum of Dobranichivka, Poltava regional Museum, Museum of History of Chernigov, Museum of Anthropology and Ethnography of St. Petersburg, National Archaeology Museum in Saint Germain-en-Laye (France), and F. Djindjian, V. Tsibrik, M. Gladkikh, V. Prisiajniuk, Y. Kukartchuk, M. Milenko, V. Grozak, V. Soloviev, J. Plassard, A. C. Welté, A.M. Moigne and G. Bosinski.

Найдавніше мистецтво України в європейському контексті

Мистецтво, що виникло в епоху верхнього палеоліту (за французькою термінологією *paléolithique supérieur*) 40 000 років тому (за даними ^{14}C AMS), було безперечно пов'язано з появою *Homo sapiens sapiens* – людини сучасного фізичного типу, яка доволі швидко заселила значні простори Європи та Євразії. Упродовж верхнього палеоліту, що завершився приблизно біля 10 000 років тому, мистецтво займало значне місце, відкриваючи різноманітні грані творчої діяльності. У різних первісних суспільствах мистецтво виконувало багато важливих та різноманітних функцій: практико-пізнавальну, знаково-комунікативну, обрядово-міфологічну, естетико-художню, а також було невід'ємним компонентом культури людства.

Мистецтво верхнього палеоліту є первинним корінням, з якого виростають дві великі гілки. Одна представляла найдавніші форми мовної, музичної, танцювальної та акторської творчості. Друга – найдавніші форми прикладного мистецтва, архітектури, скульптури, живопису, графіки. Обидва напрями, що переплетені у стародавній культурі, розкривають дві суттєво різні можливості освоєння світу. Одна з них охоплює способи втілення художнього задуму, якими володіла сама людина – рухи тіла, звук голосу. Друга – можливість звернутися до природних засобів – каменю, глини, дерева, кістки, бивню, фарб, мушлі, бурштину.

Паралельно набуває свого розвитку як фігуративне, так і декоративне мистецтво. Фігуративне мистецтво представлено двома основними групами. Перша – це монументальне мистецтво, тобто зображення на стінах печер, гротів

або скелях. Друге – мистецтво малих форм, мобільне (переносне) мистецтво, до якого належать фігуративні зображення, виготовлені з бивня, рогу, кістки, каменю, бурштину. Монументальне та мобільне мистецтва, втілені у різних художніх формах, свідчать про появу, значний розвиток та поширення скульптури, барельєфу, гравюри, малюнку у верхньому палеоліті. Декоративне мистецтво широко представлене прикрасами одягу та тіла, різноманітними декорованими предметами та знаряддями праці і зброєю.

Про існування у верхньому палеоліті музики, танцю, пантоміми свідчать не лише деякі зображення людей у різних позах, а й найдавніші інструменти, знайдені на стоянках. Найвиразнішими серед них є флейти, різноманітні сопілки, виготовлені з трубчастих кісток тварин, у яких просвердлені або прорізані отвори. Дві такі стародавні флейти знайдено у Молодовому 5 в Україні. Обидві флейти, виконані з рогу північного оленя, мають отвори та орнаментальне оздоблення.

Головні теми палеолітичного мистецтва – це зображення людей та різних тварин. Вони разом із зображеннями певних знаків, відбитками рук та геометричною орнаменталією становлять стабільний художній репертуар, демонструючи єдині домінанти світогляду, високий рівень образного мислення та естетичного сприйняття протягом всього верхнього палеоліту.

1/1
Браслет
з п'ятьох пластин
прикрашений
орнаментом.
Бивень мамонта.
Мізин.
Україна

Зооморфна тематика широко представлена у верхньопалеолітичному мистецтві. Зображення тварин, досконало виконані у монументальних і малих формах, дозволяють не лише визначити вид тварини, а й у багатьох випадках його статевовікові відмінності. Згідно з образотворчими традиціями різних груп населення у зооморфному репертуарі пріоритет могли надавати таким видам травоядних, як мамонти, носороги, бізони, коні, північні олені, кози, так само, як і хижакам – ведмедам, левам, іншим видам котячих. Існували також композитні зооморфні зображення,

так звані монстри. Численність зображень плейстоценової фауни (від трав'яїдних до хижаків), поодинокі зображення птахів, риб, рептилій ілюструє широту освоєння зооморфної тематики, її багатогранне використання не лише як об'єктів здобичі, а і як образів символічного формоутворення тієї епохи. Звірі, розміщені в печері у певному порядку, та їх поєднання у деяких композиціях із зображеннями людей можуть розглядатися як єдине структурне утворення, втілення міфу, легенди, взаємостосунків між групами.

Зображення людей також представлені як у монументальних, так і малих формах. Тематично визначаються зображення жінок, чоловіків, чоловіків у зооморфному вбранні, антропоморфні зображення без

визначення статі, композитні зображення напівлюдини-напівтварини. Зображення людини, втілене окремо або співіснуючи із зображенням звіра, виступає як друга домінанта художньо-образної структури найдавнішого мистецтва. Зображення чоловіків із зооморфними рисами, композитні зображення, а також зображення жінок серед звірів у наскальному (а у ряді випадків, і у мобільному) мистецтві, виразно розкривають наявність складних «міфологічних стосунків» людей зі світом тварин, їх спроб висловити різними художніми засобами свою єдність із навколишнім середовищем.

Зображення жінок, безумовно, домінують у мистецтві палеоліту за своєю чисельністю та широтою розповсюдження. Тема жінки, найбільш широко представлена у мистецтві малих форм, висвітлює особливі змістовні аспекти. Зображення жінок у мобільній скульптурі та гравюрі нерідко знаходять на стоянках серіями. У мистецтві

а

б

1/2 а, б
Поховання
чоловіка (а).
Сунгирь.
Росія.
Розкопки
О.М. Бадефа.

Реконструкція
одягу чоловіка
із Сунгиря (б)

1/3
Зображення
двох носорогів.
Грот Шове.
Франція

ориньяку та гравету домінують пишнотілі «Венери» – оголені жінки з розвиненими формами. У зовнішності жінки увага акцентувалася на суто статевих ознаках її тіла: великі груди, пишні стегна, опуклий живіт. Підкреслення жіночих ознак, окреме зображення статевих жіночих органів (лобкового трикутника, вульви, грудей), а також зображення вагітних жінок розкриває тему в контексті народжувальних функцій жінки, тобто продовжувачки людського роду. Як у монументальному, так і у мобільному мистецтві протягом всього верхнього палеоліту реалізм співіснує з вельми умовними, схематичними зображеннями. Існування реалізму та схематизму як двох напрямів найдавнішого мистецтва, а у ряді прикладів їх співіснування

в одному художньому комплексі, розкриває наявність широких варіативних можливостей втілення художнього образу відповідного змісту.

У верхньому палеоліті, незважаючи на опанування населенням всієї Європи, пам'ятки мистецтва зосереджені тільки у деяких регіонах. Більш того, у різних регіонах простежується

1/4
Зображення
мамонта.
Капова печера. Урал.
Росія

розвиток різних художніх форм та пріоритетність певної тематики. Зокрема, у Західній Європі у Франко-кантабрійській області Франції та Іспанії, у французькому Ардеші та у Дордоні особливого розвитку набуло підземне наскальне зооморфне мистецтво, де на стінах глибоких гротів найдавніші художники малювали чисельні зображення звірів, які вражали своїм реалізмом, при тому що окремі антропоморфні та жіночі зображення й знаки у вигляді простих геометричних фігур або геометричних мотивів доволі часто доповнювали ці великі реалістичні зооморфні ансамблі. Серед таких віртуозно виконаних фігуративних ансамблів, перш за все, необхідно зазначити зображення у гротах Шове, Бом Лятрон, Пер нон Пер (ориньяк), Пеш Мерль, Рукадур, Кусак (гравет), Ляско, Альтаміра, Фон де Гом, Нію, Руфіньяк, Марсула (мадлен). Водночас існування вишуканих зооморфних малюнків Капової та Ігнат'євської печер Південного Уралу свідчать

1/5
Зображення
мамонта.
Грот Руфіньяк

1/6
Зображення
мамонта,
бізона та кіз.
Великий плафон
грота Руфіньяк.
Дордонь.
Франція

1/7
Олень.
Грот Ляско.
Франція

й живописними малюнками з реалістичними та схематичними зображеннями тварин та людей. Це мистецтво пленеру було однією з характерних рис різних груп населення гравету, солютре та мадлену, які мандруючи своїми мисливськими територіями, залишали після себе як поодинокі, так і групові зооморфні композиції, що у деяких випадках також супроводжувались антропоморфними зображеннями та знаками. До найбільш ілюстративних прикладів наскельного мистецтва пленеру належать Фос Коа, Сієра Верде, Мазуко, Алто Савор, Зезер та ін.

про конвергентність художніх традицій підземного мистецтва верхнього палеоліту.

Розвиток наземного наскельного фігуративного зооморфного мистецтва простежується на відкритих просторах Іспанії та Португалії, де скелі, що витягнулися вздовж річок, прикрашені гравюрами, а іноді

1/8
Наскельне
зображення бика.
Долина Фос Коа.
Португалія

1/9
Наскальне
зображення
двох коней.
Долина Фос Коа.
Португалія

У Центральній Франції деякі скельні навіси, що були місцями стоянок та поселень, прикрашались монументальними барельєфними фризами: Рок де Сер (солютре), Кап-Блан, Реверді, Шер а Кальвен, Англь сюр Англен (середній мадлен). Особливо видовищним є довгий скельний навіс у Англь сюр Англені, прикрашений монументальним фризом, вирізаним у барельєфі, горельєфі та у гравюрі. Витончений реалізм групи оголених безголових жінок, виконаних у натуральну величину, гармонійно поєднується із реалізмом зображених бізонів, коней, кіз, левів, ведмедя, антилопи сайги та оленів, утворюючи великий фігуративний ансамбль, який ілюструє оригінальне втілення однієї з образотворчих концепцій реалістичного мистецтва, а саме – «зображення жінок в оточенні тварин» із тематичним акцентом «жінка-бізон», виконуючи знаково-комунікативні та естетичні функції монументального декору цього поселення. Водночас на даному поселенні, як і в інших регіонах, наскальне реалістичне мистецтво співіснувало з реалістичними та схематичними зображеннями тварин і людей, втілених у дрібній скульптурі й графіці, та з орнаментальним декором на мобільних предметах (прикраси, знаряддя праці й зброя).

1/10

Зображення
жінок у барельєфі.
Скульптурний фриз
скельного навісу
Рок о Сорсьє.
Поселення
Англь сюр Англен,
Франція

(гравет). На ряді цих поселень та стоянок, окрім тварин, виробляли також реалістичні статуетки жінок.

Найдавніше реалістичне зображення оголеної жінки у вигляді мініатюрної статуетки – підвіски з бивня мамонта із Хохле-Фелс датується 30 000 років тому (за даними ^{14}C AMS). На сьогодні ця мініатюрна «Венера», нещодавно знайдена під час розкопок, є першою за давниною статуеткою, що відкриває велику серію вишуканих реалістичних фігурок жінок ориньяку та гравету: Брасемпуй, Балці Росі, Вілендорф, Дольні Вестоніце, Павлов, Пржедмост, Костенки, Авдєєво, Зарайськ, Хотилєво, Гагаріно. На більшості цих стоянок водночас із реалістичними витворами виконували схематичні зображення, так само, як і орнаментальні композиції на предметах, що свідчить про стилістичне розмаїття художніх форм та своєрідність розвитку традицій певних груп європейського населення, обмежених у просторі та часі.

1/11

Зображення
жінок у барельєфі.
Скульптурний фриз
скельного навісу
Рок о Сорсьє.
Англь сюр Англен

Деякі регіони Європи, до яких належить і Україна, демонструють розвиток виключно фігуративного мистецтва схематичного напрямку, геометричного орнаменту й різноманітних прикрас. Схематичні зображення людей відомі тільки у декількох регіонах України. У Середньому Подністрів'ї це стоянка Молодове 5, шар 7, що датується середньою порою верхнього палеоліту 23 000 BP ^{14}C AMS без калібровки (с. Молодове Чернівецької області). На стоянці знайдений випрямлювач дровків із рога північного оленя, на якому вирізане зображення людини у техніці низького рельєфу. Тут також знайдена плиточка лупаку оригінальної форми, яка дещо нагадує абрис вельми схематичного геометризovanого зображення нижньої половини жіночого тіла у профіль.

На Наддніпрянщині та Волині у пізню пору верхнього палеоліту 15 000–14 500 BP ^{14}C AMS (дати не калібровані) на поселеннях знайдені схематичні антропоморфні зображення, переважно жіночі фігурки, виконані в техніці круглої та сплющеної скульптури. У Бармаках (с. Бармаки Рівненського району) вельми схематичне

1/12
Скульптурний фриз
під скельним
навісом
Рок о Сорсьє
на поселенні
Англь сюр Анген.
Франція

1/13

*Зображення
жінки (барельєф)
нанесене на
попередні
зображення
двох бізонів.
Скульптурний фриз
скельного навісу
Рок о Сорсьє
на поселенні
Англь сюр Англен.
Франція*

мініатюрне зображення утятого жіночого тіла втілено у бивні мамонта, у вигляді статуетки-підвіски. У Добраничівці (с. Добраничівка Яготинського району Київської області) кожна із трьох фігурок утятого жіночого тіла була втілена у різному матеріалі: бивні, пісковик, бурштині. У Межирічі (с. Межиріч Канівського району Черкаської області) п'ять антропоморфних схематичних фігурок вирізані у техніці сплющеної скульптури виключно з бивня мамонта. Три з них є статуетками жінок, четверта – знаряддям праці, що повторює абрис жіночої фігурки, а п'ята є зображенням людини з обличчям. У Мізині (с. Мізин Чернігівської області) відомо 18 схематичних статуеток, вирізаних із бивня мамонта у техніці круглої скульптури, представлених схематичними фігурками жінок та фігурками фалосів, ускладненими жіночою семантикою. Спрощено мінімізований, недосконало виконаний абрис схематичної фігурки, що вельми умовно нагадує мізинські статуетки, можна також вбачати серед інших абстрактних геометризаних та зооморфних фігур, вирізаних на бивні з Оболоння (с. Оболоння Чернігівської області).

1/14

*Барельєфне
зображення
кози нанесене
на попереднє
зображення бізона.
Скульптурний фриз
скельного навісу
Рок о Сорсьє.
Поселення
Англь сюр Англен*

До цього кола зображень Наддніпрянщини необхідно додати жіночі статуетки з Єлисеєвичів 1 (с. Єлисеєвичі Брянської області, Росія). Дві вельми схематичні мініатюрні фігурки нижньої половини жіночого тіла вирізані з крейди у техніці круглої скульптури, а інша, єдина реалістична статуетка жінки без голови та рук зроблена у техніці круглої скульптури з бивня мамонта.

У фінальну пору верхнього палеоліту зображення жінок виконувались на стоянках Рогалик (біля хутора Рогалик Луганського району Донецької області). Найвиразнішим із них є зображення вагітної жінки вирізане у техніці гравюри на ретушері зі сланцю із стоянки Рогалик XI. Інші два витвори умовно також можна врахувати як скульптурні. Ці два предмети з каменю, за вельми спрощеною й трохи підправленою природною формою, певним чином нагадують вкрай мінімізовані схематичні зображення нижньої половини жіночого тіла (Рогалик II «А» та Рогалик XII).

Таким чином, в Україні, саме на пізньому етапі верхнього палеоліту і саме на Наддніпрянщині та Волині, особливого розвитку набуло мистецтво дрібної скульптури схематичного характеру, де пріоритетними були вельми схематизовані зображення жінок, які ілюструють виважені стилістичні варіації (Мізин, Межиріч, Добраничівка, Бармаки). Водночас статуетки жінок із бивня мамонта з Мізіна, Межиріча, Добраничівки, Бармаків, Єлисеєвичів 1 у порівнянні з фігурками Вісі Скада, Петерсфельда, Гонерсдорфа,

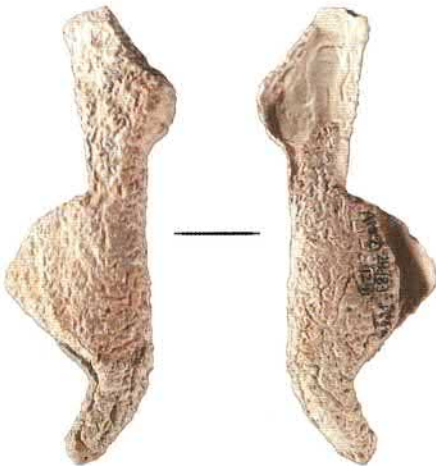
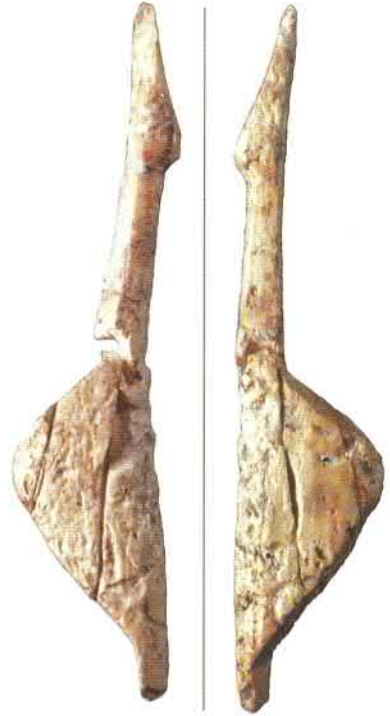

1/15
Малюнок (ліворуч) –
реконструкція
жінки з дитиною
за плечима,
в порівнянні зі
схематичними
жіночими
зображеннями,
вирізьбленими у
гравюрі на
кам'яній плакетці
(праворуч).
Поселення
Гонерсдорф.
Німеччина

1/16, 1/17
Схематичні
статуетки жінок.
Поселення Андернаш.
Німеччина

Небра, Пекарна, Ардернаша, Ношателя, Монруц, Вілсзус розкривають концептуальні особливості формоутворення схематичної скульптури різних європейських регіонів та їх конвергентності.

Крім того, мізинська скульптура ілюструє також розвиток універсальних художніх концепцій здійснення фігуративно-знакових зображень окремих статевих органів чоловіка та жінки, а також оригінального поєднання чоловічої та жіночої тематики в одному зображенні. Такі зображення використовували, починаючи з ориньяку, протягом всього верхнього палеоліту. Однією з виразних аналогій є оригінальні жіночі зображення вирізьблені на зубах коней у Англь сюр Англен, Ля Марш, Монгодье. Іншим прикладом може слугувати подвійна кістяна скульптура двох фалосів, декорованих геометричними візерунками з Горж д'Анфер, а також композитна кістяна скульптура фалос-вульва з Ле Плакару (мадлен).

Зображення звірів у мистецтві України є досить обмеженими. Прихильність до зооморфної тематики схематичного напрямку ілюструє, перш за все, вельми складна гравюра виконана з неправильних геометричних фігур та лінійних орнаментальних мотивів, доповнених зображеннями у профіль голови мамонта, голови птаха з довгим клювом (журавель) і рептилії (черепашка) на бивні мамонта з Київ-Кирилівської стоянки. Аналогії зображенням цих тварин можна знайти у наскельному та

мобільному мистецтвах на європейських територіях. Лаконічне неповне (утяте) зображення мамонта у профіль, так само, як і повне зображення цієї тварини у профіль, широко використовувалось у наскельній гравюрі та малюнку від ориньяку до мадлену. Найбільш велика серія зображень мамонтів, серед яких присутні зображення неповного контуру тіла цих тварин, виконані на стінах та плафоні гроту Руфіньяк (середній мадлен). Серед витворів мобільного мистецтва відзначимо утяте зображення мамонта, виконане у гравюрі з Англъ сюр Англен та Ля Марш (середній мадлен). Серед водоплаваючих птахів із вельми видовженою шиєю та довгим клювом можна відзначити зображення журавлів виконані у гравюрі з Ложері-Басс, Гаргас, Белвіс. Серед рептилій найбільш репрезентативним скульптурним зображенням є широко відома фігурка саламандри довжиною 10,8 см із Ложері-Басс, що була вирізана з рогу північного оленя (мадлен). У цілому, складна гравюра з Київ-Кирилівської відноситься до кола графічних композицій, де об'єднано декілька вельми різних зооморфних фігур (повних та неповних) у супроводі геометричних візерунків. Прикладом може бути гравюра вирізана на кам'яній плиточці довжиною 20 см, де представлені зображення у профіль птаха, голови бізона та задньої половини тіла ще двох бізонів із Пюї де Лакан (мадлен). Інша оригінальна композиція виконана на знарядді з рогу оленя довжиною 14 см, де загострений кінець знаряддя оформлений як голова птаха з великим довгим клювом, а широка частина знаряддя прикрашена гравюрою голови ведмедя у профіль, із грота Массат (мадлен).

1/18
Схематична
статуетка жінки.
Профіль і фас.
Мізин.
Україна

1/19
Схематична
статуетка фалосу.
Профіль і фас.
Мізин.
Україна

В Україні інша гравюра орнаментального характеру зі схематичними фігуративними елементами виконана на бивні зі стоянки Оболоння (знайдена нещодавно), де серед неправильних видовжених геометризованих контурів простежується схематичне композитне зображення рептилії (змія з однією головою та двома хвостами) та вельми схематичний зооморфно-подібний контур. У мистецтві верхнього палеоліту, незважаючи на рідкість, зображення змії охоплювало різні європейські та євразійські території. Змія могла бути представлена окремо, у парі або у складі багатофігурної композиції. Серед найбільш репрезентативних зображень змії у гравюрі необхідно особливо відзначити дві змії, віртуозно вирізьблені на випрямлювачі древка «*bâton percé*» із Монгодьє. Найбільш складна багатофігурна та орнаментальна композиція із зображенням великої змії, двох голів коней, людини та лінійних візерунків вигравірувана на знарядді з рогу «*bâton percé*» у Ля Мадлен (мадлен).

1/20
Зуб коня з
вигравіюваними
зображеннями
жіночого
трикутника.
Англь стор Англен.
Франція

У мистецтві верхнього палеоліту України поодинокі зооморфні зображення також втілені у дрібній круглій скульптурі. Мініатюрна схематична статуетка мамонта вирізана зі шматочку мергелю із збереженням його природної форми на стоянці Бармаки. Подібну до Бармаків мініатюрну зооморфну скульптуру з мергелю та крейди ширше використовували в Єлисеєвичях I. Серія мініатюрних зображень цього поселення ілюструє, як і у Бармаках, використання природної конфігурації невеликих шматочків крейди та мергелю, у формі яких найдавніші митці бачили характерний абрис тіла тварини. Більш того, в Єлисеєвичях I явно простежується два типи

1/21
Збільшене
зображення
на зубі коня

зображень. До першого належить три цілих, вельми схематичних зображення мамонтів, подібних до цілого зображення мамонта з Бармаків. До другого – виключно схематичні зображення зооморфних голівок: дві голови левів та дві голови монстрів. Зооморфні зображення цих двох поселень демонструють одну з розповсюджених універсальних концепцій мистецтва верхнього палеоліту, а саме

використання специфіки природної форми обраного матеріалу (камінь, кістка, скельна поверхня) для найбільш оптимально мінімізованої реалізації фігуративного зображення певної стилізації. Обрана природна форма матеріалу значною мірою диктує характер зображення, надаючи змогу підкреслити його певні риси. У вельми схематичних фігурках мамонтів з Єлисеєвичів I та Бармаків, виконаних у техніці круглої скульптури, акцент припадає на лаконічне підкреслення характерної форми загального контуру їх тіла, що ідентифікує вид звірів із першого погляду. Подібні типи зображень мамонтів та інших тварин із мергелю відомі ще із гравету в Костенках 1, Костенках 4, Костенках 11 (Середній Дон, Росія). Найбільш чисельною була серія скульптурних зооморфних зображень із мергелю з Костенок 1. У кожному з таких витворів підкреслена оригінальна асиметричність та дискретність голівок левів, ведмедів, монстрів та ін. Їх визначення потребує уважного розгляду витвору круглої мініатюрної скульптури під різними кутами зору. Явно простежується вибір шматочків крейди неправильної асиметричної опуклої форми, яка навмисно зберігалась та підкреслювалась майстром.

1/22
Скульптурне
зображення вульви.
Мергель.
Костенки 1, шар 1.
Росія

1/23
Скульптурне
зображення жінки
вирізьблене
із зуба коня.
Мас д'Азиль.
Франція

Загалом на теренах України наочно простежується нерівномірність регіонів розповсюдження зображень людей та тварин, що, вірогідно, пов'язано з розвитком певних художніх традицій фігуративного мистецтва тільки в окремих груп мисливців та збирачів, тоді як інші групи населення практикували інші художні форми, серед яких більшого поширення набули декоративні прикраси одягу й тіла та геометричний орнамент.

Особливого розвитку та широкого географічного поширення на теренах України набуває геометричний орнамент. Фігурки дрібної скульптури оздоблені вишуканим графічним орнаментом разом із виробами утилітарного (знаряддя, зброя) та декоративного призначення (прикраси одягу та тіла) також прикрашені різноманітними орнаментальними геометричними композиціями є непересічним явищем найдавнішого мистецтва України. Використання фарб для виконання геометричного орнаменту на

кістках мамонта у конструкції стін жител Мізина та Межиріччя є унікальним свідченням існування своєрідної традиції розпису житла у верхньому палеоліті.

Особливістю мистецтва України є також високий розвиток оригінальної архітектури жител збудованих із кісток і бивнів мамонта, де кожному з жител надавали особливий зовнішній вигляд (Гінці, Добраничівка, Мізин, Межиріч). Подібні архітектурні прийоми використовували в Юдинові (Верхнє Подніпров'я, Росія) та у Костенках II. Наявність розвинених традицій житло-

1/24

Статуетка жінки
з бивня мамонта.

Профіль.

Костенки I, шар I.
Росія

1/25

Статуетка жінки
з мергеля.

Костенки I, шар I.
Росія

будування з оформленням зовнішнього вигляду житла розкриває риси активної творчої діяльності людей, що поєднує не тільки функціональні, технічні, а й декоративні аспекти. Житло з кісток мамонта, як і будь-яке інше житло, за своїм призначенням є утилітарним. Водночас суб'єктивна діяльність первісних архітекторів України

1/26

Статуетка мамонта з мергеля. Костенки 1, шар 1. Росія

поєднує дві функції: утилітарно-будівельну та декоративно-композиційну. Увага до зовнішнього вигляду житла, своєрідність його оформлення доводять, що житлова споруда певної конструкції є водночас естетико-символічним об'єктом, що свідчить про появу унікальної архітектури з кісток на такому ранньому етапі розвитку людства, як верхній палеоліт.

Інша традиція облаштування поселень з оригінальним використанням монументального декору житлових зон простежується у центральній Франції, де скельні навіси були місцями багаторазових сезонних помешкань деяких груп населення солютре (Рок де Сер) та середнього мадлену (Кап-Блан, Реверді, Шер а Кальвен, Англъ сюр Англен). Монументальний настінний декор, який візуально сприймався як зооморфний (або антропо-зооморфний) скульптурний фриз, водночас

1/27

Статуетка голови ведмедя з мергеля. Костенки 1, шар 1. Росія

був поділений на окремі композиції – «фігуративні панно», що прикрашали окремі житлові зони. Кожна з таких житлових зон (тобто жител) могла бути або відкритою, або закритою шкурами тварин, закріплених за допомогою серії парних отворів, просвердлених на виступах стіни та на краю карнизу скелі. Архітектоніка цих поселень із монументальним настінним декором, що витягнулися вздовж берегів річок, дозволяла, по-перше, яскраво відмітити скельний навіс, обраний для

1/28

Статуетка голови монстра з мергеля. Костенки 1, шар 1. Росія

помешкання групи даної мисливської території; по-друге, підкреслити індивідуальність кожної з житлових зон; по-третє, проілюструвати важливість знаково-комунікативних функцій мистецтва на поселенні. У цілому, верхньопалеолітичні поселення з різнотипним монументальним декором жител або житлових зон (архітектура, барельєфна настінна скульптура), влаштовані у різних ландшафтних регіонах Європи, свідчать про існування сталих традицій щодо їх загальної експозиції та зовнішнього вигляду на відстані, що ґрунтувались на необхідності визначити та особливим чином підкреслити відповідні соціальні функції даного поселення в рамках мисливської території певних груп населення.

РОЗДІЛ 2

Суспільства верхнього палеоліту України: спосіб життя та естетико-символічне середовище

У верхньому палеоліті 40 000–10 000 років тому терени України були заселені суспільствами мисливців і збирачів. Освоєння території відбувалося за досить специфічних природних умов, пов'язаних із материковими зледеніннями, характерними для плейстоцену. Унаслідок льодовиків панував холодний клімат із ритмічними коливаннями похолодань і потеплінь. Основою економіки були колективні полювання на різні види тварин у окремих ландшафтно-кліматичних регіонах. Умови життя вимагали від людей створення соціальної організації з високим рівнем колективізму, без якого взагалі неможливо було вижити в умовах суворого клімату та полювати на велетнів плейстоценової фауни, таких як мамонти, бізони, вівцебики, коні, північні олені. Привласнювальний тип первісної економіки чітко диктував спосіб використання групами людей своїх територій. Мисливці верхнього палеоліту мали багато спільних рис щодо способу життя, яке повністю залежало від поведінки стадних тварин, їхніх біологічних циклів і сезонних міграцій. Завдяки постійності сезонних міграцій первісна людина досконало орієнтувалася на місцевості, обираючи найбільш вдалі стратегічні місця для полювання. Завдяки полюванню люди отримували певну кількість м'яса, кісток, шкур, які необхідно було переробити, відсортувати, перетворити на запаси їжі, матеріал для будівництва жител, пошиття одягу, виготовлення предметів мистецтва та прикрас. Наявність дичини, м'ясних запасів і сировини сприяли тому, що люди селилися у відповідних місцях.

В умовах відкритих ландшафтів особливе значення мало влаштування базових поселень, що розпочиналося

у теплий сезон року, і будівництво стаціонарних жител, що давало змогу достатньо комфортного проживання. За сприятливих умов люди могли залишатися в такому поселенні протягом декількох сезонів, здійснюючи пошукові та мисливські експедиції для поповнення запасів їжі, сировини для крем'яних і кістяних знарядь, мінеральних фарб і прикрас тощо. З настанням тепла громада з економічних міркувань могла розпадатися на невеликі групи й навіть на окремі сім'ї, які самостійно займалися пошуками їжі. У межах мисливської території вони створювали тимчасові стоянки, полюючи на різних тварин і поповнюючи харчовий раціон збиральництвом. З початком осені люди знову збиралися у громаду на традиційних шляхах сезонних міграцій тварин, іноді поверталися до свого основного базового поселення. Таким чином, громада, за винятком особливо сприятливих сезонів, вела напівосілий спосіб життя. Більше того, за даними археологічних розкопок на таких мисливських поселеннях, як Гінці, Мізин, Межиріч, Київ-Кирилівська, Юдиново, Бужанка 2 чітко простежуються два основних епізоди їх заселення, з певною перервою у часі, викликаною необхідністю залишати основні місця проживання громади через характер мисливської економіки. У верхньому палеоліті особливого розвитку набули відносини між спорідненими громадами. Обмін шлюбними партнерами зміцнював

2/1

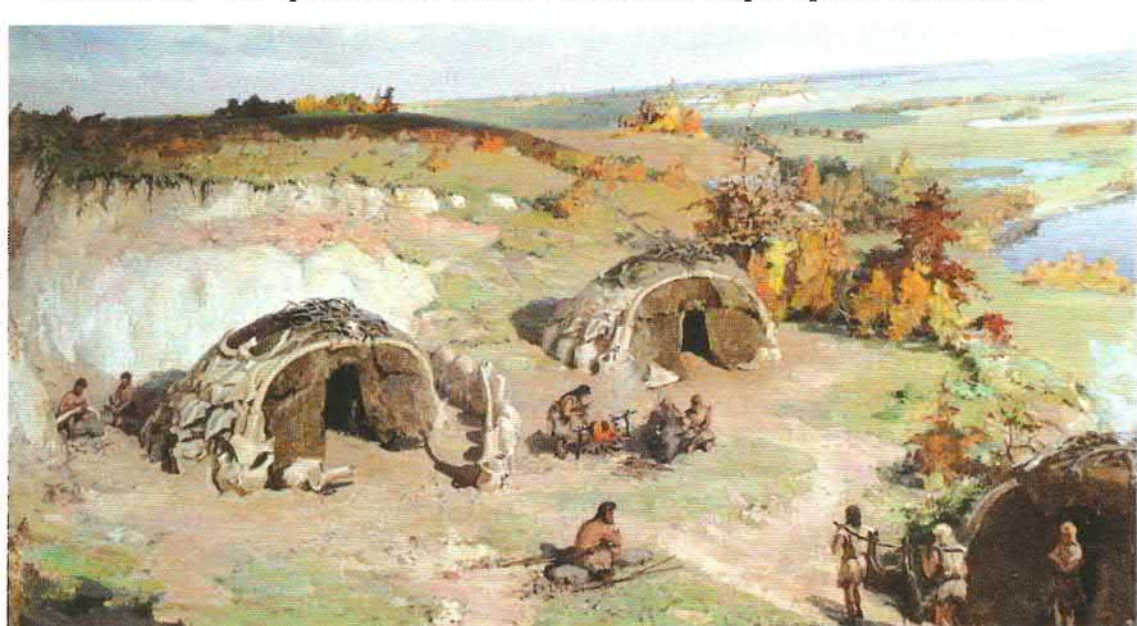
Поселення

верхнього палеоліту

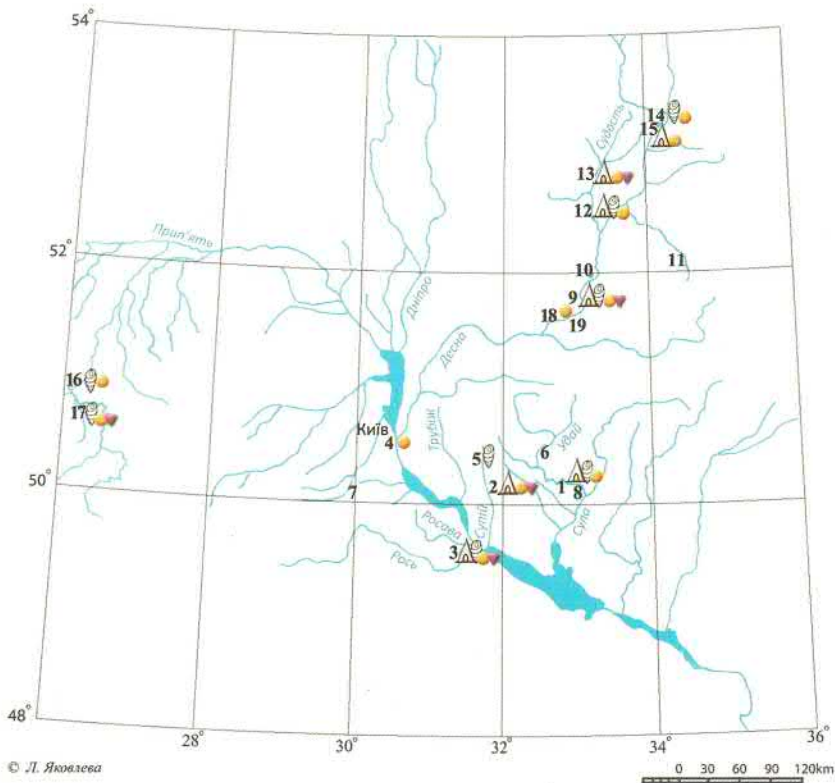
Межиріч

(за реконструкцією

І.Г. Підплічка)

Карта
стоянок і поселень
з мамонтовою
фауною регіонів
Верхнього і Середнього
Дніпра України та
Росії (пізня доба
верхнього палеоліту)

© Л. Яковлева

скульптура	архітектура
геометрична гравюра	прикраси з мушель

- 1 – Гінці; 2 – Добраничівка; 3 – Межиріч; 4 – Київ-Кирилівська; 5 – Семенівка 1, 2, 3, 4;
6 – Журавка; 7 – Фастів; 8 – Вільшанка; 9 – Мізин; 10 – Чулатово; 11 – Севськ;
12 – Юдиново; 13 – Єлисеєвичі; 14 – Тимонівка; 15 – Супонєво; 16 – Городок 2;
17 – Бармаки; 18 – Бужанка; 19 – Оболоння

дружні стосунки, завдяки чому передавалися міфи та легенди, відбувався обмін досвідом, сировиною й різними типами предметів, у тому числі й предметами естетико-символічного значення.

За даними археологічних розкопок на теренах України зафіксовано існування відповідних регіонів, де набули розвитку верхньопалеолітичні суспільства зі сталими культурними традиціями. Складовими компонентами їх характеристики є витвори мистецтва та прикраси, які, незважаючи на свою рідкість знаходження в культурному шарі, мають особливе значення щодо реконструкції соціального устрою та ідеології суспільства. Цілком природно, що серед всіх категорій

2/3
Гінці.
Житло № 2
з кісток і бивнів
мамонта
в процесі розкопок
під керівництвом
Л. Яковлевої
у 2009 році

артефактів символічно-знакового характеру найбільш поширеною є категорія різноманітних прикрас, як один із фундаментальних елементів знаково-комунікативної системи визначення окремих та загальних соціальних ознак як окремого індивідуума, так і групи або груп людей мисливського суспільства. Ця загальна тенденція наочно висвітлюється у широкому використанні прикрас та вибірковості їхніх типів у різних мисливських суспільствах українських територій протягом всього верхнього палеоліту. Іншою поширеною категорією артефактів символічно-знакового характеру є різноманітні декоровані знаряддя праці та зброї, які присутні у культурному шарі багатьох стоянок і поселень верхнього палеоліту України. Існування на одному поселенні однотипних предметів прикрашених декором або позбавлених його, у свою чергу, також ілюструє ознаки відповідної

знаково-комунікативної системи, втіленої у предметному середовищі утилітарного характеру мисливських суспільств. Безумовно функціонування даних систем знаково-комунікативного характеру вагомо спирається на витвори фігуративного мистецтва, однак ця категорія знахідок вельми рідко залишається у культурному шарі, що пояснюється

їх престижністю та способами використання. Як вже зазначалось, на сьогодні верхньопалеолітичні витвори фігуративного мистецтва малих форм простежені тільки в окремих регіонах України, до яких належать Верхня та Середня Наддніпрянина, Сіверський Донець, Середнє Подністров'я та Волинь.

У верхньому палеоліті України особливе значення щодо визначення ролі та функцій фігуративного й декоративного мистецтва та прикрас, як складових елементів знаково-комунікативної системи мисливського суспільства, припадає на терени Верхньої та Середньої Наддніпрянини. Археологічні пам'ятки цієї території завдяки багатству та розмаїттю артефактів дають унікальну можливість визначити своєрідні риси не тільки соціально-економічного устрою, способу життя, але й ідеології пізньопалеолітичного суспільства. Саме серед цього прадавнього населення зафіксовано найбільше поширення витворів мистецтва на основних базових поселеннях у порівнянні з їх обмеженістю, вибірковістю або

2/4
Самка мамонта
з мамонтеням.
Акварель
Г.Н. Глікмана

2/5
Знаряддя
з кінцівок бивнів
мамонта.
Мізин

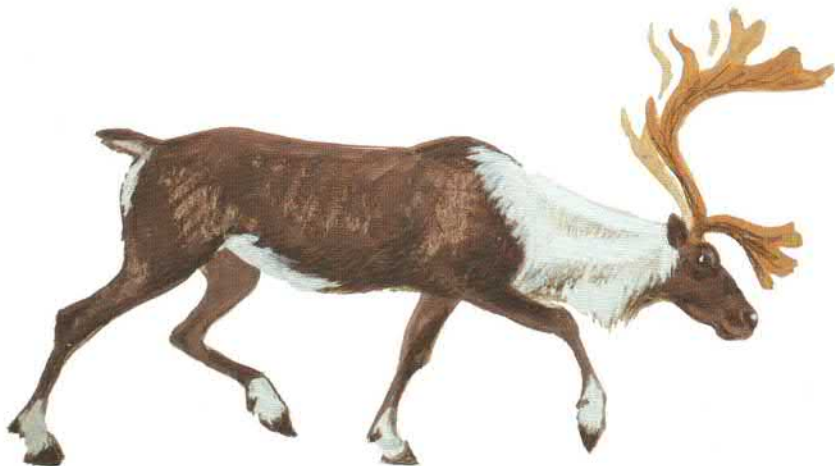
відсутністю на короткотривалих стоянках. Близько 14 500 років тому (за даними ^{14}C AMS без калібровки) терени Верхньої та Середньої Наддніпрянщини були одним із регіонів прильодовикової зони, де завдяки ряду природних факторів набув свого розвитку один із типів палеоекономіки з комплексним мисливством і збиральництвом (Яковлева, 2000, с. 72–83; 2001, с. 69–98; 2010, с. 23–50). Особлива роль належала головному велетню плейстоценової фауни – мамонту. Саме на території Верхньої й Середньої Наддніпрянщини в Україні та Росії зафіксовані значні й потужні скупчення остеологічних решток мамонтів, так звані «мамонтіві кладовища», зосереджені в заплавах і ярах, що виходили у долини річок. Чисельні стада мамонтів, які жили, розмножувалися та помирали на цих територіях, були особливо привабливими для людей. Природно, що мисливці на мамонта повинні були добре знати склад стада цих тварин, їхню поведінку, обсяг території, сезонні міграції. За даними палеозоологів, що ґрунтуються на остеологічних рештках, на поселеннях Гінці, Мізин, Добраничівка, Межиріч стадо мамонтів за природним складом подібне до стада диких слонів (Пидопличко, 1969). Розкопки Севська, де знайдено рештки стада мамонтів із 33 особин, повністю підтверджують це (Мащенко, 1992, с. 41–59).

2/6
Молоток з рога
північного оленя (а)
і молоток з рога
гігантського оленя (б).
Мізин

Лідером у стаді мамонтів була доросла самка. Вона разом з іншими самками, які у більшості випадків були її сестрами та їх дорослими доньками, охороняла стадо та координувала його дії. Стадо, в якому налічувалося до 20–30 мамонтів, складалося з дорослих самок, напівдорослих особин і малюків. Після досягнення статевовікового повноліття молодих самців виганяли зі стада. Вони утворювали свої групи або паслися окремо. За даними полювань на індійських та африканських слонів відомо, що люди могли полювати як невеликими групами, так і значним колективом. На дорослих самців майже не полювали, вважаючи

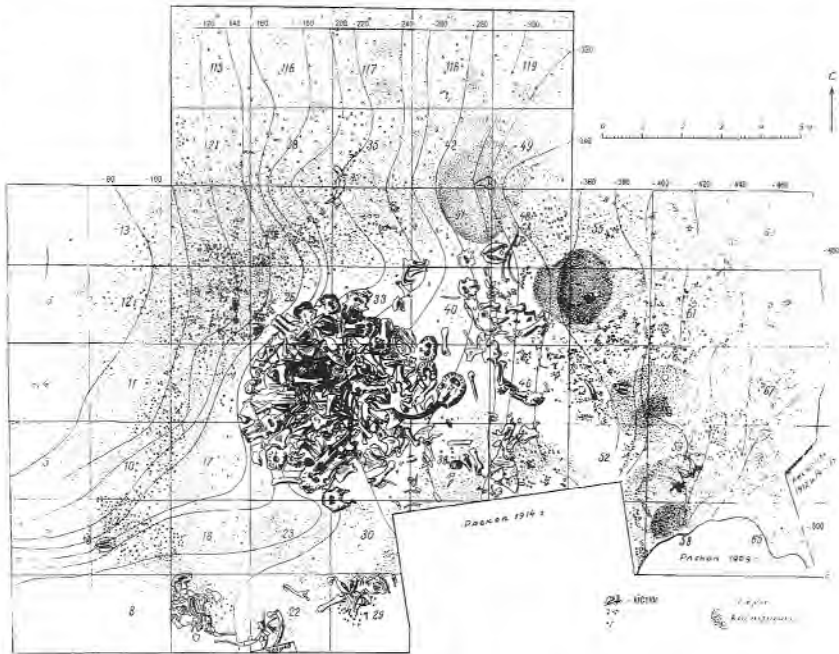

їх особливо небезпечними. Перевагу надавали полюванню на молодих тварин.

М'ясо мамонтів було основною їжею, з кісток і бивнів цієї тварини будували житла та інші споруди, остеологічний матеріал слугував основним джерелом для влаштування надвірних і внутрішніх вогнищ на поселенні, тобто головним джерелом опалення. Кістки й особливо бивні мамонта також були високоякісною та пріоритетною сировиною для різноманітних утилітарних і декоративних витворів.

Важливу роль в економіці верхньопалеолітичного населення даного регіону відігравали певні види стадних копитних: північний олень, бізон, вівцебик, кінь. Особливо виразними є сліди полювання на північного оленя у Гінцях, Мізині, Добраничівці, Межирічі. Сезонні міграції стад північних оленів у Дніпровському басейні – восени з півночі на південь, а навесні – у зворотному напрямку, створювали сприятливі умови для періодичних полювань на цих тварин. Зокрема, у Гінцях на північного оленя полювали навесні, а у Мізині – восени. М'ясо – не єдине, що привертало увагу до цієї тварини. Міцну й відносно легку шкуру, яка у холодні періоди року набувала вищого ґатунку, після вичинки та просушки використовували для покриття каркасу житла та інших захисних і складських конструкцій на поселенні, а також для пошиття одягу. Таке застосування шкури північного оленя можна визначити у Гінцях, Межирічі, Добраничівці, а також у Мізині, де її використовували поряд зі шкурою коней.

2/8
План
першого житлово-
господарського
комплексу Мізіна.
Розкопки під
керівництвом
І.Г. Шовкопляса
1954–1956 рр.

Роги північного оленя слугували сировиною для виготовлення різноманітних знарядь. Їх здебільшого збирали на мисливських територіях, зберігали й використовували на базовому поселенні. Рогові молотки мали широке розповсюдження на всіх поселеннях даного регіону. Однак тільки декілька з них (Юдиново) щільно оздоблені геометричними орнаментами.

В економіці верхньопалеолітичного населення даних регіонів значне місце належало промислу на хутряних звірів (песець, вовк, заєць), переважно, для отримання хутра. Полювали також на ведмедя, іноді на росомаху. Про те, що на звірів, принаймні на песців і вовків, полювали переважно заради хутра, свідчать знахідки їхніх скелетів, залишених цілими на території поселень. Промисел на хутряних звірів (хижаків і гризунів) забезпечував сировиною для виготовлення теплої зимової одягу та специфічним матеріалом у вигляді трубчастих кісток, з яких виробляли набір знарядь для пошиття одягу, деякі з них прикрашені геометричними орнаментами.

На території Верхньої та Середньої Наддніпрянщини (України та Росії) під час розкопок зафіксовано три основних типи археологічних пам'яток. Перший тип – природні скупчення остеологічних решток мамонтів,

які були відомі або не відомі людям (Севськ, Вільшанка). Другий тип – основні базові поселення, розташовані біля природних остеологічних скупчень кісток мамонтів із метою їх інтенсивного використання (Гінці, Мізин, Київ-Кирилівська, Добраничівка, Межиріч, Юдиново, Тимонівка, Супонево, Єлисеєвичі 1, Бужанка 2, Оболоння). Третій тип – короткотривалі сезонні стоянки (Фастів, Журавка, Семенівка). Ці три типи пам'яток з урахуванням крем'яних родовищ (де брали сировину для виготовлення знарядь із кременю) найбільш виразно відображають причини зосередження на досить обмеженій території населення, яке залишило після себе своєрідну яскраву та розвинену матеріальну й духовну культуру, а також характер зв'язків із групами населення споріднених мисливських територій Заходу й Півдня України (Iakovleva, 2009a; 2009b, p. 691–752).

Визначальна риса населення Наддніпрянщини – створення основних базових поселень зі складною планіграфією. Вибір місця відображає ряд принципово важливих факторів адаптації людини в умовах холодного клімату прильодовикової Європейської зони на відкритих рівнинних ландшафтах. Улаштувавши свої поселення просто неба, люди повинні були вирішувати водночас багато питань, пов'язаних із захистом помешкання й стабільністю його функціонування.

Найчастіше оселялися на надзаплавних річкових терасах, які прилягали до високих водороздільних схилів, розрізаних великими балками та ярами (Гінці, Межиріч, Мізин, Єлисеєвичі 1, Тимонівка 1, 2, Супонево). У такій природно-ландшафтній ситуації вибір місця поселення був пов'язаний із геоморфологією балок, що виходили у долину річки. Надійність обраної для проживання площадки балочної тераси забезпечувалася її природним дренаванням в умовах мерзлоти. Захищеність площадки поселення високим водороздільним схилом від вітрів та огляд долини

2/9
Меандр
вирізьблений
на знарядді
з бивня мамонта.
Мізин

річки, де зосереджувалися тварини, створювали найсприятливіші умови для проживання людей та їх мисливської діяльності у даних природних умовах. Великі скупчення остеологічних решток мамонтів, так звані природні колектори, – також один із вирішальних факторів, що впливав на розташування поселення.

Планіграфія поселень залежала від розмірів і конфігурації площадки балочної тераси, так званого стоянкового мису, завдяки чому вони мали свої особливості розташування та устрій житлових, господарчих, смітникових та інших зон. Гінці, Мізин, Добраничівка та Межиріч демонструють існування традиційної планіграфії житлово-господарського комплексу, що займав площу 120–140 м². Площа великого округлого житла, розташованого в центрі, становила 20–25 м². Унаслідок потужної кільцевої обкладки житла кістками мамонта внутрішня площа становила 18–20 м². По колу споруду оточували ямами-сховищами, заповненими кістками мамонта та іншими артефактами. Біля житла та ям влаштовані невеликі надвірні вогнища та відкриті майданчики, де виконували різні господарчі роботи. У найбільшому житлі, на відкритих майданчиках і в ямах знайдено різноманітні артефакти з кременю, кістки, рогу та бивня. Більшість

2/10

Мізин.

Житло № 1.

Розкопки

під керівництвом

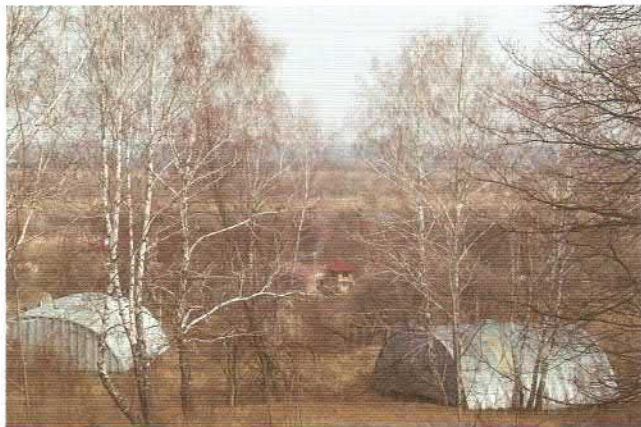
І.Г.Шовкопляса

1954–1956 рр.

цих речей спрацьовані та поламані, утім повний речовий комплекс усіх знайдених предметів свідчить про інтенсивне використання на поселенні різноманітних знарядь, прикрас і витворів мобільного мистецтва, що дає змогу відтворити характер побутового та естетико-символічного середовища.

У Добраничівці та Межирічі планіграфія поселення обмежена чотирма стандартними житлово-господарськими комплексами, які розташовані одне від одного на відстані 10–20 метрів (Пидопличко, 1969; 1976; Шовкопляс, 1972, с. 177–188). Подібність цих конструкцій та їх кореляція вказують на те, що кожний окремих житлово-господарський комплекс міг функціонувати самостійно. У кожному з таких великих жител проживали від однієї до трьох малих сімей. Сусідні споруди також були зайняті спорідненими сім'ями, які належали до однієї громади. За даними розкопок 1960–1990 років відомо, що ці комплекси функціонували одночасно й були заселені двічі з незначною перервою у часі, принаймні у Межирічі (Гладких, 1999, с. 29–33; Гладких, Корнієць, 1979, с. 50–54).

Це дає змогу стверджувати, що група з 20–25 осіб, яка вела напівосілий спосіб життя, поверталася на поселення неодноразово після сезонних полювань та експедицій. Громада, яка проживала у Межирічі, ймовірно, складалася з дорослих чоловіків, жінок та їхніх дітей. Саме такий склад групи відомий за даними етнографії (мінімальна кількість мисливської групи становить 15–20 осіб).

2/11
Верхньопалеолітичне поселення Гінці із законсервованими розкопками під металевими ангарами.
Весна 2011 року

2/12
Мале житло Гінців за даними розкопок.
Реконструкція
Л. Яковлевої,
В. Цибрика

У Мізині планіграфія поселення була складнішою. За даними розкопок, на площі 1 200 м², простежено чітку організацію основних житлово-господарських (на підвищених частинах площадки балочної тераси) і допоміжних зон, пов'язаних із переробкою мисливської здобичі (на понижених її частинах, що виходять на дно балки, геоморфологічно пов'язаної з широкою заплавою річки) (Шовкопляс, 1965, с. 32–35, 94).

2/13
Гінці.
Розкопки
малого житла
під керівництвом
Л. Яковлевої
у 1998 році

Рештки першого житлового комплексу Мізина на верхній північно-західній частині площадки демонструють складність та особливість планіграфії. Як і на інших поселеннях, характерним є розміщення у центрі площадки великого стаціонарного округлого житла з кісток мамонта, по один бік від якого півколом викопані ями-сховища. Особливість Мізина – використання

кісток мамонта не тільки для будівництва житла, але й для інших наземних конструкцій. На відстані 1 м на північний схід від житла зафіксовано довгий ряд частково заглиблених у землю кісток мамонта, можливо, накритий шкурами, що слугували заслоном від вітру. Друга подібна видовжена конструкція споруджена з південного сходу від цього житла.

Поселення простягалося далі на південний схід по схилу балки, де також виявлено складні конструкції з кісток мамонта, однак за браком попередніх розкопок їх однозначна реконструкція неможлива. Поселення завершувалося на нижніх ділянках площадки балочної тераси, де розміщувалася зона для переробки мисливської здобичі. Залишки невеликих вогнищ, характер крем'яних знарядь та остеологічні рештки тварин, серед яких зафіксовано частини скелетів вовків і песців, свідчать, що на певних ділянках цієї зони обробляли туші хутряних звірів.

Серед базових мисливських поселень Гінці мають найскладнішу планіграфічну структуру, що наочно ілюструє

вибір місця його розташування, стабільність функціонування та механізм захисту (Iakovleva, Djindjian, 2005; Iakovleva, 2009a, p. 41–62). Поселення розташоване на північному мисі низької тераси р. Удай. З півдня його площадка замикається високим водороздільним схилом. З інших сторін вона обмежена балками та широкою улоговиною річки. Особливість Гінців полягає у використанні мисливцями не тільки позиції стоянкового мису, але й значних прилеглих територій, насичених вельми чисельними остеологічними рештками мамонтів.

На обширній північній частині мису, яка поступово переходила до днища балки та улоговини річки, було розташовано декілька житлово-господарських комплексів. Перший житлово-господарський комплекс складався з великого стаціонарного округлого житла з кісток та бивнів мамонта (діаметром 5,5 м), оточеного по колу дев'ятьма ямами-колекторами різної форми й розміру. З південного

2/14
Розкопки
трьох
жител з кісток
і бивнів мамонтів
на верхньо-
палеолітичному
поселенні Гінці
під керівництвом
Л. Яковлевої
у 2011 році

2/15

Гінці.

Південна частина
зовнішньої обкладки
із нижніх щелеп
мамонта
житла № 4.
Розкопки під
керівництвом
Л. Яковлевої
у 2011 році

заходу, біля однієї з ям, розміщено овальне, трохи заглиблене в землю, мале житло діаметром до 3 м, сконструйоване з двох великих бивнів від двох різних самців. Бивні утворювали арку, яку підтримувала конструкція із черепа мамонта, жердин та великої трубчастої кістки зі штучним отвором, вертикально закріпленими у центрі долівки. На долівці знайдено тазову кістку молодого мамонта, заповнену фарбою із червоної вохри, поряд з якою лежав чорний бивень молодого мамонта, прикрашений рядами з поперечних коротких тонких паралельних ліній, а також молоток із великого рогу самця північного оленя. Ця оригінальна архітектурна споруда та склад речей на долівці, вірогідно, вказують на її особливе призначення, пов'язане з ідеологічними уявленнями тієї пори. Підтвердженням цьому є також те, що саме біля цієї споруди функціонувало вогнище з потужним скупченням жовтої вохри в центрі, що демонструє її термічну обробку для отримання якісної фарби та роботи з нею. Поруч із малим житлом і вогнищем виявлено робочі зони, де проводили обробку деревини, бивнів, кісток, шкур (за даними трасологічного дослідження Г. Сапожнікової). Далі на північ, на відстані двох метрів від малого житла, знайдено рештки видовженої конструкції з кісток і бивнів мамонта, яка нагадувала мізинські видовжені споруди – заслони. У Гінцях ця споруда окреслювала ще одну велику

північну робочу ділянку, на якій проводили інтенсивні та різноманітні роботи з обробки кременю, бивня та використання червоних і жовтих фарб. У цій зоні також був влаштований невеликий майданчик, де обробляли шкури та шили одяг, про що свідчили проколки, вістря та шила.

Далі на північ розташовані ще три житлово-господарські комплекси, відкриті нещодавно під час наших розкопок. Три великі овалоподібні житла відкриті у 2009–2011 роках. Рештки цих монументальних споруд, що знаходяться в процесі розкопок, вражають кількістю бивнів дорослих мамонтів, які використані в цих конструкціях, так само, як і черепів, нижніх щелеп, лопаток і газових кісток. Житло № 4 має оригінальну архітектурну композицію з нижніх щелеп мамонта. Унікальним фактом є також використання геометричного декору (графіюра, розпис) для оздоблення деяких кісток, що були конструктивними елементами житла № 3.

Житлово-господарські комплекси оточені потужними смітниковими зонами, що насичені попелом із вогнищ, вугіллям у вигляді перепалених кісток, чисельними відходами крем'яних виробів і використаних або поламаних знарядь, фрагментами бивнів та кісток тварин. Утворення цих зон було, перш за все, наслідком активної діяльності в самому житлі, де періодично проводили прибирання та чистку вогнища, а також результатом різноманітних господарчих робіт на відкритих робочих майданчиках.

Житлові комплекси Гінців на підвищених частинах мису безпосередньо пов'язані із зонами діяльності на його північно-східних і східних схилах, балках і в улоговині річки, де саме й знаходились чисельні рештки мамонтів та поодинокі інших тварин, що були природними остеологічними колекторами, які й використовували мешканці, перш за все, для будівництва жител і опалення. Ці потужні скупчення кісток були ключовими для влаштування та функціонування поселення. За останнє десятиріччя нами тут

2/16
Гінці.
Щелепа мамонта
з черепом
мамонтеня.
Південна частина
зовнішньої обклашки
з нижніх щелеп
мамонта
житла № 4.
Розкопки під
керівництвом
Л. Яковлевої
у 2011 році

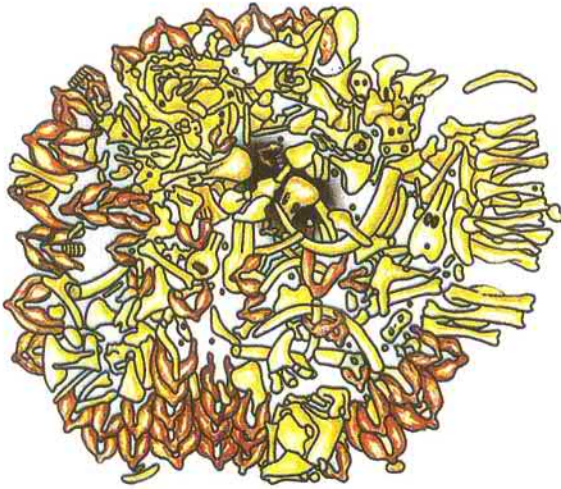
розкопані широкі площі зі значними остеологічними рештками мамонтів: дорослих самців та самок, молодих особин та мамонтенят. За даними розкопок встановлено, що ці обширні зони, де зафіксовані також рештки вогнищ, крем'яні, кістяні та інші артефакти, були пов'язані з утилізацією туш та сортуванням остеологічного матеріалу для його подальшого використання (будівництво, опалення, виробництво знарядь, зброї, прикрас, витворів мистецтва) і функціонували одночасно з житловими комплексами як вельми важливі складові даного типу палеоекономіки. Таким чином, Гінці найбільш повно розкривають різнопланове функціонування мисливського поселення в навколишньому середовищі та особливу роль мамонтів у житті людей.

Архітектура жител із кісток і бивнів мамонта

Близько 14 500 років тому (за даними ^{14}C AMS без калібровки) на базових поселеннях Наддніпрянщини високого розвитку набуває оригінальний тип архітектури жител, збудованих із кісток і бивнів мамонта. Стаціонарні наземні житла були основними архітектурними спорудами на базових поселеннях. Рештки таких жител (скупчення кісток і бивнів мамонта округлої та овальної форми, діаметром від 4 до 7 м) виявлені під час розкопок у Гінцях, Мізині, Добраничівці, Юдинові, Супоневі, Межирічі. Окрім того, у Юдинові знайдені рештки житлової споруди діаметром до 9 м. До розміру цієї споруди наближається четверте житло Гінців, що знаходиться в процесі розкопок. На Середньому Дону в Аносовці (Костенках 11) також відомі дві подібні великі споруди діаметром до 9 м. Згідно запропонованим інтерпретаціям, ці конструкції могли мати форму яранги або чуму народів Крайньої Півночі (Пидопличко, 1976, с. 12–17). Використання в конструкції житла кісток мамонта надавало споруді особливого вигляду. Основа будівлі складалася з двох кістяних обкладок – внутрішньої та зовнішньої. Внутрішня, із вкопаних по колу один біля одного черепів мамонта, виконувала функції несучої частини житла. Черепи розміщували по-різному – вкопували альвеоли у землю або ставили їх потиличною частиною на землю. Деякі черепи були з бивнями, що допомагало утворити аротні конструкції. У Гінцях, Добраничівці та Межирічі використовували обидва способи розміщення черепів. Внутрішнє коло обкладки житла утримувало каркас із жердин і бивнів, найімовірніше, вкритий оленячими шкурами.

3/1
План житла № 1
(за даними розкопок
І.Г. Підолічка).
Межиріччя

у групи завдяки штучним отворам. У конструкції житла значну роль виконували бивні, приблизно 30 екземплярів, за допомогою яких створювали його сферичну форму. Друге житло, більшого діаметру, що знаходиться в процесі наших розкопок, демонструє схожі конструктивні елементи, використані у значно більшому обсязі. Третє житло, розкопане нами нещодавно, наочно демонструє потужний фундамент із черепів мамонта, розташованих по колу, та їх конструктивне поєднання з бивнями у конструкції стіни. Четверте житло, що знаходиться також у процесі наших розкопок, демонструє використання бивнів, довгих кісток, лопаток і тазових кісток, а також оригінальне використання нижніх щелеп мамонта у зовнішній обкладці його стіни.

Для зміцнення та стійкості каркаса у долівку всередині таких жител вбивали трубчасті кістки, а у зчеплення кісток вставляли жердини, які також підтримували каркас. Зовнішню обкладку жител могли робити з різних типів кісток мамонта, що було необхідним для зміцнення конструкції та підвищення герметичності будівлі. Подібний прийом утеплення житла ззовні відомий у деяких народів Півночі – будинок обкладали камінням, рогами оленів, кістками. Водночас ця оригінальна монументальна архітектура з кісток і бивнів мамонта виконувала не тільки суто утилітарні, але й символіко-естетичні функції.

3/2
Деталь
обкладки житла

Архітектурний декор жител Гінців та Межиріча

Для зовнішньої обкладки різних жител використовували варіативні композиції з лопаток, нижніх щелеп, тазових, трубчастих кісток тощо. Часто однотипні кістки укладали групами. Насамперед це пояснюєть-

ся тим, що вони щільніше прилягали одна до одної, чим підвищувалася міцність споруди. Одночасно у чергуванні та комбінаціях певних груп кісток кожного із жител простежуються наміри первісних архітекторів надати спорудам відповідного зовнішнього вигляду. Особливо видовищними були житла, у зовнішній обкладці яких застосовували трубчасті кістки та нижні щелепи мамонта, їхня природна рельєфність і розміри, а головне ритміко-композиційне розміщення, утворювали своєрідний декоративний орнамент.

3/3

Житло № 1
з Межиріча
(реконструкція
за даними
І.Г. Підоплічка)

3/4

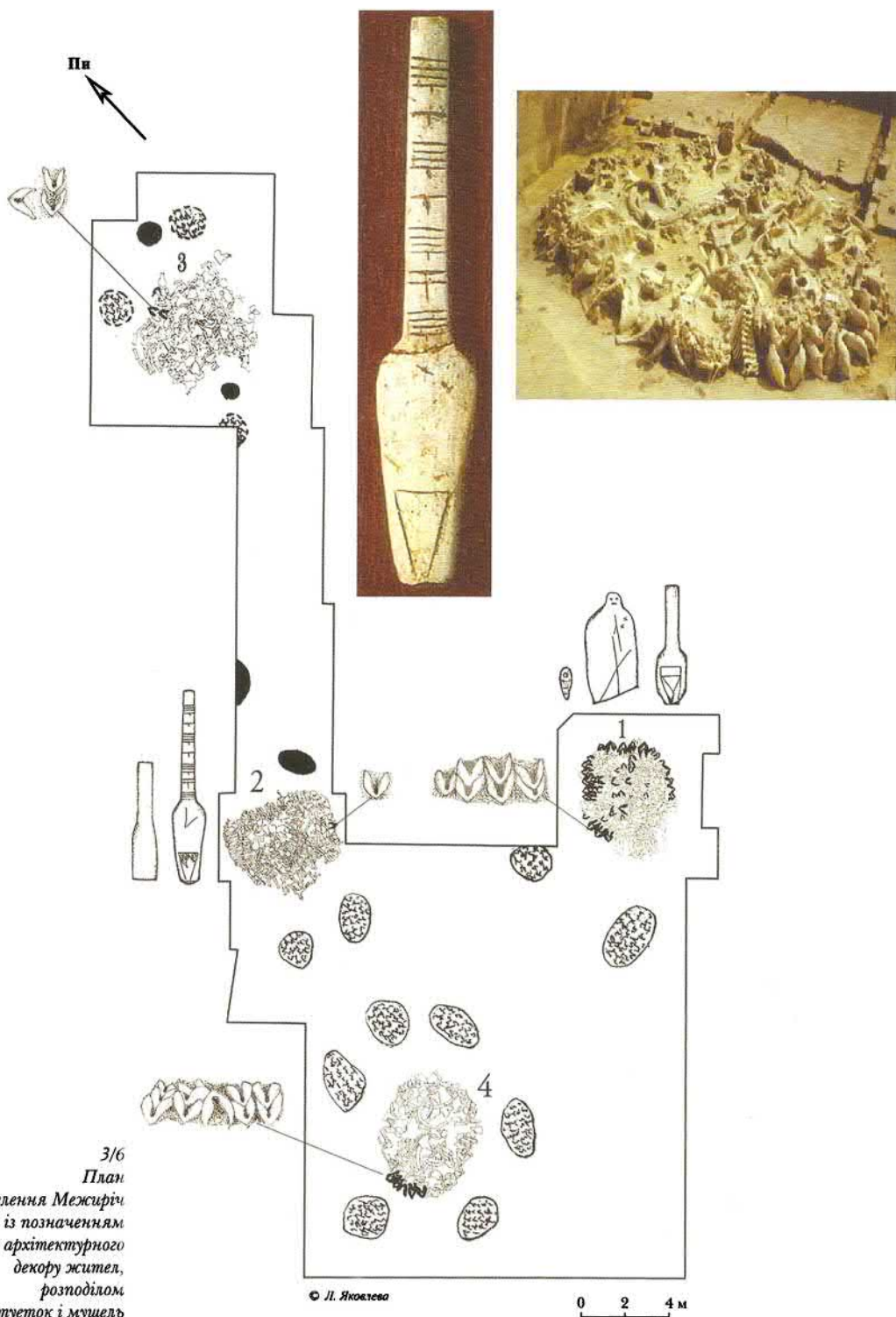
Архітектурний
орнамент із 11
нижніх щелеп
мамонта у
зовнішній обкладці
житла № 4.
Межиріч

3/5

Житло № 4.
Вид із заходу.
Межиріч.
Розкопки
М.І. Гладких,
Н.Л. Корнієць

Пн

3/6
План
поселення Межиріч
із позначенням
архітектурного
декору жител,
розподілом
статуєток і мушель
Nassa reticulata

© Л. Яковлева

0 2 4 м

Вибір кісток мамонта для створення об'ємно-архітектурного орнаменту зумовлений природною конфігурацією та геометричною своєрідністю цих кісток. Повторення в їхній природній формі простих, але поширених у верхньому палеоліті геометричних орнаментальних елементів (нижня щелепа – «кут-шеврон», нижні щелепи вставлені одна в одну – «шеврони», а розміщені одна біля одної – «зигзаги»; трубчаста кістка – «пряма лінія», трубчасті кістки закріплені одна біля одної – «прямі лінії») привело до утворення об'ємно-орнаментальних композицій із кісток мамонта, сприяло виникненню найдавнішого монументального архітектурного декору. Такі орнаментальні композиції виявлені в обкладці жител у Гінцях, Межирічі, Аносівці, Юдинові, Супоневі (Яковлева, 1985, с. 25–26; 1991, с. 8–19; Iakovleva, 2001, с. 36–47). Окрім того, у Гінцях житло № 4 виразно демонструє, що архітектура житла з кісток мамонта є оригінальним втіленням ідеологічних уявлень мисливців. Найбільш виразно це проявляється у зовнішній обкладці з кісток мамонта південної частини цього житла, яка (із заходу на схід) мала такий порядок:

3/7
Межиріч.
Житло № 4.
Вигляд із
південного сходу.
Розкопки
М.І. Гладких,
Н.Л. Корнієць

3/8
Череп № 25
у південно-східній
частині зовнішньої
обклашки
житла № 4.
Межиріч

опатка – нижня щелепа, поставлена підборіддям догори, з довгою кісткою, розміщеною вертикально між її двома зубами, – друга нижня щелепа розміщена підборіддям донизу – третя нижня щелепа в такому ж положенні, як і друга, – четверта нижня щелепа в аналогічному положенні – череп мамонта вкопаний альвеолами у землю – п'ята нижня щелепа розміщена підборіддям донизу, на якій лежить череп мамонтеня із двома молочними бивнями, – лопатка з

отвором (Див. розділ 2, рис. 14, 15, 16).
Ця унікальна архітектурна композиція з кісток мамонта, утворена з нижніх щелеп та черепів, що з обох сторін замикаються лопатками, наочно ілюструє орнаментальний характер розміщення нижніх щелеп мамонта, які повторюють форму кута – традиційний знак жіночої статі у мистецтві палеоліту. Розміщення нижніх щелеп одна біля одної візуально сприймається як архітектурні мотиви «кутів» та «зигзагів», ускладнених черепом мамонтеня, покладеним на одну з нижніх щелеп. Композиційне

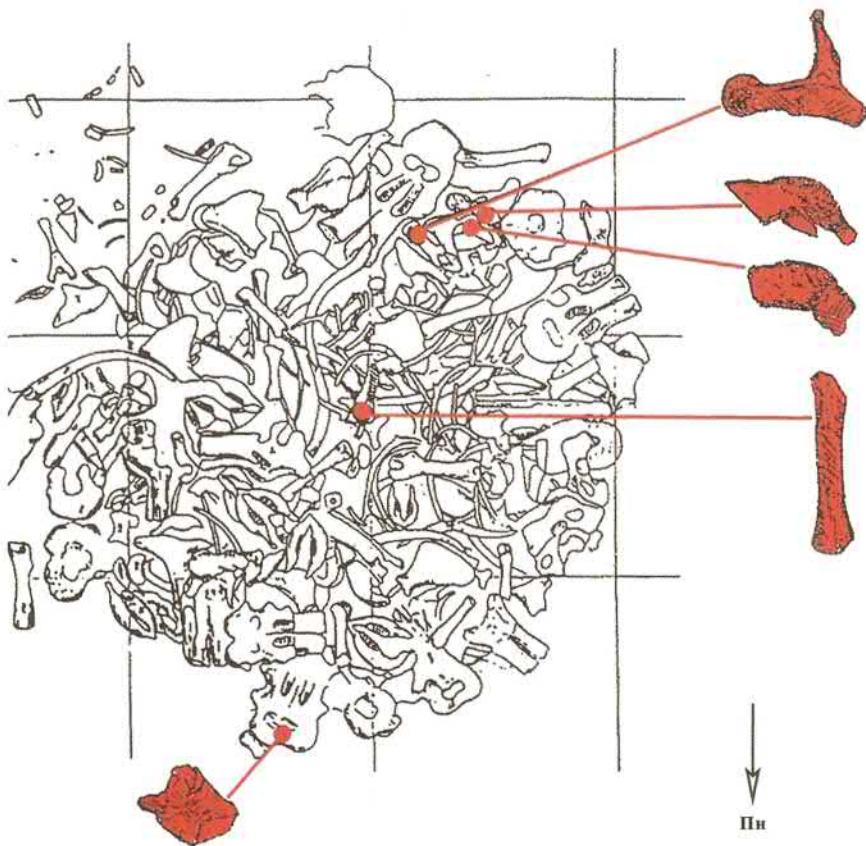
розміщення нижніх щелеп дорослих мамонтів та поєднання однієї нижньої щелепи дорослого мамонта з черепом мамонтеня ілюструє використання кісток мамонта як знаково-візуальних елементів архітектури, пов'язаних із жіночою

3/9, 10
Фрагмент
черепу № 25
із рештками
червоної фарби.
Південно-східна
частина зовнішньої
обклашки
житла № 4

3/11
Мізин.
План
житла № 1
із точним
розміщенням
розписаних
кісток мамонта.
Реконструкція
Л. Яковлевої
за архівними
даними розкопок
І.Г. Шовкопляса

семантикою. «Жіночі» мотиви кутів та зигзагів, виконані з нижніх щелеп мамонта, та череп мамонтеня на нижній щелепі мамонта висвітлюють відповідні аспекти складної символіко-знакової системи. У даному випадку, враховуючи матриархальний склад стада мамонтів, народження мамонтенят у стаді, тобто поповнення чисельності стада, а також визначальну роль мамонтів у житті людей, можна вважати, що символіка даної архітектурної композиції пов'язана з поєднанням зооморфної та жіночої тематик, закодованих у відповідних ідеограмах у контексті: «самка мамонта – мамонтеня – стадо мамонтів», а також «жінка – мамонт – житло з кісток мамонта – поселення». У такому контексті архітектура з кісток мамонта була оригінальним втіленням ідей щодо життя – народження – смерті людей та тварин. Варіативність цієї тематики можна простежити в архітектурі житла № 1 у Гінцях (з півночі), житла у Супоневі (зі сходу), та жител у Межиричі, Мізині, Аносовці. Характерна особливість межирицьких

3/12
Червона
та жовта фарби
(гематит і ярозит).
Мізин

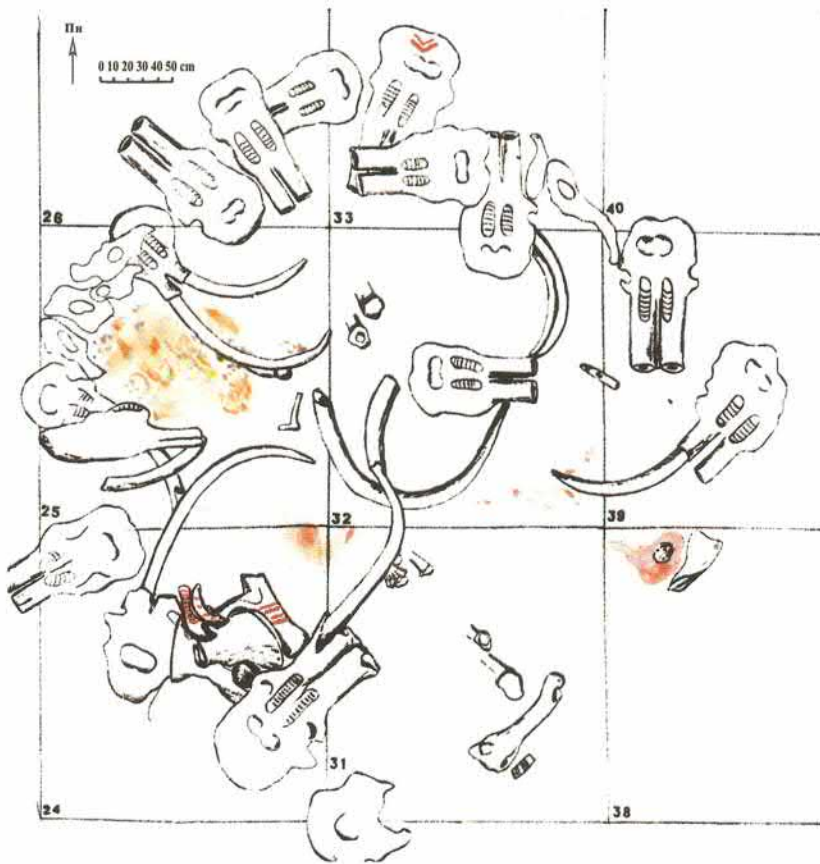
3/13
Нижня щелепа
мамонта № 1
прикрашена
росписним
орнаментом.
Житло № 1.
Мізин.

3/14
Фрагмент розпису
на нижній щелепі
мамонта № 1.
Мізин

донизу, завдяки чому утворилася зигзагоподібна архітектурна композиція, з півдня доповнена композицією із вкопаних суглобами у землю трубчастих кісток мамонта. Друге житло оздоблене з півночі на захід рядами трубчастих кісток мамонта, поставлених вертикальними рядами. А зі сходу у стінній обкладці, складеній із тазових кісток та лопаток мамонта, використана тільки одна нижня щелепа мамонта, поставлена підборіддям донизу. У зовнішній обкладці третього житла із заходу також використані трубчасті кістки, складені одна на одну горизонтально, по три-чотири поспіль. Біля них, з північної сторони – група із трьох нижніх щелеп, вставлених одна в одну. Зовнішня обкладка четвертого житла (західна частина) складалася з 11 нижніх щелеп. Композиційним центром цієї групи була велика нижня щелепа мамонта, поставлена підборіддям догори. З одного боку від неї розміщено дві колонки з нижніх щелеп (по дві у кожній), а з другого – також дві колонки, але по три щелепи у кожній. Ці 10 щелеп вставлені одна в одну підборіддними виступами донизу. Таким чином, архітектурна композиція ділилася на три частини, утворюючи відповідний ритм: 4–1–6.

Більше того, під час розкопок у зовнішній обкладці четвертого житла простежено використання симетричного розміщення інших груп кісток мамонта, які утворювали ритмічні групи, підкреслюючи оригінальність цієї архітектурної споруди (Гладких, 1999, с. 29–33; Gladkikh, Iakovleva, 2004, р. 64–67). Своєрідність

3/15
Мізин.
План
зовнішньої обкладки
житла № 1
із точним
розміщенням
розписаних
кісток мамонта.
Реконструкція
Л. Яковлевої
за архівними
даними розкопок
І.Г. Шовкопляса

кістково-декоративних композицій межиріцьких жител свідчить, що мешканці кожного з них мали певні уявлення щодо зовнішнього вигляду своїх жител. Можливо, одна з причин відмінностей у екстер'єрі будівель полягала у змішаному складі громади, зумовленому переходом однієї або декількох шлюбних груп з інших громад. Водночас у традиції вишуканого декорування жител і певної подібності архітектурних прийомів простежуються внутрішньоколективні зв'язки громади, її єдність та особливість (Яковлева, 1985, с. 25–26; 1991, с. 8–19; Iakovleva, 2001, р. 36–47).

Наявність розвинених традицій житлобудування з оформленням зовнішнього вигляду житла вказує на активну творчу діяльність людей, що поєднує не тільки функціональні, технічні, а й декоративні аспекти. Житло з кісток мамонта, як і будь-яке інше житло, за своїм призначенням є утилітарним і життєво важливим. Водночас суб'єктивна діяльність первісних архітекторів поєднує

3/16
Нижня щелепа
мамонта № 2
прикрашена
розписним
орнаментом.
Житло № 1.
Мізин

Розписний декор межиріцького, мізинського та гінцівського жител

Своєрідність архітектурних традицій Мізина й Межиріча полягає у використанні геометричних орнаментальних композицій, намальованих фарбами на кістках мамонта у стінній конструкції жител. Часткова пофарбованість черепів мамонтів червоною фарбою (гематитом) у кільцевій стінній обкладці об'єднує перше житло Мізина та перше й четверте житла Межиріча (Iakovleva, 1999, р. 93–120; 2004, р. 46–51). У четвертому житлі Межиріча сліди пофарбованості зафіксовані на східній стороні його зовнішньої обкладки. Найбільш чіткі сліди у вигляді великих плям червоного кольору, простежено на черепі молодого мамонта № 25. У першому житлі сліди розмитого розпису зафіксовані на фрагменті черепа мамонта, який знаходився

3/17
Фрагмент розпису
на нижній щелепі
мамонта № 2.
Мізин

у цоколі стінної конструкції на сході (квадрат 11). Складніший розпис зберігся на черепі дорослого мамонта, який знайдений у фрагментарному стані у завалах стінної конструкції на південній стороні того ж першого житла (квадрати 2 і 3) у Межирічі. Сліди розмитого червоного розпису з кутоподібних фігур та крапок залишилися на трьох фрагментах лобово-тім'яної частини цього черепа

(Пидопличко, 1969, с. 133–135). Інтенсивне використання фарби червоного та жовтого кольорів наочно простежено по чисельним дрібним шматочкам вохри, знайденим на долівці всіх чотирьох межиріцьких жител. Подібне використання фарби простежено також у Гінцівських житлах та на відкритих площадках, розташованих біля жител. У Гінцях у конструкції житла № 3 (північна частина) нещодавно був виявлений лінійний розпис червоною фарбою на бивні мамонта. У північній частині стінної конструкції цього житла також виявлена стегнова кістка мамонта, дистальний епіфіз якої прикрашений складним геометричним орнаментом, вирізьбленим у вигляді шевронів та перехрещених ліній.

Особливо розвиненим і складним був настінний двокольоровий (червоний і жовтий) розписний геометричний декор першого мізинського житла. Спектральний аналіз мінеральних фарб дозволив визначити, що червоний орнамент нанесено гематитом, а жовтий – ярозітом (Iakovleva, 1999, р. 112–113). Запаси мінеральної фарби двох кольорів знайдено на підлозі житла (у квадратах 24, 25, 32) у чотирьох локальних скупченнях (по 2–3 кг) загальною вагою 10 кг (Шовкопляс, 1965, с. 52). Орнаментальні геометричні композиції збереглися на шістьох кістках мамонта: черепі, двох нижніх щелепах, лопатці, тазовій і стегновій. Перша група з трьох орнаментованих кісток – двох нижніх щелеп і тазової, була компактно розміщена між двома черепами

3/18
Тазова кістка
мамонта
прикрашена
розписним
орнаментом.
Житло № 1.
Мізин

3/19
Довга кістка
мамонта
прикрашена
розписним
орнаментом.
Житло № 1.
Мізин

3/20

Довга кістка
мамонта
прикрашена
розписним
орнаментом.
Друга сторона.
Житло № 1.
Мізин

мамонтів у кільцевій стінній обкладці житла, недалеко від його південного входу. Декорований череп також був частиною кільцевої північної обкладки житла. Трубчасту стегнову кістку вбили вертикально у центральну частину підлоги житла, а в її отвір вставили іншу, тоншу трубчасту кістку. У мізинському житлі трубчасті кістки, групами вбиті у підлогу, виконували роль підпорок.

Кожна з означених кісток мала індивідуальний геометричний декор. Після розборки розкопаного житла, внаслідок крихкості, від декорованого черепа дорослого самця (з кільцевої обкладки житла на півночі) залишилася тільки невелика лобова частина $31 \times 20,2$ см, склеєна з трьох фрагментів. Під час розборки зафіксовані рештки декору, що нагадували напівстерті шеврони, виконані червоною фарбою. На сьогодні на поверхні збережених фрагментів черепа простежено ледве помітні рештки розмитих плям червоного та жовтого кольору.

3/21

Фрагмент
розпису та лінійна
гравюра на довгій
кістці мамонта.
Мізин

3/22, 23

Фрагменти розпису
на довгій кістці
мамонта.
Мізин

Дві щелепи розписані червоною фарбою тільки з однієї сторони (правої), що пояснюється їх місцем у кільцевій обкладці житла. На одній нижній щелепі молодого мамонта геометричний орнамент нанесено на праву половину під вінцевим виступом. Найбільше зберігся довгий ряд червоних рівномірних коротких паралельних ліній, перехрещених під кутом другим рядом довгих червоних ліній, що утворювали таким чином складну кутоподібну композицію. На другій щелепі дорослого мамонта орнамент, нанесений на праву половину, зберігся частково. Короткі червоні лінії утворювали локальні мотиви шевронів, які зараз ледве помітні. На великому фрагменті правої половини таза дорослого мамонта червоний орнамент, утворений рядами паралельних зигзагів і прямих паралельних ліній, нанесено на більшу частину тільки однієї сторони. Під великим крижовим горбом кісті видно велику червону округлу пляму, можливо, сліди від якоїсь фігури. Стегнову кістку молодого мамонта оздоблено короткими паралельними лініями червоного й жовтого кольорів, нанесеними на двох поверхнях уперек її довжини. На ній крем'яним знаряддям прокреслені, також уперек, короткі прямі паралельні лінії. Ліву лопатку дорослого мамонта прикрашено червоним зигзагоподібним орнаментом на жовтому фоні, що займав більшу частину реберної сторони. Зигзаги завтовшки 0,8–0,9 см нанесені щільними рядами. Проміжок між кожним зигзагом, який дорівнював товщині самого зигзага, утворював єдиний ритм орнаменту, надаючи поверхні кістки особливої естетико-декоративної привабливості.

3/24
Фрагмент
черепи мамонта
з розписом
і тазова кістка
мамонта
з розписом.
Житло № 1.
Мізин

3/25
Фрагмент
черепи мамонта
з розписом.
Мізин

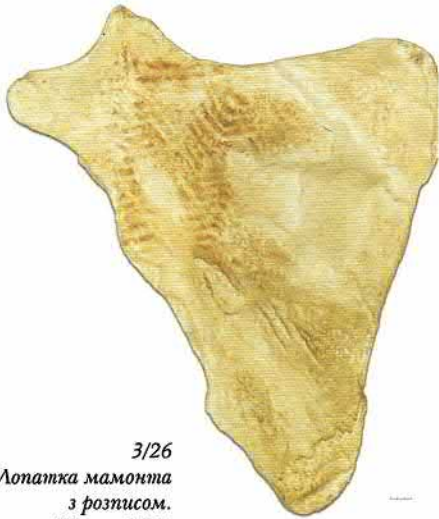

Мізинський настінний декор, незважаючи на його часткове збереження, демонструє існування розвинених традицій геометричного розпису. Наочно простежується взаємозв'язок орнаменту й позиції кожної кістки у конструкції житла. Залежно від розміщення кістки у будівлі, вибирали місце на її поверхні для нанесення орнаменту. Водночас сама природна форма різних типів кісток мамонта відповідним чином диктувала спосіб розміщення орнаментальних композицій на їх поверхні. Перед давніми художниками стояло завдання поєднати форму кістки з обраною орнаментальною композицією та розмістити

геометричний мотив на її поверхні з максимальним урахуванням їх візуального сприйняття. Індивідуальність кожної орнаментальної композиції ілюструє пріоритет використання таких геометричних мотивів, як прямі паралельні лінії, шеврони й зигзаги. Більшість композицій утворена за допомогою прямих, кутових і зигзагоподібних ліній завтовшки 0,8–1 см, нанесених одна від одної на відстані 0,8–1,2 см. Приблизно однакова товщина ліній і проміжків між ними дозволяла витримувати відповідний ритм композицій, утворюючи таким чином справжній геометричний орнамент.

***

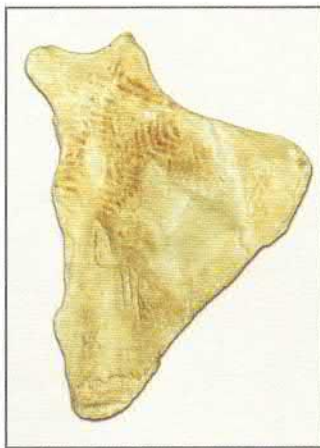
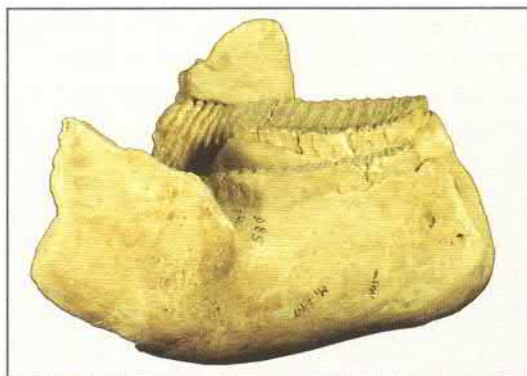
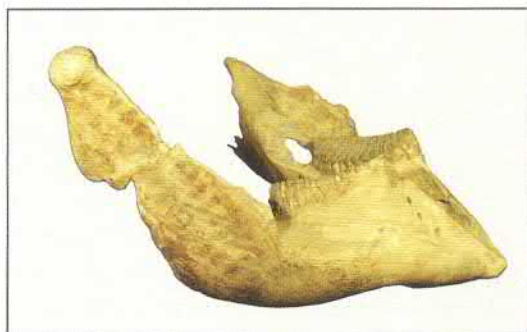
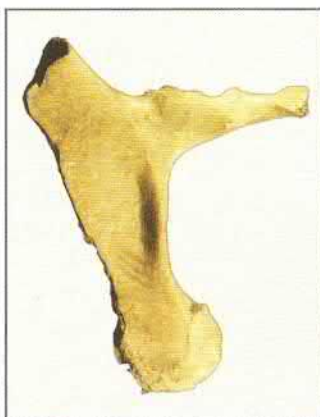
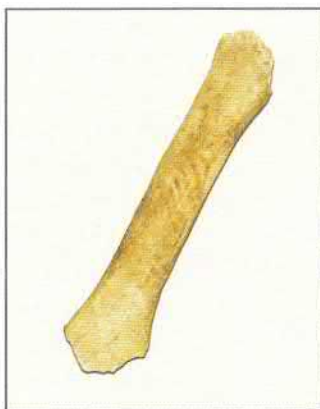
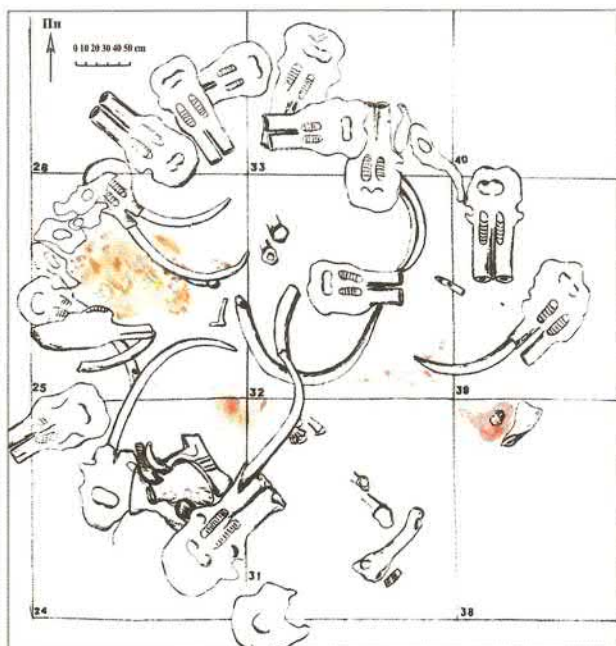
До викладеного вище необхідно додати, що вперше розпис фарбами на кістках мамонта з Мізина був виявлений не під час розкопок, а пізніше, у лабораторних умовах, тому тривалий час їх місцезнаходження у житлі визначалось приблизно. Автор розкопок І.Г. Шовкопляс вказав 24 та 25 квадрати, як місце їх залягання в культурному шарі, що обіймали остеологічні рештки житла,

3/26
Лопатка мамонта
з розписом.
Житло № 1.
Мізин

3/27
Фрагмент розпису
на лопатці
мамонта.
Житло № 1.
Мізин

3/28 План зовнішньої обкладки житла № 1 і кістки мамонта з розписом. Мізин

без точнішої його планіграфії. Археолог вважав, що кістки залягали на долівці житла, водночас припускаючи, що «можливо частина розписаних кісток мамонта, в тому числі лопатка, спочатку знаходилась на стіні житла, а потім впала на підлогу при його руйнуванні. Однак за цілковитої відсутності аналогій дійсно важко визначити призначення цих унікальних художніх виробів» (Шовкопляс, 1965, с. 244).

Детальна робота з архівними матеріалами, а саме з польовою документацією розкопок І.Г. Шовкопляса у НА ІА НАНУ, дозволила мені виявити їх точне місцезнаходження саме у стінній конструкції житла. Проведений нами порівняльний аналіз характеру пошкоджень на розписаних та не розписаних кістках мамонта Мізинського житла також не виявив будь-яких специфічних антропічних пошкоджень ударного або іншого характеру на всіх досліджених кістках, тому я не підтримую відому гіпотезу С.М. Бібікова про музичне призначення цих кісток, які, на його думку, були покинуті на долівці житла і слугували музичними ударними інструментами (Бібіков, 1981, с. 51–77).

Орнамент

У верхньому палеоліті України орнамент був найпоширенішим видом декоративного мистецтва, в основі якого лежить ритмічне чергування одного або декількох геометричних візерунків, що утворювали певні композиційні мотиви. Геометричний орнамент побудований із візерунків у вигляді чітких геометричних фігур: крапок, прямих або ламаних ліній, кутів, зигзагів, ромбів, трикутників, шестикутників, клітин, хрестиків, меандрів. Один або декілька геометричних візерунків, що утворювали мотиви розміщені у чітко витриманому розмірі та ритмі, створювали цілісні композиції, у ряді випадків у гармонійному співвідношенні з поверхнями та об'ємом предмета. Водночас використовувались візерунки, які підкреслювали тільки окрему частину предмету й не залежали від його форми. Орнамент, як правило, розміщався іззовні предмета за певними правилами – візерунки займали всю поверхню предмета або мали тільки зональне, або виключно локальне розташування на поверхні предмета.

Специфіка орнаменту як виду мистецтва в тому, що він не існував сам по собі, а був складовою частиною предмета, який він прикрашав, таким чином, маркуючи даний предмет, наділяючи його відповідною семантикою та естетичною властивістю. Орнаментація поверхні предмета візуально виділяє його серед інших неорнаментованих предметів, привертаючи до нього особливу увагу. У свою чергу, орнаментація відповідних типів предметів зі схожими композиційними мотивами окреслює загальне коло декорованих предметів, наділених особливими естетичними і символіко-комунікативними функціями у загальному предметному середовищі.

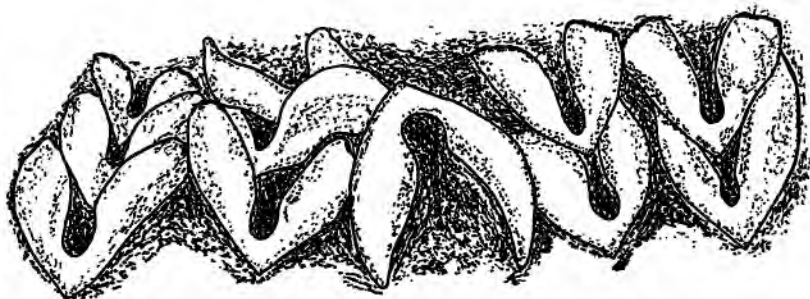

4/1
Архітектурний
орнамент
із нижніх щелеп
мамонта
у зовнішній обкладці
житла № 1.
Межиріччя

кутів та зигзагів, а довгі трубчасті кістки мамонта – прямих ліній. Утворення об'ємно-орнаментальних композицій із кісток мамонта в конструкції житла є унікальним свідченням існування монументального декору та виникнення архітектури у верхньому палеоліті. До таких оригінальних архітектурних орнаментальних композицій, у стінній конструкції жител, належать житла Гінців, Межиріччя (Україна), а також житла Юдинова, Супонєва, Аносовки (Костенки 11) (Росія).

Розписний орнамент червоного та жовтого кольорів мінеральних фарб гематиту та ярозіту оздоблював поверхні деяких кісток мамонта. Розписані кістки були складовою частиною стінних конструкцій жител у Мізині, Межиріччі, Гінцях. Цей тип розписного орнаменту складався з таких геометричних мотивів, як крапки, кути (шеvronи), зигзаги, короткі прямі та довгі ламані й хвилясті лінії. Окрім того, у Мізині, Межиріччі та Гінцях на деяких кістках мамонта залишились невиразні плями червоного кольору, точна конфігурація яких не піддається дешифровці.

4/2
Архітектурний
орнамент
із нижніх щелеп
мамонта
у зовнішній
обкладці
житла № 4.
Межиріччя

4/3
Фрагмент
бивня мамонта
прикрашений
орнаментальною
композицією.
Мізин

У цілому, геометричний розпис фарбами достатньо широко використовували на європейських територіях. У Західній Європі розписні геометричні композиції червоного, чорного, а іноді жовтого та білого кольорів, нанесені на деякі мобільні предмети, кістки тварин, на стіни печер, на скельні навіси або окремі скелі просто неба, свідчать про пошук та використання різних типів оглядових поверхонь для втілення саме геометричних композицій, що висвітлює існування певних загальних характеристик пізньопалеолітичного мистецтва.

Прокреслений або вирізьблений орнамент оздоблював поверхні різноманітних мобільних предметів завдяки нанесенню на них графічних заглиблених геометричних візерунків. Орнамент – це мистецтво ритму, принципи його ритмічного порядку лежать в основі створення простих або складних геометричних композицій. Найбільш повно вони розкриваються у графічному орнаменті, що набув найбільшого розвитку у пізню пору верхнього палеоліту в Україні. Орнамент оздоблював більшість статуеток із бивня, окремі типи прикрас із бивня, каменю, кісток та зубів тварин; деякі знаряддя з бивня, рогу, кістки та каменю, а також окремі кістки та бивні мамонта.

4/4
Частина
орнаментальної
композиції
на фрагменті
бивня мамонта.
Мізин

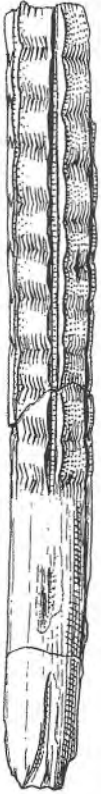
4/5
Знаряддя – лопатка з бивня мамонта прикрашена трикутноподібною фігурою, заповненою зигзагами. Межиріч

Серед розмаїття мотивів найбільшого поширення набули різноманітні лінійні візерунки у вигляді варіативних комбінацій їх розміщення на поверхнях предметів. Мотиви з коротких та довгих, прямих, одинарних, подвійних, нахилених під відповідним кутом, горизонтальних, вертикальних ліній утворювали як окремі прості мотиви, так і чисельні їх комбінації. Лінійні мотиви в різних варіаціях використовувались у Мірі, шар 1; Молодовому 5, шар 7; Сюрені 1, нижній шар; Новгород-Сіверському; Юдинові; Єлісеєвичих 1, 2; Оболонні; Мізині; Клінцяж; Київ-Кирилівській; Гінцяж; Межирічі; Рогалику XI. Декілька бивнів та ребер із Гінців, Київ-Кирилівської, Єлісеєвичів 1, Новгород-Сіверського є найбільш ілюстративними прикладами опанування ритмічними чергуваннями мотивів із прямих коротких та видовжених ліній, розміщених по довжині та поперек цих предметів. Окрім підкреслення довжини або ширини предмета, лінійні мотиви могли заповнювати внутрішній простір геометричних фігур. Одним із таких прикладів є короткі часті насічки, які заповнювали внутрішню поверхню геометризovaných фігур у

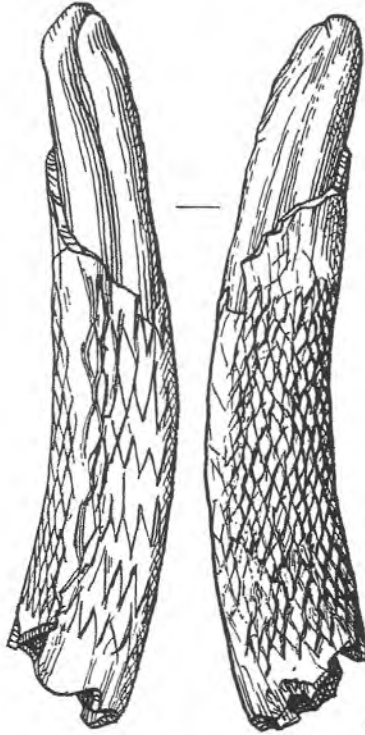
Єлісеєвичих 1, Київ-Кирилівській, Оболонні. Найбільш складною композицією з 11 лінійних мотивів, які супроводжували зображення тварин, була орнаментально-зооморфна композиція, вирізьблена на знарядді з бивня із Київ-Кирилівської. Подібні принципи композиції використані на бивні з Оболоння. Однією з найвишуканіших композицій, утворених із мотивів прямих паралельних ліній і хрестиків, є вельми тонке гравірування на жезлі з Єлісеєвичів 2.

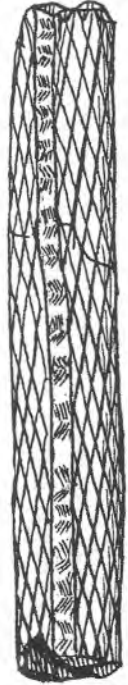
4/6
Трикутноподібна фігура заповнена зигзагами на знарядді з бивня мамонта. Гравюра. Межиріч

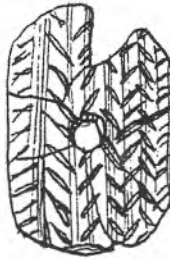
4/7
Стрижень із бивня
прикрашений
орнаментом.
Юдиново

4/8
Бивень
прикрашений
орнаментом.
Юдиново

4/10
Стрижень із бивня
прикрашений
орнаментом.
Юдиново

4/9
Намистина
з бивня мамонта
прикрашена
шевронами.
Гравюра.
Юдиново

4/11
Молоток
прикрашений орнаментом.
Юдиново

Частим, однак більш вибірковим, було оздоблення шевронами. Шеврон (кут) міг бути вирізьблений однією ламаною лінією, що утворювала кут, або двома лініями, направленими під гострим, іноді розлогим, кутом одна до одної. Мотиви із шевронів мали різні варіанти: одиничні, подвійні, горизонтальні і вертикальні ряди або ряди шевронів, що сходились своїми гострими кутами в центрі обраної поверхні предмету. Найбільш часто використовували ряди шевронів густо врізаних один у другий, так звані «ялинки». У різних варіаціях шеврони застосовували у Гінцях, Мізині, Межирічі, Супоневі, Єлісеєвичах I, Бармаках, Оболонні, Юдинові, Клінцях, Рогалику II «А»,

а

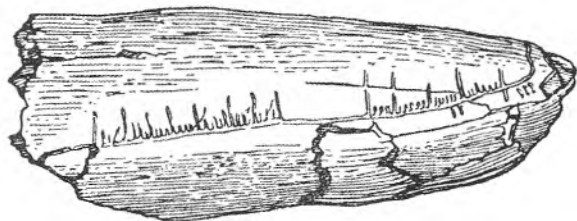

б

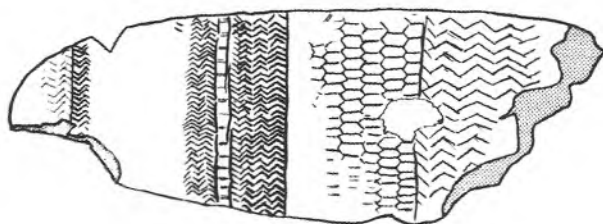
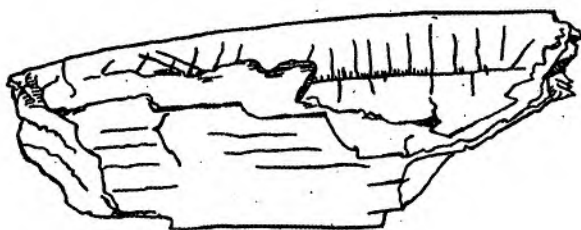
4/12
Бивень
прикрашений
геометричними
мотивами (а).
Два меандра
вирізьблені на одній
із поверхонь бивня
мамонта (б).
Мізин

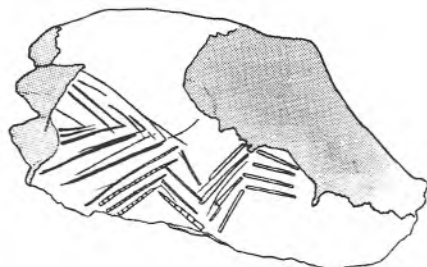
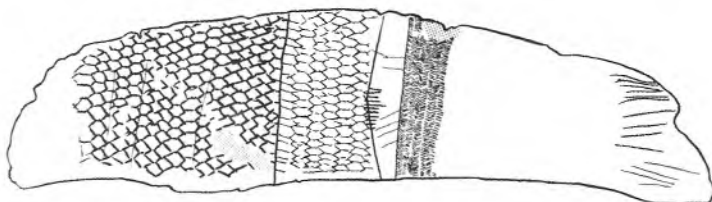
4/13
Кінцівка бивня
прикрашена
лінійним
орнаментом.
Гінці

4/14
Кінцівка бивня
прикрашена
лінійним
орнаментом.
Інший ракурс.
Гінці

4/15
Чуринга
прикрашена
орнаментом.
Єлісєєвичі

4/16
Чуринга
прикрашена
орнаментом.
Єлісєєвичі

4/17
Фрагмент бивня
прикрашений
шевронами і
зигзагами.
Супоєво

4/18
Перша фаланга
тітвничного оленя
з лінійним
орнаментом.
Єлисеєвичі

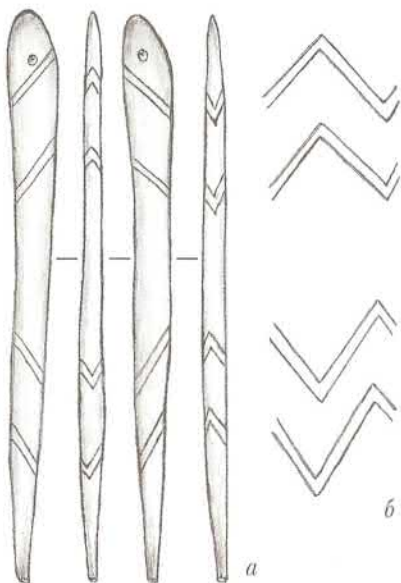
Буран-Каї 3, Львові 7. Близьким до шеврону був зигзаг. Зигзаги складались із рівновеликих ламаних ліній, що утворювали рівномірні кути. Доволі часто шеврони й зигзаги були складовими компонентами композицій, які утворювались із різних мотивів. Зигзаги використовували у Мізині, Межирічі, Юдинові, Єлисеєвичих 1, Супоневі, Клінцях. Інші мотиви, створені зі складніших геометричних фігур, використовували досить обмежено. Ромби, квадрати, клітини є характерними для орнаменту Юдинова, Єлисеєвичів 1. Мотив клітин вибірково використовували також у Межирічі. Мотив хрестика – у Єлисеєвичих 2 і Межирічі, шестикутники – у Єлисеєвичих 1, меандри – у Мізині, а крапки – у Роголику XII. Мотиви з оригінальних видовжених прямокутників слугували основою складної композиції у Дорошівці 3. Складні композиції з прямих паралельних ліній, шевронів і зигзагів у різних

варіантах вирізані на пластинах у Межирічі, Тимонівці, Єлисеєвичих 1. Чергуванням мотивів ромбів, шестикутників, зигзагів і лінійних креслень утворювали орнаментальні зони на великих пластинах із бивня мамонта, так званих «чурингах» з Єлисеєвичів 1. Вишуканими й досконало виконаними є ромбоподібні орнаменти на списах і вістрях із бивня мамонта з Юдинова. На деяких бивнях, їх фрагментах та окремих знаряддях Юдинова, Тимонівки, Єлисеєвичів 1 витягнуті по довжині предмета контури з ромбічними візерунками (мотив так званої «рибної луски»), нагадували вельми схематизовані зображення риб.

Орнамент також прикрашав статуетки в Мізині, Межирічі та Єлисеєвичих 1. Більш того, простежується схожість певних мотивів в оздобленні статуеток та деяких типів прикрас і знарядь. Перш за все, це стосується достатньо

4/19
Графічна
композиція
з шевронів та
перехрещених ліній
на дистальному
епіфізі довгої кістки
(fémur) мамонта зі
стітної конструкції
житла № 3.
Гінці

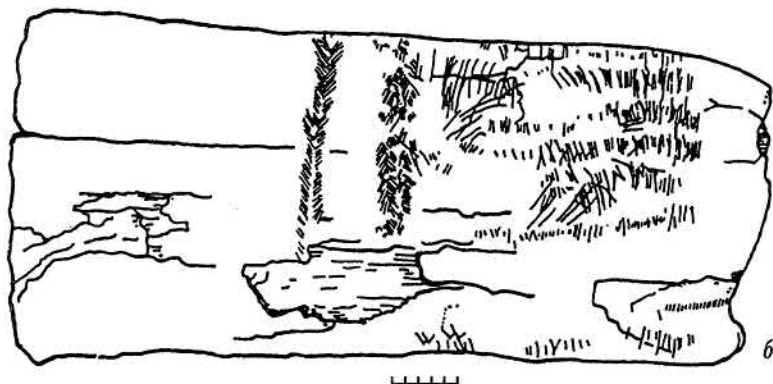

простих лінійних мотивів, розміщених, у відповідних ритмах, поперек довжини предмета. Зокрема, об'ємна статуетка оголеної жінки без голови, рук та кінцівок ніг з Єлисеєвичів I оздоблена прямими горизонтальними паралельними лініями, чотири з яких прорізані над грудьми, три на животі й три на спині. Виважені лінійні композиції оздоблювали також фаланги та метаподії тварин (песців, вовків, іноді копитних)

4/20
Голка з Мізини (а)
та розгортка
геометричної
гравюри на ній (б)

на цьому поселенні. У Межирічі, у свою чергу, верхня частина плоскої схематичної фігурки жінки прикрашена вельми складним орнаментом із горизонтальних та вертикальних паралельних ліній, загальним числом 28. Зверху вниз композиція має таку послідовність. Перший графічний елемент утворений із п'яти ліній (чотири

4/21
Голка прикрашена
подвійними
шевронами.
Мізин

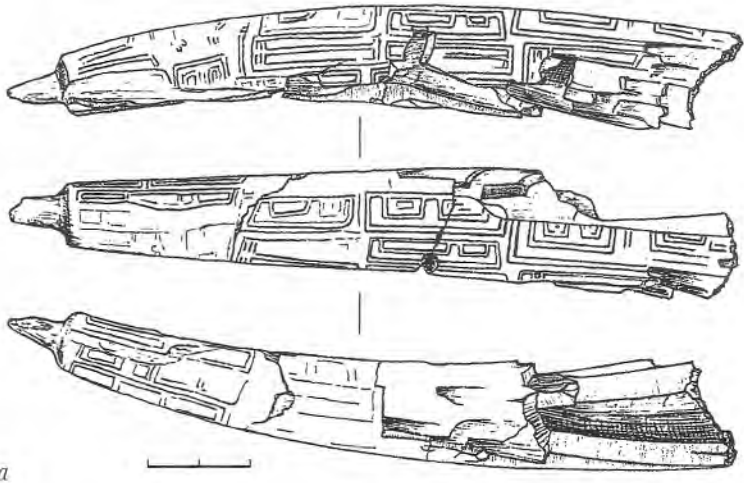

4/22
Бивень
з гравюрою (а)
та його розгортка (б).
Клинець,
Житомирська обл.

4/23

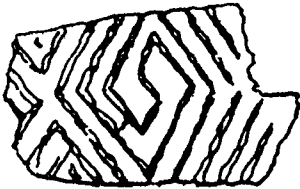
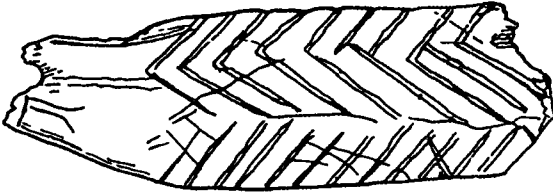
Орнаментоване
знаряддя з
кінцівки бивня
мамонтеня (а),
та розгортка
орнаменту (б).
Дорошівці 3

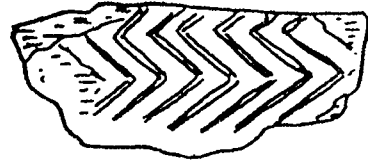
паралельних горизонтальних лінії, четверта з яких доповнена знизу посередині однією вертикальною). Другий елемент складається з двох ліній (одна горизонтальна доповнена знизу посередині однією вертикальною). Третій елемент є повторенням першого, а четвертий елемент є повторенням другого. П'ятий елемент знову повторює перший, а шостий елемент складається з двох паралельних горизонтальних ліній, від кожної з яких, знизу посередині прорізано по одній короткій вертикальній лінії. Завершується композиція, як і розпочалась, повторенням першого елемента. Безумовно, ця складна ритмічна композиція є орнаментально-графічним записом знакового характеру, вірогідно, пов'язаним із жіночою семантикою і знаковою системою «жестів руки». Цікаво зазначити, що аналогічні мотиви повторені на двох шильцях із трубчастих кісток пса в Єлисеєвичях 1. Одне шильце, у його верхній частині, оздоблено чотирма паралельними горизонтальними лініями, четверта із котрих доповнена знизу посередині вертикальною. Друге шильце прикрашали

4/24, 25
Два фрагменти
браслетів
прикрашених
геометричними
орнаментами
(меандри, зигзаги).
Мізин

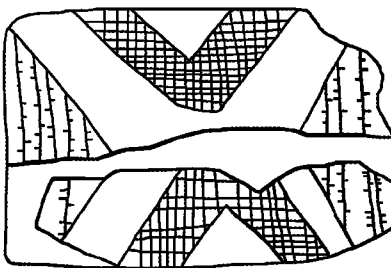
4/26
Фрагмент браслета з меандром.
Мізин

4/27
Фрагмент браслета із зигзагами.
Мізин

4/28
Хвилястий орнамент на фрагменті ребра.
Мізин

4/29
Фрагмент
пластини
зі складним
геометричним
орнаментом.
Межиріч

три паралельні горизонтальні лінії, остання з яких доповнена знизу посередині вертикальною лінією. Водночас у Межирічі деякі шильця та проколки із трубчастих кісток зайця прикрашені паралельними горизонтальними лініями, по три – чотири окремо або поспіль, що повторювало орнаментальне оздоблення статуетки жінки в Єлисеєвичках 1. У цілому, схожі орнаментальні композиції, у різних варіантах, були характерними для широкого набору знарядь для обробки шкури та пошиття одягу на таких поселеннях як Єлисеєвичі 1, Межиріч, Мізин, Гінці та Юдиново. Окрім того, у Мізині велика голка з бивня мамонта оздоблена двома рядами подвійних шевронів, які віртуозно оперізували всю її поверхню. У Межирічі орнамент із шевронів та зигзагів прикрашав лопатки-лощила з бивня мамонта для обробки шкур. Мотиви шевронів та зигзагів, які систематично присутні на жіночих статуетках Мізина та Межиріча, наочно ілюструють їх поєднання з жіночою семантикою. У цих геометричних композиціях на жіночих статуетках особливий акцент припадав на зображення лобково-генітального жіночого трикутника, внутрішня поверхня якого, у ряді випадків, також оздоблена шевронами та зигзагами. Ці мотиви, замкнуті в лобковому трикутнику на статуетці жінки, особливим чином підкреслювали її жіночу стать. Нанесення цього «жіночого орнаменту» на інші типи утилітарних предметів та прикрас маркувало ці предмети, підкреслюючи їх особливе функціональне призначення в предметному середовищі, можливо ілюструючи певні доміанти мисливської ідеології, щодо ролі жінки у найдавніших суспільствах.

Загальний огляд кола орнаментованих предметів на мисливських поселеннях України та Росії розкриває існування знаково-комунікативної системи, де завдяки відповідним типам орнаментів особливим чином висвітлювалась інформація соціального характеру. До кола такої системи входили монументальні житла з архітектурним, розписним та графічним декором, деякі типи орнаментованих знарядь та інших предметів, прикраси та статуетки.

Мобільна скульптура

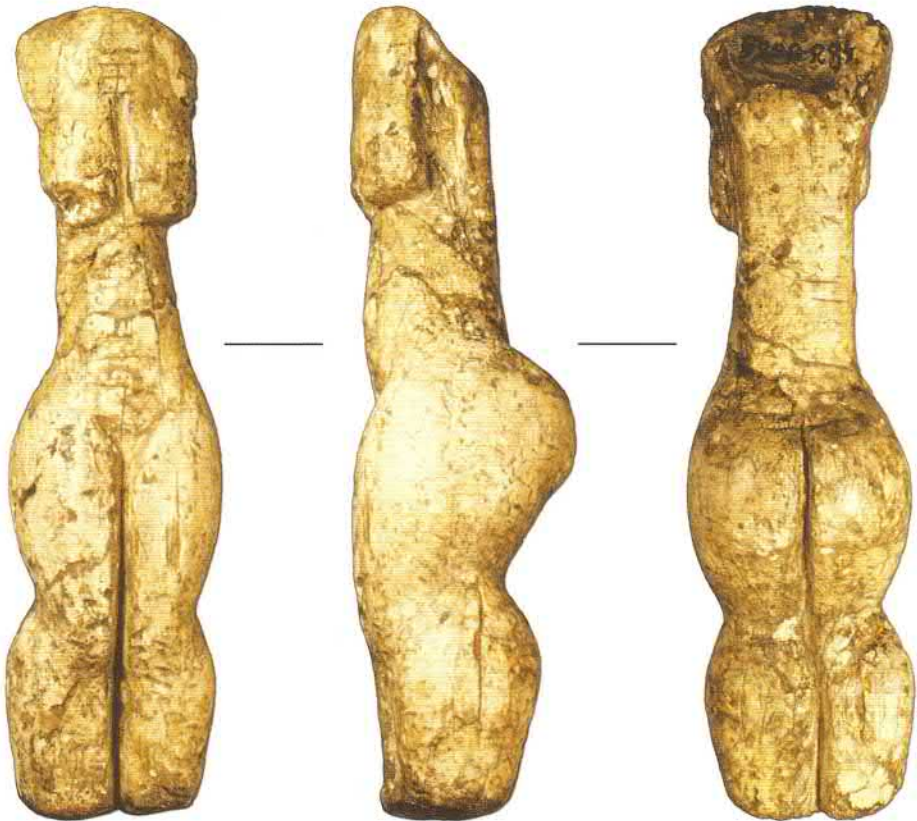
У верхньому палеоліті скульптура була одним із поширених видів мистецтва. За винятком окремих одиничних зображень, найдавніша скульптура представлена мобільною скульптурою, тобто скульптурою малих форм. У круглій скульптурі малих форм втілюються об'ємні тривимірні фігури, вирізьблені у повному рельєфі з каменю, бивня, бурштину, кістки та рогу, або виліплені з глини. На відміну від круглої скульптури, барельєфна скульптура втілювала в обраному матеріалі фігуру, вирізану в ньому менше ніж на половину її натурального об'єму (низький рельєф), відповідно горельєфна скульптура – більше ніж на половину (високий рельєф). Барельєфна або горельєфна скульптура верхнього палеоліту могла бути представлена окремою фігурою або декількома фігурами, розміщеними на одному рівні одна біля одної, так званім фризом. У верхньому палеоліті окремі фігури або фризи виконували як на мобільних предметах, так і на скельних повернях.

Використання природних форм у скульптурі

В Україні у мобільній круглій скульптурі схематичного напрямку простежується різна стилізація зображень. Однією з художніх концепцій є використання природної конфігурації достатньо дрібних шматочків м'яких порід каменю для втілення в них вельми схематичного, спрощеного, мінімізованого, водночас підкреслено характерного (повного або часткового) абрису тіла тварини або людини. Саме цю художню концепцію стилізації простежено у мініатюрній статуєтці мамонта з мергелю місцевого

походження із Бармаків (знайденої Д. Нужним), де в скульптурній формі акцент припадає на лаконізм характерного абрису тіла мамонта з трохи схиленою головою та підкреслено горбоподібним контуром спини, що достатньо круто заокруглений донизу й закінчується майже прямою основою статичної фігурки. Незважаючи на мінімальне скульптурне моделювання загального контуру тіла, без проробки будь-яких анатомічних деталей, ця статуетка достатньо виразно ідентифікує звіра з першого погляду. Три подібні фігурки мамонтів із мергелю та крейди знайдені також у Єлисеєвичях І. Використання специфічної природної форми мергелю або крейди місцевого походження для створення схематичних статуєток тварин – цілі зображення мамонтів (Бармаки, Єлисеєвичі І), голівки левів і монстрів (Єлисеєвичі І) – та жіночих фігурок – схематичні зображення нижньої половини тіла (Єлисеєвичі І) – є однією з особливих рис образотворчих

5/1
Статуетка жінки
з бивня мамонта.
Три ракурси.
Єлисеєвичі.
Росія

традицій певних груп населення Наддніпрянщини та Волині 15 000–14 500 ВР ¹⁴С AMS (дати не калібровані). Традицію використання бивня мамонта для зображення виключно нижньої половини жіночого тіла простежено також у Мізині та Бармаках.

У Добраничівці вдало підібраний крупний шматок дніпровського бурштину, характерної видовженої форми, є вдалим прикладом створення вельми схематичної статуетки неповного (утятого) жіночого тіла без голови, рук та ніг і будь-яких інших анатомічних деталей та декору. На цьому ж поселенні знайдений виріб із пісковика кутоподібної форми, що нагадує вкрай схематизовану нижню частину жіночого тіла, який формально також можна віднести до цього кола зображень. У Молодовому 5, шар 7 одна з плиточок лупаку також нагадує вельми схематичний абрис нижньої половини жіночого тіла.

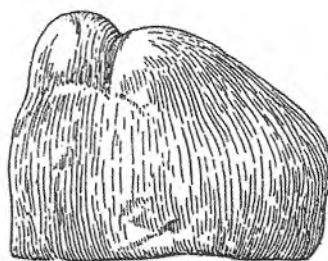
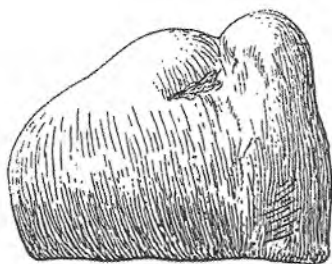
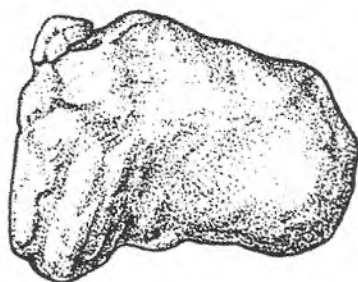
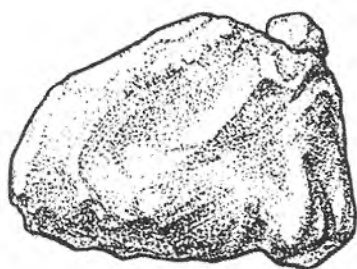
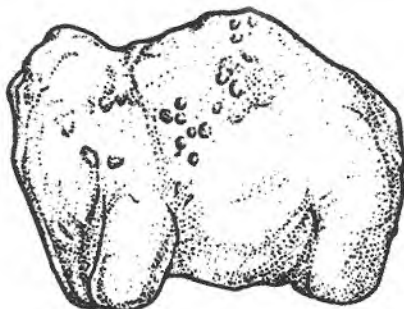
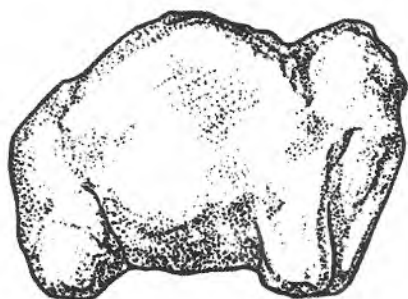
5/2, 5/3
Статуетка жінки
та статуетка
мамонта.
Єлисеєвичі.
Росія

Скульптура виконана зі стандартних заготовок (преформ) із бивня мамонта

Інша художня концепція створення круглої скульптури схематичного напрямку вирізняється у Мізині, Межирічі, Бармаках. Для створення мобільної скульптури з бивня мамонта спочатку ретельно готували об'ємну циліндричну преформу, з якої вирізьблювали тривимірні схематичні фігурки жінок (Мізин, Межиріч, Бармаки) та фалосів (Мізин). Важливим складовим компонентом фігурок були геометричні орнаментальні композиції, вирізані на більшості з них. До круглої скульптури з бивня належить також статуетка з Єлисеєвичів 1, віртуозно вирізьблена з видовженої заготівки циліндричної форми (Поликарпович, 1940, с. 85). На відміну від всіх інших жіночих статуеток, ця достатньо велика фігурка висотою 14,5 см оформлена як реалістичне зображення оголеного тіла жінки без голови, рук та кінцівок ніг. Тіло жінки у статичній позі з перебільшено видовженим торсом, об'ємними трохи обвислими грудьми, плоским животом

5/4
Статуєтки
мамонтів
з Костенок I
та Авдєєво.
Росія

з підкресленою лобково-генітальною частиною, широкими стегнами, масивними ногами, трохи зігнутими у колінах і вельми широкими в ікрах – візуально ділиться на дві частини. Фігурка має виразний прямий профіль із підкреслено перебільшеним об'ємом стегон, сідниць і ніг, за допомогою чого скульптурно акцентується характерний абрис жіночого тіла. Стилізація фігурки підкреслена її центральною вертикальною віссю, у вигляді довгої глибокої лінії, яка розділяє її груди та ноги, а також певною геометризациєю форми. Геометричний декор її тіла у вигляді прямих горизонтальних ліній (чотири над грудьми, три на животі й три на спині) допоміжним чином ускладнює семантику цього зображення.

Подібні типи жіночих зображень знаходять своє оригінальне втілення в іншій, схематичній сплюсненій скульптурі з бивня Межиріччя та Добраничівки. На відміну від об'ємних зображень круглої скульптури, створення вельми сплюснених фігурок базувалось на використанні ретельно підготовленої плоскої преформи у вигляді достатньо широкої видовженої тонкої пластини з бивня мамонта. Попри всі відмінності реалістичної статуетки з Єлисеєвичів 1 та схематичних статуєток Мізіна, Межиріччя, Добраничівки, Бармаків, всі вони відносяться до широкого кола зображень європейського палеоліту, що втілюють у собі навмисно неповне (утяте) зображення оголеного безголового жіночого тіла, доволі часто позбавленого рук та кінцівок ніг. Продовженням цієї вельми розповсюдженої концепції є серії доволі спрощених схематичних зображень виключно нижньої половини тіла жінки та окремих лаконічних зображень жіночої статі у вигляді лобково-генітального трикутника та вульви.

У цілому, в мистецтві верхнього палеоліту України статуетки, представлені як круглою скульптурою «*ronde bosse*», так і сплюсненою скульптурою «*contour découpé*», ілюструють прихильність до схематизму та лаконізму художніх образів. Ці, у більшості мініатюрні, фігурки як цілковиті витвори мобільного мистецтва могли використовувати як окремі індивідууми, так і групи людей під час окремих ритуальних дій або повсякденно; могли зберігати в окремих місцях у межах поселення або окремого житла та передавати у спадщину. Деякі з них мали подвійні функції, використовуючись як знаряддя, що мали фігуративне зображення, або як натільні прикраси у вигляді статуєток-підвісок. Всі ці перелічені функції, що є традиційними

у багатьох первісних суспільствах, різними гранями висвітлюють особливе, соціально престижне значення витворів мистецтва, залишених на кожному з мисливських поселень.

Дискусії довкола статуеток Мізіна

Мізинські фігурки мобільної скульптури вирізані з бивня мамонта, оздоблені геометричним графічним орнаментом є непересічним художнім явищем найдавнішого мистецтва України. Статуетки, знайдені у 1908–1913 роках під час розкопок у Мізині, заклали міцний фундамент подальших досліджень палеолітичного мистецтва Східної Європи. Завдяки доповіді Ф.К. Вовка у 1912 році на міжнародному конгресі преісторичної антропології та археології, вони швидко увійшли до наукового обігу і стали широко відомими. Через оригінальну стилістику, ці вельми схематичні фігурки відразу привернули до себе особливу увагу, стали предметом жвавої дискусії щодо їх ідентифікації. Ф.К. Вовк запропонував розділити статуетки на два основних типи. Перший тип він визначив як фалічні фігурки, а другий – як фігурки птахів, виокремивши також і фігурки перехідного типу (Volkov, 1913). У своєму визначенні вчений, перш за все, спирався на пошуки аналогій серед природних форм цим вельми стилізованим скульптурним виробам, які він визначив як стилізований чоловічий фалос та стилізований птах. Висновок був цілком логічним і закономірним, якщо зважити на прихильність автора до гіпотези натуралізму давнього мистецтва. Водночас ця інтерпретація мізинських фігурок відразу викликала зовсім інші думки. Такі вчені як А. Брейль, Г. Обермайєр, Е. Картальяк вбачали у фалічних фігурках Мізіна вельми схематизовані зображення жінок (Breuil, 1913, p. 185–188). Цей погляд пояснювався порівнянням мізинських статуеток із відомими на той час реалістичними та схематичними палеолітичними жіночими зображеннями Західної Європи. Саме формоутворення реалістичних статуеток жінок своєї стилістики західноєвропейського палеоліту надали ґрунтовні підстави ідентифікувати більшість мізинських фігурок як вельми схематичні жіночі статуетки. Подальші відкриття нових зображень жінок, виконаних як у круглій скульптурі, так і

5/5
 Чотири типи
 статуеток
 із бивня мамонта.
 Мізин

Тип 1

Тип 2

Тип 3

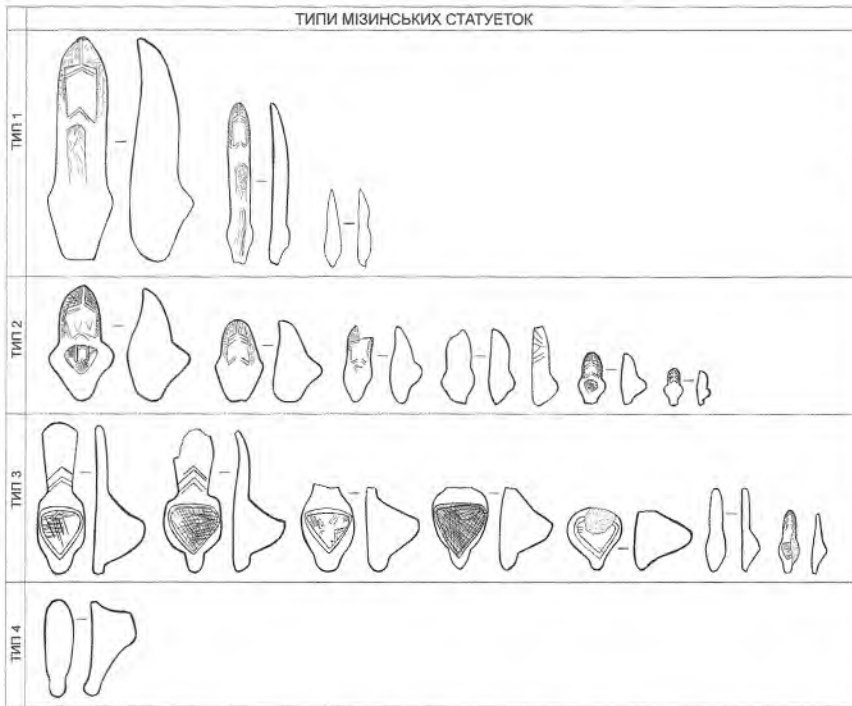

Тип 4

у графіці, барельєфі та малюнку на різних мобільних предметах та на стінах печер Західної й Центральної Європи, повністю підтвердили цю гіпотезу, до якої приєдналися інші вчені (Ефименко, 1953, с. 465–468; Замятнин, 1961, с. 51; Абрамова, 1962, с. 33–36; Шовкопляс, 1965, с. 220–236; Филиппов, 1983, с. 37; Яковлева, 1989, с. 42–54). Найбільш радикальною була точка зору І.Г. Шовкопляса, який інтерпретував 17 фігурок Мізина виключно як схематизовані зображення жінок, причому зберігаючи їхній розподіл за старою типологією Ф.К. Вовка: «фалічні фігурки», «фігурки птахів» та «перехідні фігурки» (Шовкопляс, 1965, с. 220–236, 248). Описуючи статуетки, дослідник представляв їх скульптурну форму як значно схематизоване аморфне тіло жінки, а графічний орнамент – як його анатомічні деталі: голову, довге волосся, руки, груди, живіт. Однак інтерпретація геометричних орнаментальних композицій як реалістичних деталей жіночого тіла, запропонована ще В.М. Даниленком і підтримана та деталізована І.Г. Шовкоплясом, викликала сумніви щодо її надто натуралістичного характеру. А.Д. Столяр вважав ці графічні композиції на поверхні статуеток знаковою символікою, пов'язаною з жіночою тематикою, а складні геометричні накреслення у верхній частині «фалічних фігурок» – грудною клітиною, що символізувала «вмістилище душі», висловлюючи таким чином наявність анімізму у світогляді палеолітичного суспільства (Столяр, 1972, с. 212–213).

Взагалі орнаментальне оздоблення мізинських статуєток можна розглядати як інтерпретаційний нарис щодо геометричних мотивів палеоліту. Ця орнаментика, яка поєднує прості (прямі лінії, шеврони) і складні (зигзаги, ромби, меандри) мотиви, дешифрувалася вельми по-різному. Окрім вже викладених пропозицій, вчені шукали пояснень у повторенні в графічному орнаменті інших орнаментів природного або штучного походження. Згідно з однією із гіпотез, орнамент повторював природний зигзагоподібний рисунок зрізу дентину бивня (Бибикова, 1965, с. 3–8). Згідно з іншою, – зигзагоподібні хвилі на воді (Marchak, 1979, р. 271–295). За ще однією гіпотезою орнамент відтворював хутряний або плетений одяг та прикраси (Salmony, 1949, р. 113–118) або татуювання тіла (Burkitt, 1925, р. 126). Серед розмаїття цих поглядів привертає увагу те, що низка авторів тим чи іншим чином пов'язували графічні орнаменти з формою статуєток, надаючи орнаменту роль оздоблення різних типів одягу (плетений одяг, хутряні комбінезони) або прикрас тіла – у вигляді діadem, браслетів, поясів, або розпису оголеного тіла – у вигляді татуювання. Такі висновки базуються передусім на тому, що у палеолітичному мистецтві серед більшості реалістичних зображень жінок, які представлені оголеними, відомі статуєтки із зображеннями браслетів, головних уборів, поясів, намиста тощо (Брасемпуй, Вілендорф, Пржедмост, Костенки 1, Авдєєво, Гагаріно, Ля Марш), а також, що відомі статуєтки Мальти представляють собою жінок у хутряних комбінезонах.

Паралельно визначенню статуєток Мізина як серії жіночих зображень продовжують існувати опозиційні точки зору, що періодично спричиняють палкі дискусії. На захист мізинських фігурок як фалосів встав А.Д. Столяр (Столяр, 1972, с. 212). Аналізуючи характерну видовжену форму фалічних фігурок, він не лише підтримав визначення Ф.К. Вовка, а й пішов далі. Розглядаючи скульптурну форму фалоса в поєднанні з його орнаментальним оздобленням, він запропонував оригінальну інтерпретацію, за якою скульптурна форма фалоса як зображення «чоловіка взагалі», була оздоблена «жіночим орнаментом» у вигляді шевронів (Столяр, 1972, с. 213). На підтримку «чоловічої тематики» поряд із «жіночою» у мізинській пластиці виступив також і О.К. Філіпов, який бачив у двох вельми видовжених фалічних фігурках «статуєтки

5/6

Типологічна
таблиця
18 статуеток
із бивня мамонта.
Мізин

чоловіків із графічним зображенням обличчя у хутряному капюшоні, нижче якого вигравіруваний фалос або борода» (Филиппов, 1983, с. 37). Автор також запропонував розширити типологію Ф.К. Вовка, визначаючи такі типи як: «фігурки зі слабо вираженою сідничною частиною та певним набором знаків», «фігурки неорнаментовані», «фігурки опуклі» та «фігурки з вельми сплющеною надпоперековою частиною».

Водночас продовжувала існувати та розвиватися точка зору Ф.К. Вовка щодо скульптурного зображення птахів у мізинській пластиці (Спицын, 1915, с. 26; Городцов, 1923, с. 281). У той же час висловлювались думки про поєднання у цій скульптурі жінки і птаха як складного фантастичного зображення «жінка-птах» (Ефименко, 1953, с. 465–467; Борисковский, 1953, с. 282; Столяр, 1972, с. 210).

Підсумовуючи охарактеризовані точки зору, можна окреслити три основні теми щодо дешифровки мізинської скульптури: перша – зображення чоловічих фалосів або «чоловіків взагалі»; друга – зображення жінок; третя – зображення птахів, або «жінок-птахів». Враховуючи обмеженість тематики та існування складних композиційних

зображень у палеолітичному мистецтві та спираючись на специфічну стилістику цих вельми схематизованих фігурок, можна вважати, що мізинська скульптура втілює в собі композиційну антропоморфну тематику, де домінуюча тема жінки поєднана та доповнена темою чоловіка.

Водночас мізинська скульптура, незважаючи на свою відомість, потребує детального типологічного та стилістичного аналізу, якого їй бракує, тому що більшість дослідників у своїх висновках спиралися на типологію Ф.К. Вовка, в основі якої лежать досить умовні й не зовсім чіткі критерії розподілу всієї серії фігурок на «фалічні фігурки», «фігурки птахів» та «перехідні фігурки». Необхідно особливо підкреслити, що фундаментальна основа дослідження полягає у поглибленому стилістично-типологічному та технологічному аналізах, завдяки яким можна визначити загальні та особливі риси притаманні мізинській скульптурі.

Типологія мізинської скульптури.

Правила формоутворення.

Взаємозв'язок скульптурної форми і графічного оздоблення

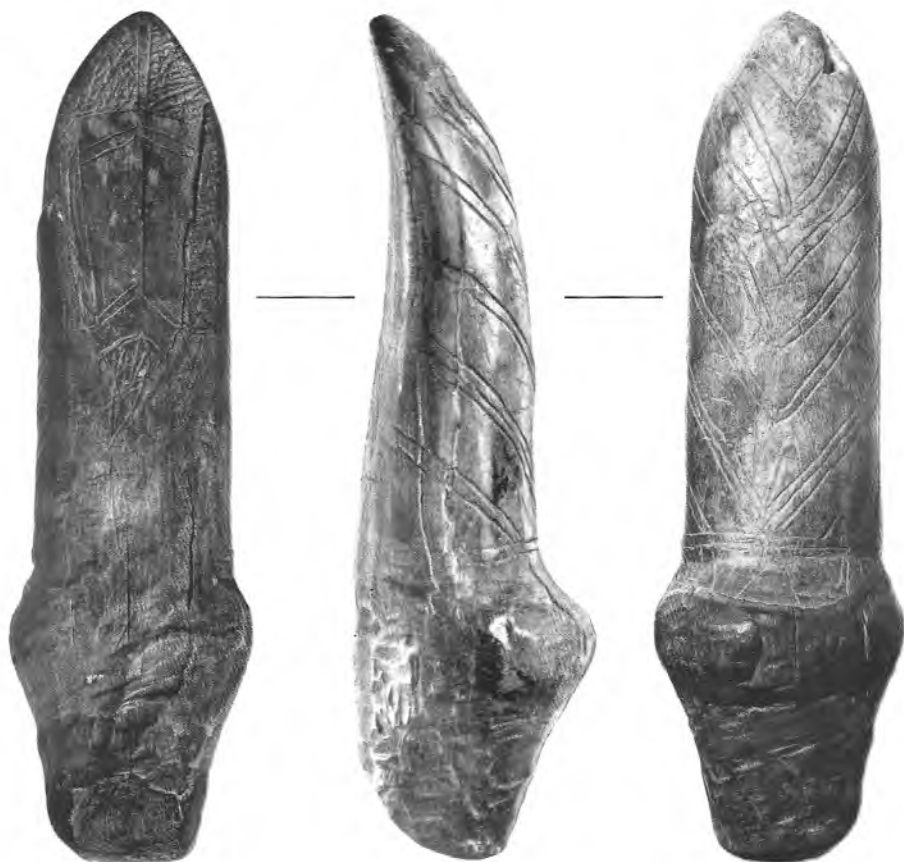
Антропоморфна пластика Мізіна налічує 18 статуеток, вирізаних із бивня мамонта у техніці круглої скульптури. Серія із 17 фігурок (Volkov, 1913; Шовкопляс, 1965, с. 220–236; 248) була доповнена ще однією жіночою статуеткою, що раніше визначалась як зображення «сидячої тварини» (Iakovleva, 1995, p. 281–283).

Розміри цих невеликих мізинських фігурок коливаються від 2,5 см до 14,5 см. Статуетки вирізані крем'яними різцями по вологому бивню мамонта. Вимочування заготовки надавало їй пластичності та значно полегшувало різьблення по такому надто твердому матеріалу, як бивень. Заготовки мали досить стандартні циліндричні форми, з яких вирізали вельми схематичні видовжені фігурки. Використовували два варіанти заготовок – значно видовженого циліндра та більш короткого. Статуетки виробляли за допомогою стругання та скобління, їхні поверхні вирівнювали, вигладжували та полірували. Потім на відполірованій поверхні прорізали тонкі глибокі лінії, що утворювали складні орнаментальні композиції, або фігурки залишали без орнаментального оздоблення.

За морфологією можна виділити чотири типи статуєток. Їх визначення здійснено нами з урахуванням варіантів стилістичного формоутворення, аналізу загальної форми фігурок та її розмірів, співвідношення верхньої й нижньої частин статуєток та характеру оформлення їх поверхонь, визначення варіативності оформлення їх верхніх і нижніх країв, а також стилістичного аналізу їх орнаментального оздоблення та взаємозв'язку форми й орнаменту. Комбінація цих чинників надає можливість визначити ряд загальних і особливих рис, притаманних всій серії мізинської скульптури.

Перший тип статуєток налічує три антропоморфні фігурки, що є схематизованими зображеннями чоловічих фалосів, які, вірогідно, були також ускладнені жіночою тематикою (Каталог. Мізин: 1, 2, 3).

5/7
Фалічна
фігурка № 1.
Тип 1.
Три ракурси.
Мізин

Форма. Статуетки виконані як кругла скульптура з бивня мамонта і мають вельми видовжену пряму циліндроподібну форму. Найбільша статуетка має довжину 14,5 см і ширину 5,3 см, а найменша, відповідно, – 4,2 см та 1,1 см. Скульптура вирізана з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі витвору й складається з двох частин. Верхня частина значно довша за нижню, вона ледве вигнута, звужена та загострена догори. Нижня частина коротка, трохи ширша й більш об'ємна. Вона дещо заокруглена, а потім звужена донизу. Передня поверхня статуеток пряма й сплющена, а бокові та задня – опуклі. Прямий вузький вельми видовжений профіль статуеток у верхній частині сплющений, звужений і загострений догори, у нижній частині – більш виступаючий та опуклий і звужений донизу.

5/8
Фалічна
фігурка № 2.
Тип 1.
Два ракурси.
Мізин

Графічне оздоблення. Дві статуетки з трьох мають графічні орнаментальні композиції, що нанесені на передній, бокових та зворотній сторонах їх верхньої частини. Третя статуетка позбавлена будь-якого орнаменту. На верхній частині передньої поверхні двох фігурок вирізана схожа складна графічна композиція, яка створена з урахуванням симетрії по відношенню до їх центральної вертикальної осі. Вона розпочинається із самого краю верхньої частини, де посередині – зверху донизу – прорізані, близько одна до одної, дві вертикальні глибокі паралельні лінії, від яких із двох боків їх нижніх країв, майже горизонтально, під незначним нахилом, відходять по одній лінії, що візуально утворюють розлогий кут вершиною відкритою догори. Нижче під ним прорізані, близько один під другим, ще два розлогих кути, також вершинами догори, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Усі

три кути розміщені паралельно й симетрично один під одним. Нижче від верхніх кутів, симетрично й паралельно до них, прорізано ще два розлогих кута, близько один до одного, вершинами догори, які також повторюють мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні кути окреслені та замкнуті двома довгими паралельними вертикальними лініями, по одній із кожної сторони. Ця «верхня центральна графічна композиція» зовні, з трьох сторін окреслена ледве помітними чисельними рисками. Нижче під нею прорізаний ще один трохи менший розлогий кут вершиною догори, від країв якого з двох сторін униз прорізано по одній довгій вертикальній лінії. Між цими двома лініями на внутрішньому полі нанесені чисельні тонкі, ледве помітні рисочки різної довжини й різного нахилу. Це видовжене графічне зображення, яке звужується догори, певною мірою повторює скульптурну форму верхньої частини фігурки, що, вірогідно, є художнім прийомом подвійного повторення фалічної форми, виконаної як у скульптурі, так і у графіці. Особливої декоративності цим двом фігуркам надає також геометричний орнамент, що покриває їх бокові та зворотні поверхні. Перша, більша фігурка оздоблена шевронами, а друга – зигзагами та ромбами.

Загалом всі три статуетки наочно ілюструють, що кожна з них має як загальні, так і особливі риси. Схожість проявляється у їх вельми видовженій і звуженій формі, при тому, що кожна статуетка відрізняється своїми розмірами. Своєрідність стилістики двох статуеток із декором виявляється в тому, що їх характерна скульптурна фалічна форма у верхній частині має орнаментальне оздоблення, за допомогою якого вона особливо підкреслюється. Графічне оформлення скульптурної форми витримано за двома чинниками. Передня поверхня двох фалосів має аналогічні центральні геометричні композиції, тоді як їх бокові та зворотні поверхні прикрашені різними геометричними мотивами. У виконанні скульптури та орнаменту простежується деяка недосконалість. Третя фігурка може мати подвійну семантику: жінка-фалос.

Другий тип статуеток налічує сім схематичних жіночих фігурок своєї стилістики (Каталог. Мізин: 4–10).

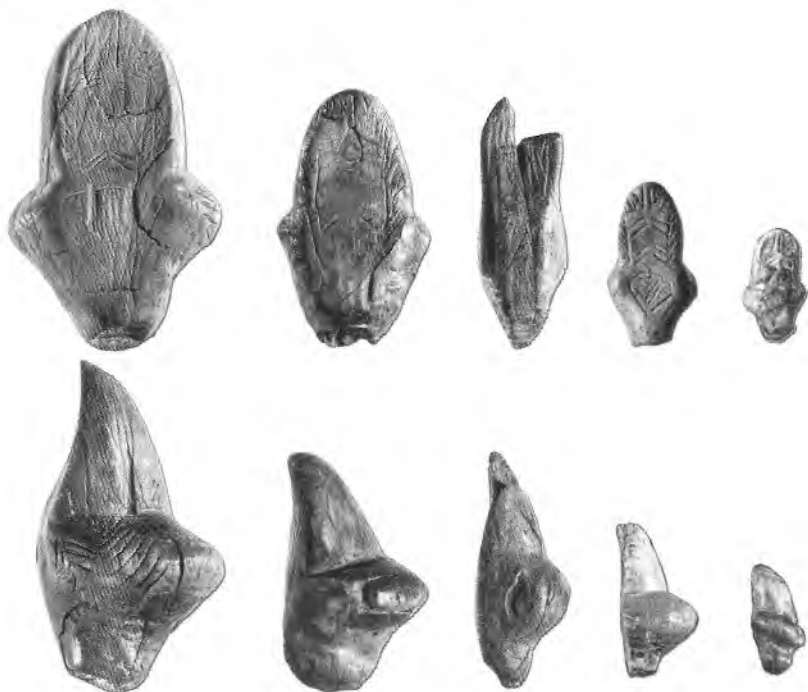
Форма. Статуетки втілюють зображення вельми схематизованого утятого жіночого тіла, виконаного у техніці круглої скульптури з бивня мамонта. Найбільша статуетка

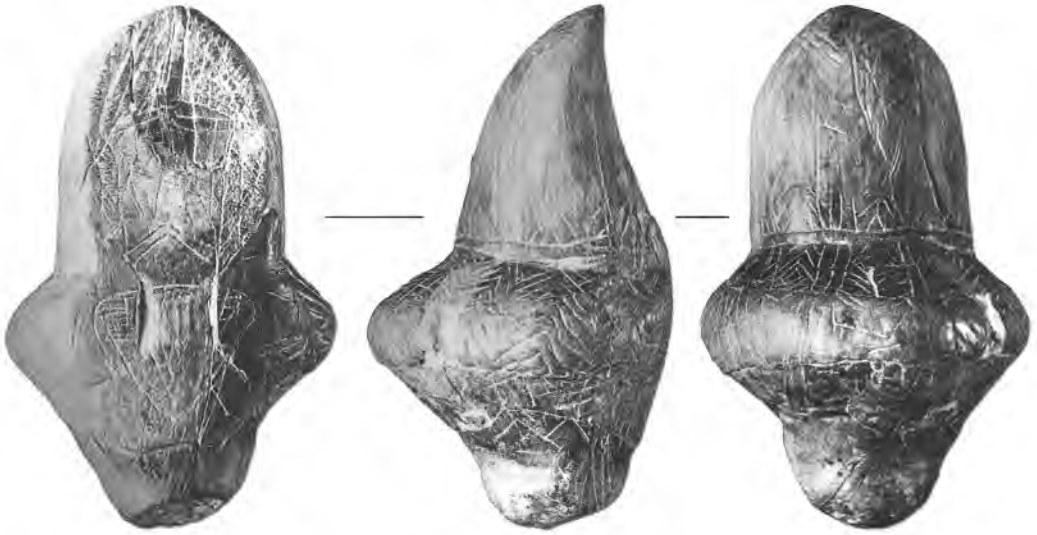
5/9
Композитна
статуетка
«жінка-фалос» № 3.
Тип 1.
Мізин

має довжину 7,2 см і ширину 4,3 см, а найменша, відповідно, – 2,3 см та 1,2 см. Фігурки вирізані з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі витвору. Їх пряме тіло ділиться на дві майже рівні частини. Передня поверхня статуеток пряма й сплюснена, її верхня частина трохи вигнута, звужена та загострена догори. Нижня частина різко розширена й симетрично заокруглена із двох сторін, а потім поступово й суттєво звужена донизу. Бокові та задня поверхні опуклі.

Профіль фігурок прямий, у верхній частині він звужений і загострений донизу, а його нижня частина підкреслено виступаюча й об'ємна, з підкресленою надпоперековою частиною, округлими стегнами, рельєфно опуклими сідницями та прямим животом. Нижній край витворів звужений і у трьох фігурок, вірогідно, окреслює вельми укорочені ніжки. У цілому геометрична форма статуеток лаконічно й виразно втілює вельми схематизоване зображення жінки з прямим, трохи видовженим тулубом і характерною для жіночого тіла опуклою нижньою частиною зі стилістично підкресленими, рельєфно виступаючими стегнами та сідницями. Графічне оздоблення значно збагачує скульптурну форму, хоча у виконанні орнаменту простежується деяка недосконалість.

5/10
П'ять
статуеток жінок.
Тип 2.
Два ракурси.
Мізин

Графічне оздоблення. Із сімох статуєток шість мають орнаментальне оздоблення, враховуючи те, що статуєтка без орнаменту не була закінченою. Декор кожної статуєтки має певні відмінності. П'ять фігурок мають складну графічну композицію, що вирізана на передній поверхні верхньої частини цих виробів із врахуванням симетрії по відношенню до їх центральній вертикальній осі. Ця композиція є аналогічною щодо центральній графічній композиції першого типу статуєток і в цілому характерною для мізинської пластики. Серед всіх фігурок цього типу особливо виділяються дві. Їх особливістю є те, що на передній поверхні, посередині нижньої частини кожної фігурки вирізаний лобково-генітальний трикутник вершиною донизу, що є ознакою жіночої статі. Внутрішнє поле обох трикутників оздоблене геометричними орнаментальними мотивами, індивідуальними для кожного. Одна з цих двох фігурок, що є найбільшою за розмірами серед фігурок даного типу,

5/11
Статуєтка
жінки № 1.
Тип 2.
Три ракурси.
Мізин

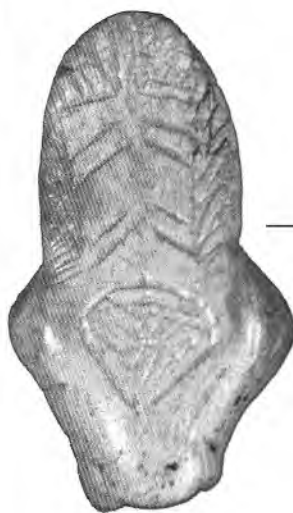
5/12
Розгортка
статуєтки
жінки № 1.
Мізин

5/13, 14
Статуетки жінок
№ 6 (праворуч) та
№ 7 (ліворуч).
Два ракурси
Тип 2.
Мізин

також прикрашена складним геометричним орнаментом, який вкриває бокові та зворотну поверхні її нижньої частини тіла. Цей орнамент, що складається з шевронів, прямих ліній, ромбів та зигзагів, у поєднанні з графічними композиціями на її передній поверхні особливо виділяє цю фігурку, підкреслюючи її скульптурну форму (Каталог. Мізин: 4). Індивідуальність декору статуеток другого типу наочно проявляється в тому, що бокові та задня поверхні чотирьох фігурок позбавлені будь-якого орнаменту. А ще дві фігурки прикрашені тільки шевронами.

Загалом сім жіночих статуеток цього типу ілюструють, що при дотриманні доволі стандартної схематизації жіночого тіла, особливість кожної статуетки виявлялась у варіаціях розмірів статуетки та її декору.

5/15 (ліворуч)
Половина
статуетки
жінки № 5.
Тип 2.
Мізин

5/16 (праворуч)
Статуетка
жінки № 3.
Тип 2.
Мізин

Третій тип статуеток налічує сім схематичних жіночих фігурок відповідної стилістики (Каталог. Мізин: 11–17).

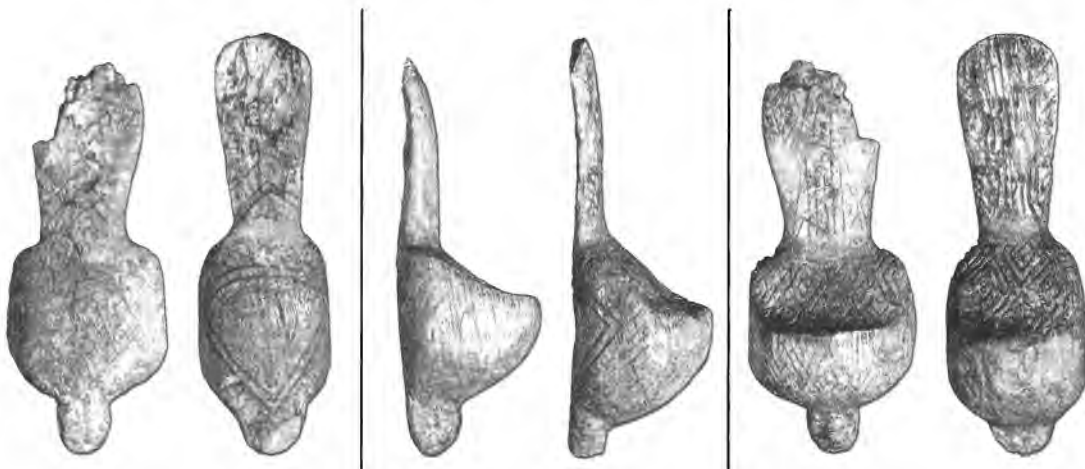
Форма. Статуетки втілюють зображення вельми схематизованого утятого жіночого тіла, виконаного у техніці круглої скульптури. Найбільша статуетка має довжину 9,5 см і ширину 3,1 см, а найменша, відповідно, – 4,0 см і 1,2 см. Фігурки вирізані з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі витвору. Їх пряме, геометрично сплющене тіло ділиться на дві майже рівні частини. Верхня частина тіла статуеток пряма, плоска та трохи заокруглена догори. Їхня нижня частина різко розширена й симетрично заокруглена з обох боків, закінчується маленьким, вузьким і трохи заокругленим до низу виступом. Верхня грань нижньої половини тіла сплющена. Задня та бокові поверхні нижньої частини тіла опуклі.

Профіль статуеток прямий. Верхня частина тіла, що передає тулуб без голови, рук та грудей, має вельми вузьку, видовжену та пряму форму. Нижня частина тіла має прямий плоский живіт, плавно заокруглені стегна, характерно сплющену надпоперекову частину та різко виступаючі об'ємні сідниці. Особливість морфології нижньої половини тіла полягає у сплющеності верхньої грані, яка зрізана під кутом, та опуклості нижніх. Завдяки цьому профіль статуетки має підкреслено геометричну форму

5/17
Статуетка
жінки № 1.
Тип 3.
Мізин

5/18
Дві статуетки
жінки № 1, № 2.
Тип 3.
Три ракурси
Мізин

5/19
Статуетка
жінки № 6.
Тип 3.
Мізин

з тонким прямим видовженим тулубом, із підкреслено сплющеною надпоперековою частиною та різко й рельєфно виступаючими сідницями кутоподібної форми. Нижній вузький загострений і трохи заокруглений край фігурки передає вельми укорочені маленькі ніжки.

Складні цільно вирізані геометричні орнаментальні композиції, які покривають шість фігурок, надають кожній фігурці особливої декоративної привабливості та неповторності. Одна фігурка не має декору.

Графічне оздоблення. Аналіз їх орнаментального оздоблення не може бути вичерпаним, тому що із шістьох декорованих статуєток цього типу тільки дві фігурки не мають пошкоджень. В одній скульптури є пошкодження верхньої частини тіла, у другій частково пошкоджені обидві частини, а у трьох фігурок збереглися тільки нижні частини тіла. Утім, незважаючи на деякі втрати, явно простежується, що саме цей тип статуєток відрізняється особливою проробкою скульптурної форми та досконалістю і вишуканістю орнаментальних композицій. Водночас оригінальність декору поєднана з деякими його спільними рисами, що взагалі притаманні мізинській геометричній графіці. Схожість декору проявляється у наявності на передній поверхні верхньої частини тіла найменшої, сьомої фігурки вже відомої центральної складної геометричної композиції, що є вельми схожою з подібними стандартними композиціями двох попередніх типів статуєток. Рештки цієї, однак вже не повної, а «скороченої» композиції можна бачити у ритмічно розміщених шевронах на передній поверхні верхньої частини двох перших, більших

5/20
Статуетка
жінки № 7.
Тип 3.
Два ракурси.
Мізин

5/21 Сім статуеток жінок. Тип 3. Фас. Мізин

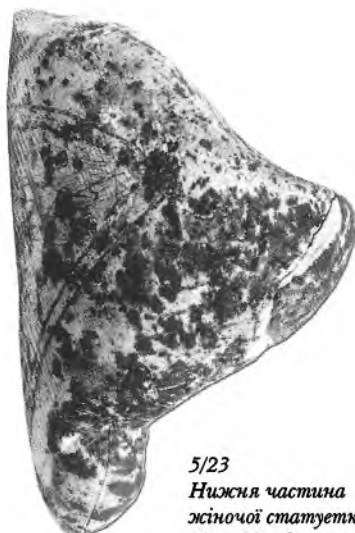

5/22 Шість статуеток жінок. Тип 3. Профіль. Мізин

за розмірами статуеток. Схожість декору проявляється також і у розміщенні на передній поверхні, посередині нижньої частини всіх шістьох фігурок, лобково-генітального трикутника вершиною донизу, що є ознакою жіночої статі. Особливістю є те, що на п'яти фігурках вирізані подвійні трикутники. Внутрішнє поле всіх трикутників оздоблене геометричними орнаментальними мотивами, індивідуальними для кожного. Своєрідність декору третього типу статуеток найбільш виразно виявляється в оздобленні задніх частин їхнього тіла, при тому, що кожна орнаментальна композиція є неповторною.

У трьох майже цілих фігурок повністю декорована як верхня, так і нижня частина тіла. На кожній статуетці цей декор ві-

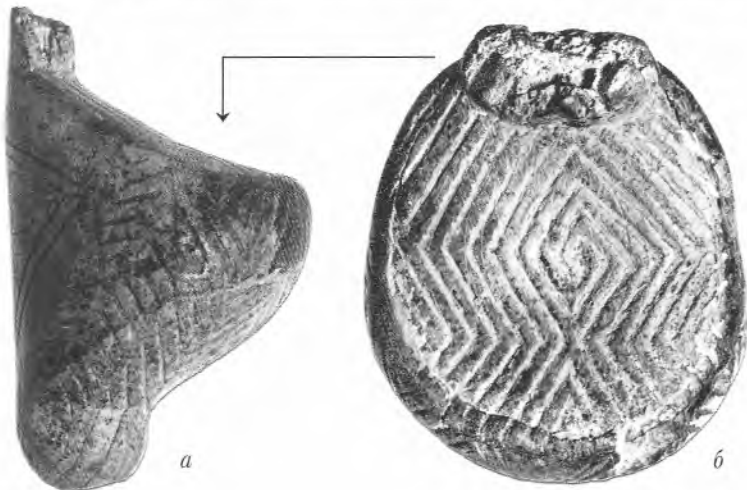

5/23
Нижня частина
жіночої статуетки
№ 4. Профіль.
Тип 3.
Мізин

5/24

Нижня
частина жіночої
статуетки № 3.
Тип 3.
Мізин

Профіль (а)
та орнамент
на поверхні
задньої частини (б)

5/25

Нижня частина
жіночої статуетки № 4.
Тип 3. Мізин

Три ракурси (а) та орнамент
на поверхні задньої частини (б)

зуально сприймається як єдиний орнамент, утворений із різних мотивів. На першій фігурці він складається з довгих вертикальних та коротких горизонтальних ліній, вирізьблених на верхній сплюсненій грані задньої частини тіла, та рядів меандрів, доповнених шевронами – на її нижній, опуклій задній частині. На другій статуетці верхня задня частина тіла оздоблена довгими вертикальними лініями, доповненими з обох боків ромбами й зигзагами, які також щільними рядами обіймають її нижню частину. На останній, сьомій статуетці складний орнамент із шевронів рівномірно покриває передню й задню частини її тіла. Особливість декору всіх шістьох фігурок у тому, що найбільш складні й вельми тонко та щільно вирізані орнаменти вкривають верхню сплюснену грань нижньої половини тіла (надпоперекову частину). Саме тут на чотирьох статуетках вирізані унікальні композиції з меандрів, які зустрічаються тільки на цьому типі жіночих зображень, хоча композиції з шевронів ще на двох фігурках ніяк не поступаються своєю вишуканістю й досконалістю.

Четвертий тип статуеток налічує тільки одну фігурку, яка представляє собою вельми схематичне, закінчене зображення тільки нижньої половини тіла своєїрідної стилізації (Каталог. Мізин: 18).

Форма. Фігурка 5,9 × 2,0 см вирізана у техніці круглої скульптури з бивня мамонта. Статуетка виконана як схематичне зображення видовженої нижньої половини жіночого тіла з підкреслено геометризованими поверхнями. Її передня поверхня трохи вигнута, має плоский живіт і достатньо звужені та повільно і симетрично видовжені боки, які повільно звужуються донизу. Вона закінчується вузьким, заокругленим донизу виступом, що окреслює вельми укорочені кінцівки ніжок. Бокові поверхні статуетки значно сплюснені й широкі. Три сплюснені й вузькі грані (верхня, середня та нижня) задньої частини тіла зрізані під кутом одна до одної.

У профіль нижня половина жіночого тіла має підкреслено геометричну форму зі

5/26
Скульптурне
зображення
нижньої частини
тіла жінки № 1.
Тип 4.
Мізин

сплощеною надпоперековою частиною, різко видовженими та рельєфно виступаючими кутоподібними сідницями й видовженими вузькими ніжками. Статуетка не має орнаментального оздоблення і представляє собою вельми оригінальний тип зображень, відомий у мистецтві палеоліту як художня концепція «зображення частини тіла замість цілого». Найближчі паралелі мізинській фігурці ми бачимо у мініатюрній схематичній фігурці нижньої половини тіла, вирізаної з бивня, із Бармаків та у двох статуетках із крейди, що передають також вельми схематизовану нижню половину жіночого тіла з Єлисеєвичів 1. Ці два мініатюрні витвори, вирізані з крейди у техніці круглої скульптури, також мають підкреслено геометризovanу видовжену форму нижньої частини тіла, що виразно та рельєфно звужується донизу й закінчується маленьким заокругленим виступом, який окреслює вельми укорочені ніжки. Окрім того, більша фігурка, довжиною 2,5 см та шириною 1,5 см, на передній широкій частині має глибокий кутоподібний виріз, який у такий спосіб передає жіночий трикутник.

Мізинський стиль

Вісімнадцять антропоморфних статуеток Мізіна, що складаються з чотирьох типів зображень, ілюструють дотримання певних правил формування їх скульптурної форми та її орнаментального оздоблення. Ці правила проявлялись, перш за все, у використанні достатньо стандартної заготовки з бивня мамонта, що мала або вельми видовжену, або коротшу циліндричну форму, розміри якої коливались відповідно до необхідного розміру кожної статуетки. Схожість технічних прийомів різьблення фігурок та їх орнаментального оздоблення також ілюструють своєрідний розвиток мізинської скульптури. Більш того, за рядом технічних прийомів наочно визначаються різні вправні майстри-виконавці. Руками одного майстра виконані майже всі фігурки першого і другого типів. Інший майстер вирізав фігурки третього типу. Фігурка четвертого типу зроблена ще одним виконавцем. Про те, що статуетки вирізали майстри безпосередньо на поселенні, свідчать знайдені заготовки з бивня мамонта та незавершені фігурки. Серед всіх скульптурних витворів особливою досконалістю

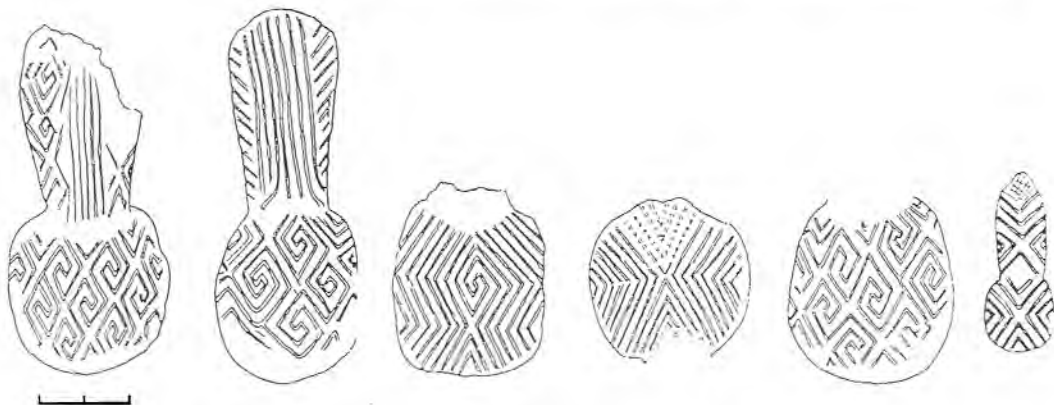
різьблення виділяється третій тип статуєток. Найбільш виразно це виявляється у вишуканості їх орнаментального оздоблення.

Характерною рисою мізинської скульптури є те, що статуєтки перших трьох типів представлені групами. Перший тип налічував три статуєтки, а другий і третій – по сім. Водночас у кожній групі простежено спільну тенденцію коливання розмірів фігурок від більшої до меншої, при тому, що розміри статуєток ніяк не впливали на досконалість їх скульптурної форми та орнаментального оздоблення. Спільною рисою всіх трьох типів фігурок є те, що наряду з декорованими витворами тут були й фігурки без декору.

У скульптурі Мізина простежується художня тенденція геометризації скульптурної форми всіх чотирьох типів статуєток та більшої сплюсненості статуєток третього й четвертого типів. Геометрична форма жіночих статуєток другого й третього типів лаконічно й виразно втілює вельми схематизоване зображення утятого жіночого тіла з прямим, трохи видовженим тулубом і характерною для жіночого тіла опуклою нижньою частиною з рельєфно виступаючими стегнами та сідницями. Головна особливість третього типу фігурок у значно більшій сплюсненості безголового тіла із плоским тулубом та характерними кутоподібними сідницями, що закінчуються вельми укороченими маленькими «ніжками».

Четвертий тип, представлений тільки однією статуєткою – у вигляді схематичного зображення нижньої половини жіночого тіла без декору, – демонструє оригінальний тип зображень, відомий у мистецтві палеоліту як втілення концепції «зображення частини тіла замість цілого».

Особливість декорованих статуєток полягає в тому, що фігурки мали як схожі, так і неповторні графічні композиції, які надають індивідуальний вигляд кожному витвору. Стандартна складна графічна композиція, виконана на передній поверхні верхньої частини статуєток, зафіксована на двох фігурках першого типу, на п'яти фігурках другого типу та на одній фігурці третього типу. Рештки цієї композиції є також ще на двох фігурках третього типу. Другим стандартним графічним кресленням є стилізований жіночий лобково-генітальний трикутник, вирізаний на передній поверхні нижньої частини

5/27
 Орнамент
 на шістьох жіночих
 статуетках.
 Тип 3.
 Задні поверхні.
 Мизин

тіла двох статуеток другого типу та на шістьох фігурках третього типу. Особливість цих трикутників у тому, що кожен із них має свій неповторний орнамент. Третє графічне креслення – у вигляді стилізованого чоловічого фалоса, – вирізано на передній поверхні верхньої частини тіла двох фалічних статуеток першого типу. Ці три типи графічних композицій, що притаманні виключно передній поверхні статуеток, вирізані з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі витвору. На відміну від певного стандарту цих центральних композицій передньої поверхні статуеток, орнаменти, виконані на їх бокових та задніх поверхнях, відрізнялись своєю неповторністю на кожній статуетці.

Орнамент першого типу статуеток пов'язаний тільки із задньою та боковими поверхнями верхньої частини статуетки. Його мотиви обмежені виключно шевронами на першій статуетці та зигзагами й ромбами – на другій.

Орнамент другого типу статуеток поєднаний із задньою та боковими поверхнями нижньої частини статуеток. Дві фігурки оздоблені шевронами, а одна статуетка прикрашена складною композицією із шевронів, прямих ліній, зигзагів і ромбів. Таким чином, за допомогою одних і тих же схожих геометричних мотивів у різних варіаціях (прямих довгих ліній, шевронів, зигзагів, ромбів) були особливо підкреслені верхня задня частина першого типу статуеток та нижня задня частина другого типу фігурок.

Орнамент третього типу статуеток пов'язаний із задньою та боковими поверхнями тіла. У трьох майже цілих фігурок повністю декорована як верхня, так і нижня

частини тіла. На кожній із них цей декор візуально сприймається як єдиний орнамент, складений із мотивів, використаних у різних варіаціях (прямі довгі лінії, прямі короткі лінії, шеврони, зигзаги, меандри). На трьох інших пошкоджених фігурках, від яких залишилась тільки нижня частина тіла, орнамент складається із шевронів та меандрів. Особливість декору всіх шістьох фігурок третього типу в тому, що найбільш складні й вельми тонко та щільно вирізані орнаменти покривають верхню, сплюснену грань нижньої половини їх тіла. Саме тут на чотирьох статуетках вирізані унікальні композиції з меандрів, які зустрічаються тільки на цьому типі жіночих зображень. Усі ці орнаментальні композиції створено з урахуванням симетрії відповідно до центру поверхні цієї грані.

Таким чином, орнаментовані статуетки Мізіна наочно ілюструють використання двох різних традиційних методів нанесення орнаменту. У першому методі гравірування глибокі лінії прорізани з рівномірним натиском на незначній відстані одна від одної. «Пульсуючий» характер ліній, отриманий використанням шорсткого крем'яного леза, утворює ледве помітні зубчики, щербини та нерівності. Цей технологічний метод характерний для оздоблення першого й другого типу статуеток і повторений в орнаментативній композитного браслета (складеного з п'яти тонких пластин), на деяких інших фрагментах браслетів та інших предметах. Другий метод полягав у нанесенні більш регулярних безперервних тонких глибоких ліній на незначній відстані одна від одної. Візуально орнамент сприймався як більш чіткий та виважений. Цей метод використовували у декорі статуеток третього типу, особливо щодо бездоганності різьблення меандрів та зигзагів. Подібний метод нанесення простежується в орнаментативній широкого браслета, а також у декорі деяких інших фрагментів браслетів та інших предметів.

У цілому, мізинська скульптура, що має антропоморфний характер, представлена скульптурою чоловічих фалосів, ускладнених жіночою тематикою та серією жіночих статуеток варіативної стилістики. Щодо інтерпретації третього типу статуеток, як «фігурок птахів», то враховуючи виявлені послідовні типи стилізації саме жіночого тіла у мізинської скульптурі, вона залишається гіпотетичною. Водночас поліморфізм зображень та синкретизм

форм палеолітичного мистецтва певним чином пояснюють підґрунтя запропонованих інтерпретацій.

Характерною рисою мізинської стилістики є також лаконізм та схематизм скульптурної форми, яка значно збагачується складним геометричним орнаментальним оздобленням. Поєднання геометризованої, вельми схематичної скульптури з вишуканим геометричним орнаментом надає неповторності, вишуканості та особливої естетичної привабливості мізинській скульптурі і дає підстави стверджувати про існування особливого мізинського стилю.

Статуетки Межиріча. Правила формоутворення. Взаємозв'язок скульптурної форми і графічного оздоблення

Межиріч є ще одним поселенням Наддніпрянщини, де виявлена серія фігуративних зображень людей. Статуетки знайдені під час розкопок цього поселення, що проходили під керівництвом І.Г. Підоплічка у 1966, 1969 та 1972 роках. На сьогодні маємо п'ять зображень, вирізаних із бивня мамонта, з яких три статуетки визначені автором розкопок: дві фігурки жінки й одна антропоморфна фігурка (Підоплічко, 1976, с. 173–174). Ще одна фігурка жінки, яка спочатку інтерпретувалась як знаряддя – лопатка, ідентифікована О.К. Філіповим (Філіпов, 1984, с. 35–47). Цей витвір посідає окреме місце в цій колекції, ілюструючи існування знарядь, які повторюють форму вельми схематичного зображення жінки. Остання статуетка жінки визначена Л.А. Яковлевою (Iakovleva, 1992, р. 68–71).

Невеликі за розмірами межиріцькі статуетки вирізані крем'яними різцями по вологому бивню мамонта. Також, як і у Мізині, використовували вимочування заготовки, що надавало їй пластичності та значно полегшувало різьблення по такому твердому матеріалу як бивень мамонта. У Межирічі визначаються два основних типа заготовки, що ілюструють співіснування круглої й плоскої скульптури. Обидва типи скульптури використовувались у двох житлах, розташованих поруч (житло № 1 та житло № 2). Одна заготовка мала видовжену циліндричну форму, з якої вирізали вельми схематичні видовжені фігурки зі сплющеною верхньою й опуклою нижньою частинами, що формально належать до круглої скульптури. Друга заготовка – видовжена й плоска, була основою для вирізання схематичних

плоских фігурок. Статуетки виробляли за допомогою стругання та скобління, їхні поверхні вирівнювали, вигладжували та полірували. Потім на відполірованій поверхні прорізали тонкі чіткі глибокі та ледве помітні лінії, що утворювали геометричні орнаментальні композиції. Тільки одна незакінчена статуетка не мала графічного оздоблення.

За типолого-стилістичним аналізом межиріцька скульптура чітко ділиться на три типи.

Перший тип статуеток налічує дві схематичні жіночі фігурки (кругла скульптура з бивня мамонта) (Каталог. Межиріч: 1–2).

Форма та її графічне оздоблення. Ці дві статуетки втілюють зображення вельми схематизованого утятого жіночого тіла, виконаного у техніці круглої скульптури з бивня мамонта. Схожість форми та розмірів першої закінченої статуетки – $7,2 \times 2,0$ см, із формою та розмірами другої, ще незавершеної, фігурки – $7,5 \times 1,7$ см, дозволяють вперше прослідкувати послідовність виготовлення круглої скульптури характерної геометризованої форми зі стандартної циліндричної заготовки з бивня мамонта.

Незакінчена статуетка – «ебош» представляє собою вельми геометризоване схематичне незавершене зображення утятого прямого жіночого тіла, без голови, грудей, рук і ніг, що ділиться на дві майже рівних частини, де верхня частина є

прямим сплющеним стрижнем, а нижня має пряму циліндричну форму, без характерного моделювання сідниць і без звуженого нижнього краю. Витвір ілюструє один з етапів оформлення цього типу статуеток, коли спочатку звужували та сплющували верхню половину тіла, а потім оформляли її характерну, більш об'ємну та рельєфну нижню частину.

5/28

Статуетка жінки вирізьблена у техніці круглої скульптури з бивня мамонта. Межиріч

5/29

Знак жіночої статі на нижній половині статуетки жінки. Межиріч

5/30
Статуетка жінки.
Два ракурси.
Межирич

верхньої частини тіла для отримання вузького прямого стрижня. А також у зрізанні зайвого матеріалу посередині нижньої частини заготівки під прямим кутом до її вертикальної осі. Завдяки цьому візуально підкреслюється різниця між вузьким прямим тулубом і виступаючою сплющеною надпоперековою частиною, широкими та опуклими, характерними для жіночого тіла стегнами й сідницями. Щільна відполірованість поверхонь статуетки свідчить про остаточне закінчення витвору. Стилізація цього вельми схематизованого тіла жінки підкреслена також тим, що посередині передньої нижньої частини тіла врізані один в один два трикутники, вершинами донизу. Таким чином був зображений характерний для жіночого тіла лобково-генітальний трикутник із виразно акцентованою вульвою.

Друга, повністю закінчена статуетка, є вельми схематичним зображенням утятого прямого жіночого тіла без голови, грудей, рук і ніг, що ділиться на дві майже рівних частини. Скульптура вирізана з урахуванням центральної вертикальної осі витвору. Верхня частина має форму вузького прямого, вельми сплющеного стрижня. Передня поверхня нижньої частини тіла плоска, видовжена і широка. Вона має характерне заокруглення стегон та трохи звужений нижній край. Боків та задня поверхні опуклі. Прямий профіль фігурки вельми плоский і вузький у верхній частині та значно більш об'ємний у нижній, із сплющеною надпоперековою частиною, підкресленими стегнами та опуклими різко виступаючими й видовженими сідницями.

Особливість оформлення скульптури простежується у вирівнюванні й сплющеності передньої поверхні статуетки, значній сплющеності й звуженості задньої та бокових поверхонь

Другий тип статуєток представлений плоскою схематичною жіночою фігуркою з бивня мамонта. Формально до цього типу відноситься також лопатка, форма якої повторює схематичну плоску фігурку жінки (Каталог. Межиріч: 3–4).

Форма та її графічне оздоблення. Ці дві фігурки схожої стилістики втілюють у собі зображення вельми схематизованого утятого жіночого тіла, виконаного у техніці плоскої скульптури. Скульптура вирізалась із заготовок, якими слугували довгі тонкі пластини з бивня мамонта товщиною 1,2 см (перша фігурка) та 1,4 см (друга).

Перша статуєтка знайдена під північною стіною у житлі № 2. Ця найбільша фігурка, довжиною 13,6 см, є схематичним плоским, прямим, вельми видовженим зображенням жінки у фас без голови, грудей, рук і ніг. Її тіло сформовано з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі витвору, воно ділиться на дві майже рівних частини. Верхня вирізана у вигляді вузького довгого стрижня шириною 1 см та довжиною 7,8 см. Нижня частина тіла різко й виразно розширюється та заокруглюється у стегнах, шириною 2,5 см, і потім поступово звужується донизу. Ця геометризована плоска фігурка вдало скупю й лаконічно передає вельми стилізоване жіноче тіло із прямим вузьким видовженим тулубом, перебільшеними широкими овалоподібними видовженими стегнами та плоским животом. Скульптура вдало

доповнена графічними композиціями, вирізаними на її передній поверхні. Верхня частина тіла повністю покрита геометричною орнаментальною композицією із трьох основних мотивів, що, повторюючись у певному ритмічному порядку, утворюють сім складних елементів, згрупованих із 28 горизонтальних і вертикальних паралельних ліній. Основний акцент зроблений на нижню половину тіла жінки, де внизу посередині глибоко й чітко

5/31
Плоска
фігурка жінки
з бивня мамонта.
Межиріч

5/32
Знак жіночої статі
на нижній половині
плоскої
статуєтки жінки.
Межиріч

прорізаний вершиною донизу лобково-генітальний трикутник, що є ознакою жіночої статі. Внутрішня поверхня трикутника прикрашена тонкими, ледве помітними лініями, що візуально утворюють кути, врізані один в один, на зразок орнаментального мотиву шевронів. Вище нього, між стегнами, двома тонкими, ледве помітними лініями прорізаний довгий шеврон.

Друга фігурка є по суті композитним витвором, тобто знаряддям, форма якого повторює схематичну жіночу фігурку. Таким чином, предмет може об'єднувати в собі утилітарне та фігуративне призначення. Лопатка-статуетка довжиною 11,5 см та шириною 3,7 см, незважаючи на пошкодження її нижньої та бокової частин, схожа з першою фігуркою. Деякі її відмінності, вірогідно, пов'язані з її утилітарними функціями – трохи більша її товщина та ширина, а також звуження верхнього краю доверху. Розглядаючи цей витвір як знаряддя – лопатку, бачимо, що предмет має плоске вузьке тонке і видовжене руків'я та широку й сплюснену робочу частину. Розглядаючи цей витвір як фігуративне плоске схематичне зображення жінки, простежується, що ця фігурка, як і попередня, є зображенням у фас вельми схематизованого утятого видовженого жіночого тіла без голови, грудей, рук і ніг. Її плоске тіло, що ділиться на дві майже рівних частини, має прямий вузький видовжений тулуб, довжиною 6,1 см та шириною 1,7 см (руків'я), та перебільшені широкі овалоподібні, видовжені стегна, шириною 3,7 см, та плоский живіт (робоча частина лопатки). Передня поверхня лопатки-фігурки оздоблена окремими геометричними мотивами із шевронів, зигзагів, прямих паралельних ліній, які хоча й не утворюють єдиної композиції, однак візуально привертають до неї особливу увагу, вірогідно, підкреслюючи відповідне семантичне значення цієї жіночої фігурки, що виконувала роль знаряддя. Фігурку знайдено в житлі № 2. У цьому житлі також знайдені ще дві спрацьовані й пошкоджені лопатки, одна з них мала геометричне креслення, нанесене на її широку робочу частину, у вигляді незамкнутого трикутника, внутрішня поверхня якого закреслена зигзагоподібним орнаментом, подібним до орнаменту на лопатці-статуетці.

5/33
Фігурка-знаряддя
з бивня мамонта.
Межиріч

Третій тип статуєток налічує одну схематичну плоску антропоморфну статуєтку з бивня мамонта (Каталог. Межиріч: 5).

Ця плоска статуєтка, що вирізана з довгої пластини бивня мамонта товщиною 0,5 см, є схематичним зображенням людини у фас дещо асиметричної форми довжиною 6,9 см. Незважаючи на свою оригінальність, дво-частинна форма цієї фігурки має спільні риси з іншими межиріцькими статуєтками. Її верхня частина вельми вузька й коротка, а нижня широка, видовжена й заокруглена у плечах. Головна особливість цієї плоскої статуєтки в тому, що вона має вельми коротку вузьку верхню частину, оформлену як голова людини із глибоко прорізними маленькими очима та ротом, на відміну від всіх інших фігурок, які мають значно видовжену пряму вузьку верхню частину тіла, що передає безголовий тулуб. Вузька маленька голівка виразно контрастує з широкими заокругленими плечима, шириною 3,4 см. Статуєтка має графічне оздоблення на обох плоских широких поверхнях. На передній поверхні, нижче плечей простежується два ледве помітних, глибоких маленьких хрестика. Тут також прорізані дві ледве помітні, довгі тонкі

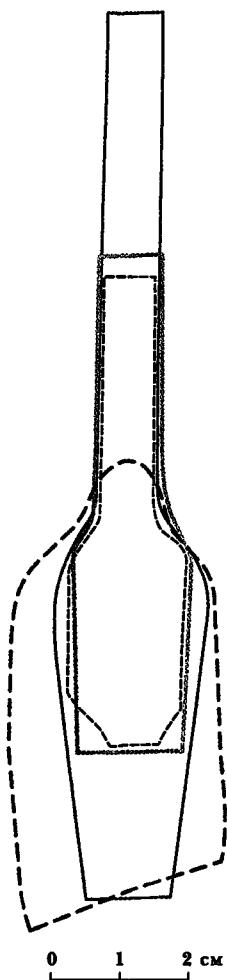
5/34
Антропоморфна
плоска фігурка
з бивня мамонта.
Межиріч.
Два ракурси

паралельні та перехрещені лінії. Задня поверхня щільно й рясно закреслена глибокими довгими вертикальними, горизонтальними та нахиленими лініями, що не утворюють ритмічного упорядкування.

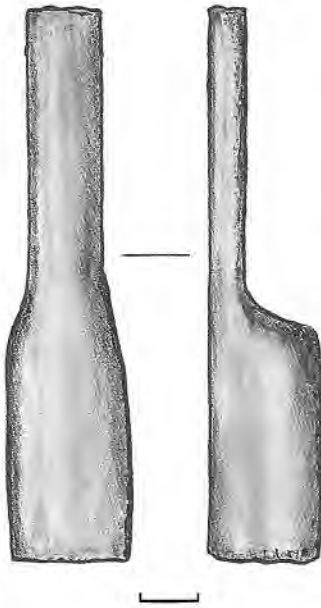
Межиріцький стиль

Межиріцька антропоморфна пластика представлена чотирма жіночими статуетками (дві фігурки першого і дві фігурки другого типу) і однією статуеткою людини (третій тип). Правила створення певної скульптурної форми проявлялись у використанні двох стандартних типів заготовки з бивня мамонта. Одна мала видовжену циліндричну форму, з якої вирізали круглу скульптуру (перший тип статуеток). Друга заготовка мала форму видовженої тонкої пластини, з якої створювали плоску скульптуру (другий і третій типи). Особливістю жіночих статуеток було те, що дві вельми схожі за розмірами статуетки першого типу майже наполовину менші ніж статуетки другого типу, що свідчить про існування певного стандарту їхніх розмірів. Про те, що статуетки вирізали майстри безпосередньо на поселенні свідчить незакінчена фігурка першого типу. Усі фігурки, окрім незакінченої, демонструють досконалість їх різьблення.

5/35
Контури
чотирьох
статуеток
Межиріччя

У Межиріччі простежується художня тенденція підкресленої геометризації скульптури. Однак у порівнянні з мізинською скульптурою, у Межиріччі наочно проявляється більший лаконізм скульптурної форми, більша сплосненість прямого профілю жінки у круглій скульптурі та існування плоскої скульптури «*contour découpé*». У цілому, геометризована форма межиріцьких статуеток (як круглій, так і плоскій скульптурі) виразно втілює своєрідно стилізоване, вельми схематичне, пряме видовжене утяте тіло жінки у фас без голови, грудей, рук і ніг, з прямим вузьким видовженим тулубом та широкою нижньою частиною тіла з прямим плоским животом та опуклими й видовженими стегнами. У круглій скульптурі, у прямому сплосченому профілі жіночого тіла головний акцент припадає на різкий контраст між вельми вузькою верхньою та опуклою нижньою частиною тіла з різко виступаючою сплосненою

надпоперековою частиною та підкреслено перебільшеними видовженими сідницями. Своєрідна стилізація тіла жінок особливим чином підкреслюється лобково-генітальним трикутником, вирізаним на двох жіночих статуетках, а також індивідуальним графічним орнаментальним оздобленням передньої поверхні тіла всіх трьох закінчених жіночих фігурок. На відміну від жіночих статуеток, тільки статуетка людини мала графічні креслення як на передній, так і на задній поверхнях.

5/36
Незакінчена
статуетка жінки
з бивня мамонта
(евош).
Два ракурси.
Межиріч

У плоскій скульптурі стилістична варіативність стандартної форми проявляється також у тому, що, дотримуючись різкого контрасту між верхньою вузькою та нижньою широкою частинами тіла фігурок, майстри по різьбленню створили два варіанти плоских статуеток. В одному варіанті різкий перехід між верхньою і нижньою частинами тіла окреслював широкі заокруглені стегна видовжених жіночих статуеток, а у другому – широкі заокруглені плечі антропоморфної фігурки.

5/37
Плоска
фігурка жінки
з бивня мамонта.
Добраничівка

Статуетки Добраничівки

На поселенні Добраничівка під час розкопок І.Г. Шовкопляса знайдено три вельми схематичні фігурки різні за формою та матеріалом (Каталог. Добраничівка: 1–3). Перша статуетка з житла № 4 по формі, розміру й матеріалу (бивень мамонта) повністю повторює плоску статуетку другого типу з Межиріччя, втім спочатку фігурка була ідентифікована як знаряддя. Автор розкопок підмітив її схожість із лопатками та жіночим зображенням із Межиріччя, однак визначив знахідку як утилітарний предмет, тобто знаряддя – лопатку для зняття шкур (Шовкопляс, 1970, с. 31–32).

Ця скульптурна фігурка жінки, довжиною 13,3 см (з урахуванням пошкоджень), вирізана струганням та

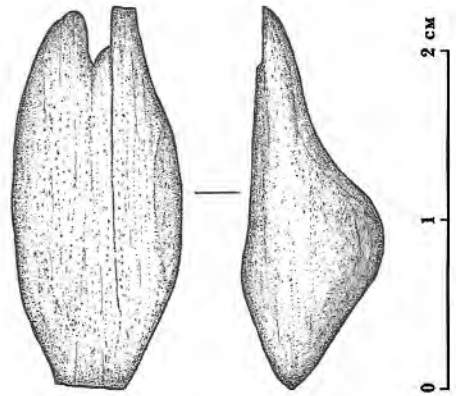
5/38
Фігурка жінки з
бурштину.
Три ракурси.
Добраничівка

скоблінням по вологому бивню з довгої тонкої пластини. Лаконізм форми без будь якого декору сконцентрований на схематичному видовженому зображенні тіла жінки у фас без голови, рук і ніг. Верхня частина тіла у вигляді вузького довгого стрижня виразно контрастує із широкою видовженою нижньою частиною тіла з крутими стегнами. Контраст верхньої та нижньої частин тіла акцентує простоту цієї геометричної форми «*contour découpé*» (Яковлева, 1992, с. 328–329; Iakovleva, 1999, р. 114–115).

Друга схематична фігурка жінки з Добраничівки – унікальний витвір із дніпровського бурштину – знайдена біля житла № 1 (Шовкопляс, 1972, с. 187). Фігурка з великого шматка жовтого бурштину (9 × 4 см) має видовжену циліндричну форму. Майстер уміло використав природну форму цього матеріалу для мінімального оформлення статуетки як дуже схематичного зображення жіночого тіла у техніці круглої скульптури. Це видовжене зображення тіла жінки без голови та без рук і ніг. Тіло фігурки ділиться на дві частини, де верхня більш сплюснена, а нижня – більш видовжена та опукла. Статуетка жінки – єдиний відомий екземпляр фігуративного палеолітичного мистецтва з бурштину у Східній Європі. Дуже схематичну й геометризовану форму жіночого зображення підкреслює яскраво жовтий колір дніпровського бурштину, що надає їй особливої естетичної привабливості. Статуетку могли також використовувати як натільну прикрасу.

Третій виріб із пісковика кутподібної форми знайдений біля входу в житло № 3 у Добраничівці, визначений І.Г. Шовкоплясом як жіноче зображення (Шовкопляс, 1972, с. 187). Формально витвір можливо вважати вельми схематичним зображенням нижньої частини жіночого тіла, що виконане у техніці круглої скульптури.

Стилістика різних типів жіночих зображень із бивня та бурштину Добраничівки чітко відрізняється між собою. Плоска статуетка жінки з бивня Добраничівки вельми схожа з плоскою статуеткою з такого ж матеріалу із Межиріччя, тоді як фігурка з бурштину Добраничівки наближається до другого типу круглої скульптури з бивня Мізіна. Третій витвір вельми аморфної форми умовно можна порівняти з фігуркою четвертого типу статуеток Мізіна.

5/39
Схематична
фігурка жінки.
Бармаки

Статуетка з Бармаків

Схематична фігурка жінки знайдена В.К. Пясецьким під час розкопок стоянки Бармаки у 1982 році (Пясецький, 2009, с. 138, 140). Ця фігурка у вигляді вельми схематизованого утятого жіночого тіла виконана у техніці круглої скульптури з бивня мамонта з урахуванням симетрії щодо

5/40
Підвіски
з бивня мамонта
у вигляді
схематичних
фігурок жінок,
прикрашених
геометричним
орнаментом.
Англь сюр Англен.
Франція

вертикальної осі витвору. Статуетка довжиною 2,2 см передає вкрай схематизоване зображення нижньої половини тіла жінки. Верхня частина має пошкодження. Передня поверхня статуетки пряма й сплюснена, а бокові та задня поверхні є рельєфно опуклими. Профіль фігурки прямий із геометрично підкресленим абрисом надпоперекової частини, рельєфно виступаючими сідницями й прямим животом. Ці концептуальні особливості вельми лаконічно спрощеної схематизації нижньої половини тіла знаходять своє найближче підтвердження у жіночих статуетках Мізіна. Фігурку у Бармаках могли використовувати як прикрасу. Подібні мініатюрні прикраси з бивня мамонта вельми схожої форми та розмірів, з отвором на краю їх верхньої частини широко використовувались у Англь сюр Англені (середній мадлен). На цьому поселенні ці дрібні підвіски – фігурки жінок із бивня мамонта – використовувались серійно й були прикрашені різними орнаментальними композиціями з коротких паралельних нарізок та крапок.

**Плитка лупаку,
що нагадує схематичне зображення жінки
з Молодового 5, шар 7**

Під час розкопок О.П. Черниша на верхньопалеолітичній стоянці Молодове 5, шар 7 середньої доби верхнього палеоліту була знайдена невелика плиточка лупаку оригінальної форми (10 × 5 см), що визначена автором розкопок як схематизоване антропоморфне зображення (Черниш, 1961, с. 72). На жаль, предмет є пошкодженим, однак його форма дійсно нагадує абрис вельми схематичного геометризovanого зображення нижньої половини жіночого тіла у профіль із рельєфно виступаючими сідницями та видовженими ніжками.

**Вироби з каменю,
що нагадують мінімізовані жіночі зображення
зі стоянок Рогалик II «А» та Рогалик XII**

Під час розкопок О.Ф. Гореліка на стоянках мисливців фінальної пори верхнього палеоліту, розташованих біля хутора Рогалик Луганського району, знайдені витвори з каменю, два з яких визначені автором розкопок як жіночі зображення.

Один із них, висотою 6,5 см, видовженої форми, поламаний у верхній частині й розширений у нижній, позбавлений будь-якого оздоблення, інтерпретований як жіноча статуетка, форма якої втілює вельми схематичне зображення жінки з коротким тулубом і широкими сідницями, рельєфно підкресленими у профіль (Рогалик XII).

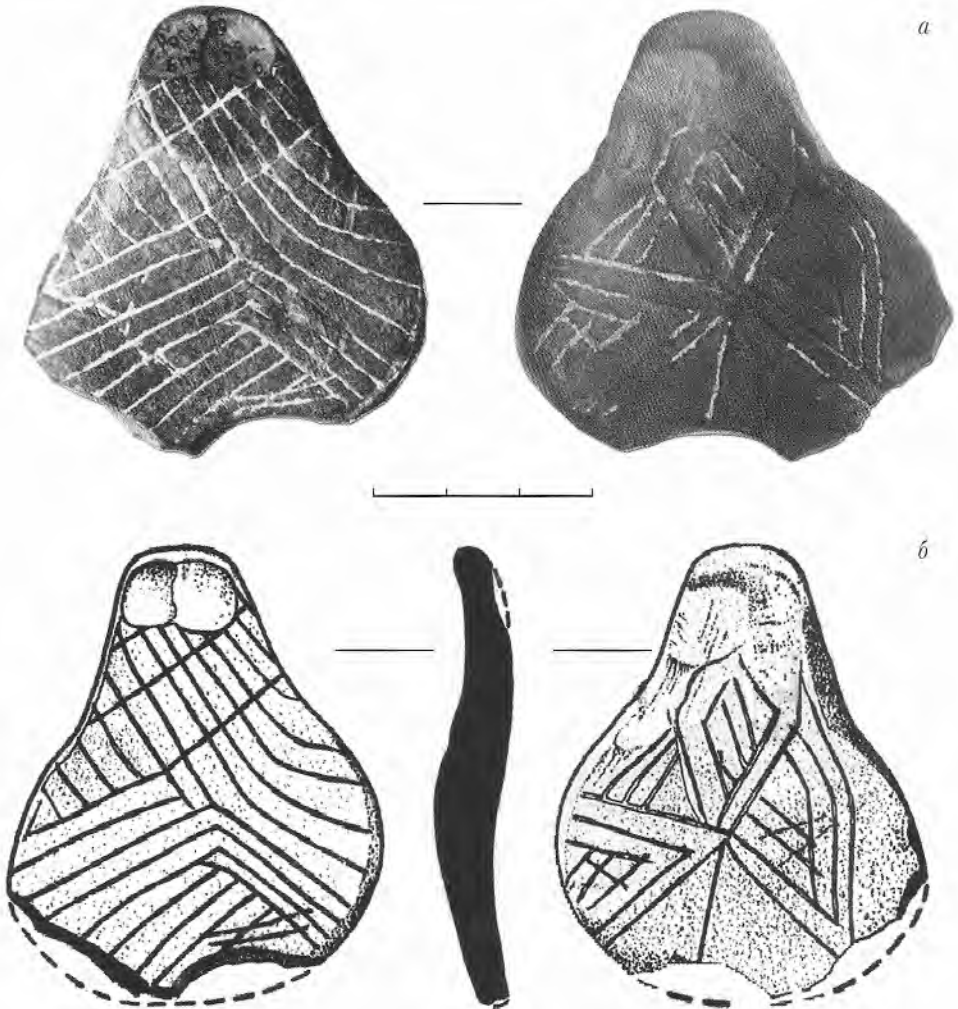
Для другого виробу використано плоску кам'яну гальку, у якій були дещо підправлені обидві вузькі бокові й одна із широких поверхонь (Рогалик II «А»). Предмет висотою 5,7 см має овалоподібну форму. Його вузька, коротка й трохи заокруглена частина поступово

5/41

Плоска галька
з орнаментом.
Рогалик II «А»

Фото (а)

та рисунок (б)

й симетрично розширюється й переходить до заокругленої з країв протилежної частини. Саме цей абрис фігури і наштовхує на інтерпретацію витвору, як схематичного жіночого зображення з коротким тулубом і широкими сідницями, рельєфно підкресленими у профіль, і характерним для жіночих статуеток орнаментом, подібним до орнаментальних мотивів Мізина (Горелик, 2001, с. 208–209). У цілому, обидва предмети зроблені за вельми спрощеною схемою, з мінімальним підправленням їх природної форми, певним чином, могли нагадувати вкрай спрощені й мінімізовані схематичні зображення нижньої половини жіночого тіла.

Прикраси

Різноманітні типи прикрас одягу й тіла, виготовлені з різних природних матеріалів: каменю, бурштину, мушель, зубів тварин, бивнів мамонта, кістки, були найбільш поширеними на поселеннях і стоянках верхнього палеоліту України, що пояснюється подальшим розвитком і ускладненням соціально-комунікативних функцій суспільства. Оздоблення одягу й тіла в системі світогляду первісної людини посідало важливе місце й несло в собі багатозначну інформацію (про стать, вік, соціальний статус індивідуума, відношення до певної групи, громади). В який спосіб носили прикраси верхнього палеоліту можливо визначити завдяки зображенням людей у гравюрі та скульптурі, а також за матеріалами поховань (прикраси знайдені на скелетах людей). Унікальні найдавніші поховання Європи та Сибіру (Сунгірь, Мальта, Грот Дітей, Ковіньон, Дольні Вестоніце), а також статуетки Мальти, Костенок, Авдєєва, Брасемпуя, Вілендорфа демонструють розмаїття декору тіла та одягу в різних регіонах і його індивідуальний характер. Найпростішими й розповсюдженими були різні типи прикрас на мотузках і тонких ремнях, їх носили на шиї, поясі, руках і ногах або нашивали на одяг. Це були різноманітні підвіски, кулони, намисто з бивня, мушель, зубів тварин, кістки, каменю, бурштину.

Прикраси могли бути одиничними або складати різні композиції. Окрім традиційних прикрас, іноді носили прикраси у вигляді дрібних фігурок тварин і людей. Браслети, діадери, головні обручі, шпильки, застібки, каблучки з бивня мамонта, а іноді з каменю, були пріоритетними типами прикрас у носіїв різних культурних традицій

Європи та Євразії. Особливо вишуканими такі прикраси були у Мізині, Юдинові, Костенках, Авдєєві, Сунгірі, Мальті. Вибір матеріалу та форми прикрас залежав від культурних традицій певного населення та соціального статусу власника. Характерними ознаками найдавнішого вбрання були різнотипні капелюхи і стрічки рясно оздоблені намистинами й підвісками з бивня, мушель, зубів тварин. Носили пояси, прями й перехрещені ремені та підв'язки. Популярними були плащі, сорочки, фартушки, штани з хутра. За даними поховань дорослих, підлітків і дітей (Сунгірь, Мальта) і завдяки скульптурним зображенням одягнених жінок (Мальта), відомо, що вбрання, пишно оздоблене нашитими дрібними прикрасами й намистинами з бивня, певною мірою, нагадувало оздоблення шкіряного одягу народів Крайньої Півночі.

На теренах України у верхньому палеоліті виготовлення одягу зі шкіри посідало значне місце й було одним із провідних видів діяльності на базовому поселенні. За археологічними даними можна реконструювати повний виробничий цикл робіт, пов'язаний із виготовленням одягу – від отримання сировини, етапів її обробки до пошиття одягу. На поселеннях Середнього та Верхнього Дніпра, у Гінцях, Мізині, Межирічі, Супоневі, Юдинові, Єлисеєвичих 1 одяг шили переважно зі шкур оленів, песців, вовків і зайців. Впольовану дичину приносили на поселення, знімали з неї шкуру, обробляли та вичиняли. Знайдені на поселенні лошила, шильця, проколки, вістря, а головне – тонкі голки з вушком із бивня та гольники для їх зберігання, наочно демонструють, що одяг шили саме на цих поселеннях. Заключні етапи пошиття та оздоблення одягу здійснювали у житлі й на відкритих майданчиках біля нього. Вірогідно, цим займалися жінки. Одяг був предметом декорування, а тому його виготовлення вимагало додаткових зусиль, хисту й часу. Особливо пишне оздоблення мав одяг Юдинова – дрібними намистинами з бивня, доповненими мушлями, а Мізина, Бармаків, Городка 2, Семенівки 2, 3 – мушлями. Можливо, що різноманітні підвіски з бивня, бурштину та зуби тварин також нашивали на одяг. Деякі скульптурні фігурки жінок із Мізина, Добраничівки, Межиріча, Бармаків могли використовувати як статуетки-підвіски.

Прикраси з бурштину

Використання бурштину для прикрас – одна з особливостей пізньопалеолітичного населення України. Значне місцезнаходження бурштину Дніпровського басейна, яке, вірогідно, використовували різні групи палеолітичного населення, зафіксовано у відкладах правого берега Дніпра, північніше Києва. Розмиви дніпровськими водами олігоценних пісків, що містили бурштин, також могли бути придатними для його збору, наприклад, у районі Канева, де було розташоване поселення Межиріч (Пидопличко, 1969, с. 139). Дніпровський бурштин широко використовували на багатьох поселеннях Наддніпрянщини. Прикраси із такого матеріалу у вигляді різноманітних підвісок мали поширення у Мірі (шар 1), Гінцях, Мізині, Добраничівці, Межирічі, Семенівці, Юдинові, Осокорівці (горизонт 2а), Кайстровій Балці 2, Чулатові 2, Бармаках.

Найдавніша прикраса з дніпровського бурштину у вигляді округлої підвіски коричневого кольору з широким центральним отвором нещодавно знайдена під час розкопок у житлі на стоянці Міра, шар 1, яка датується 27 500 років тому (Степанчук та ін., 2004, с. 73, 85, 93, рис. 12 f). Найбільшого розвитку прикраси з бурштину набули у населення Середньої Наддніпрянщини та Волині біля 14 500 років тому. Овальні та округлі прикраси із широким центральним отвором виготовляли із дніпровського бурштину жовтого кольору у Добраничівці. У Мізині окремі округлі підвіски задовільного стану збереження також мали широкий центральний отвір. У Добраничівці оригінальна форма крупного шматку бурштину була талановито використана для втілення в ній схематичної фігурки жінки, яку могли також використовувати як натільну прикрасу. Прихильність до збереження природної форми простежується також у Семенівці 2, де шмат бурштину оригінальної конфігурації з маленьким отвором на широкому краю залишився незайманим, ілюструючи естетичне уподобання його форми. Про особливий розвиток бурштинового виробництва свідчать матеріали Межиріча. На цьому поселенні у чотирьох житлово-господарських комплексах знайдено більше 400 шматочків цього матеріалу. У першому житлі знайдено 70 екземплярів, у другому – 228, а у третьому – 40 (Пидопличко, 1976, с. 154–157). Накопичена сировина й різноманітні заготовки округлої, овальної, трикутної форм свідчать про обробку дніпровського бурштину у Межирічі.

6/1
Прикраси
зі скам'янілих
викопних членків
морських лілій.
Амерсійка

Незважаючи на незадовільний стан бурштину, знайденого у культурному шарі (тріщини, крихкість, пошкодження), у одиничних підвісках або намистинах збереглися сліди маленького штучного отвору. На Волині смак до прикрас із бурштину вирізняється у Бармаках, де мешканці використовували бурштин, зібраний на відстані приблизно 100 км від стоянки, з палеогенових відкладів у долині р. Горинь біля с. Бережниця й нижче по течії річки (Пясецкий, 1997, с. 151–161).

Прикраси з бивня мамонта:

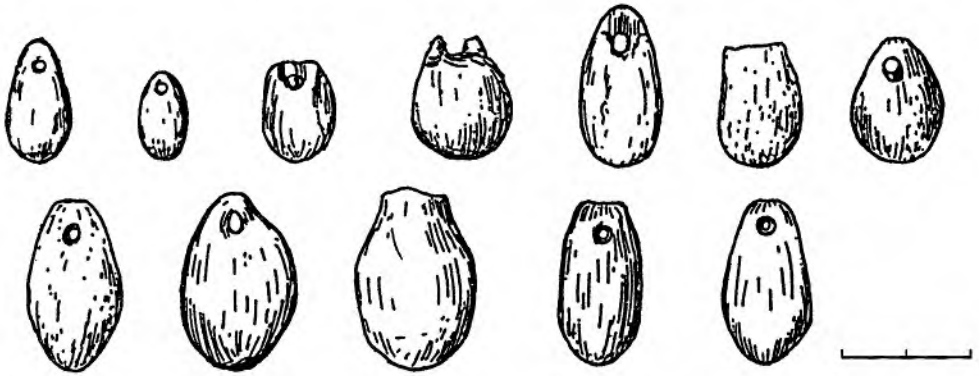
підвіски, намисто, гудзики, шпильки, діадеми, браслети

Пріоритетною сировиною для виготовлення різноманітних прикрас був бивень мамонта. З цього, по праву улюбленого, остеологічного матеріалу для виготовлення прикрас використовували заготовки циліндроподібних форм, стрижні, пластини.

Підвіски з бивня мамонта

Серед підвісок із бивня вирізняються наступні типи: підвіска з отвором, що імітує форму різця оленя (Мізін); підвіска у формі еліпсу або овалу з отвором, розміщеним близько до її верхнього краю (Мізін, Юдиново); підвіска овальної форми з отвором у центрі (Пушкарі 1); підвіска у формі еліпсу із широким отвором у центрі з двома кінцівками, що звужуються (Гінці); підвіска або застібка у формі двох і більше еліпсів із широким отвором у центрі кожного, з вузькими краями (Межиріч, Юдиново); підвіска-гудзик округлої форми з отвором у центрі (Юдиново, Мізін); підвіска конічної форми з отвором, розміщеним ближче до її верхнього краю (Юдиново); підвіска видовженої форми з незначним звуженням у центрі та двома широкими отворами по краях (Гінці); підвіска у формі стрижня із зубчиками по краях (Мізін, Юдиново); підвіска овалоподібної форми розширена донизу з круглим отвором у

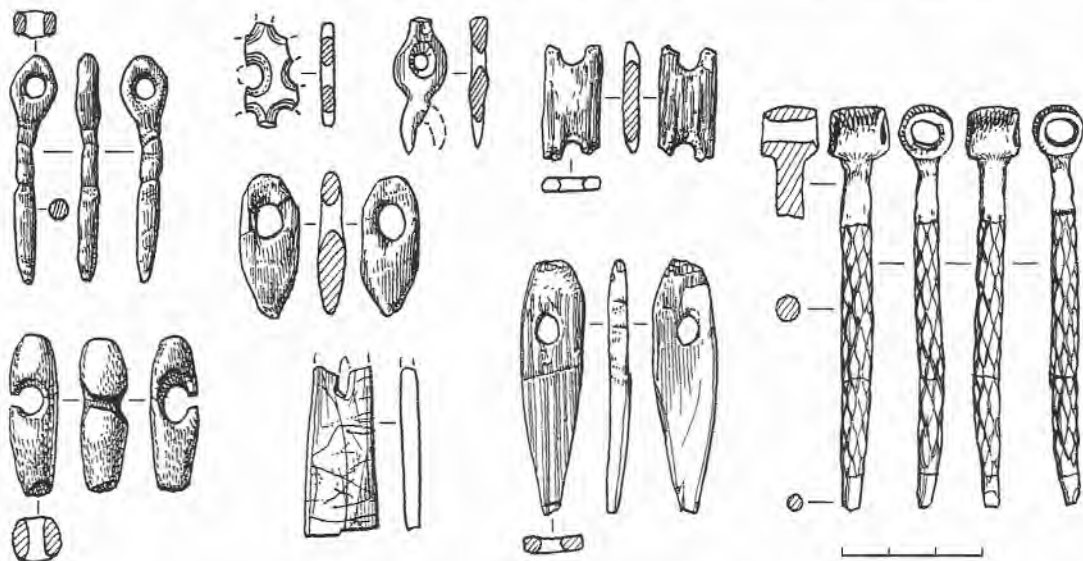

верхній частині (Мізин; Молодове 5, шар 6; Буран-Кая 3, шар 6-1); підвіска у формі видовженого стрижня з отвором біля верхнього краю (Мізин, Юдиново); підвіска або застібка у формі вузького довгого стрижня з перехватами (Мізин, Пушкарі 1). Варіабельність геометризованих форм цих підвісок, вірогідно, мала певний семіотичний зміст, який не піддається дешифруванню. Однак у Мізині окремі підвіски з бивня мамонта досить точно імітували форму різця оленя, що вказує на їх зооморфний характер. Найбільше число підвісок із бивня знайдено в Юдинові (25 екз.) та в Мізині (27 екз.).

6/2
Підвіски
з бивня мамонта.
Мізин

6/3
Шість підвісок
із бивня мамонта.
Мізин

Намистини з бивня мамонта

6/4
Прикраси
з бивня мамонта.
Юдиново

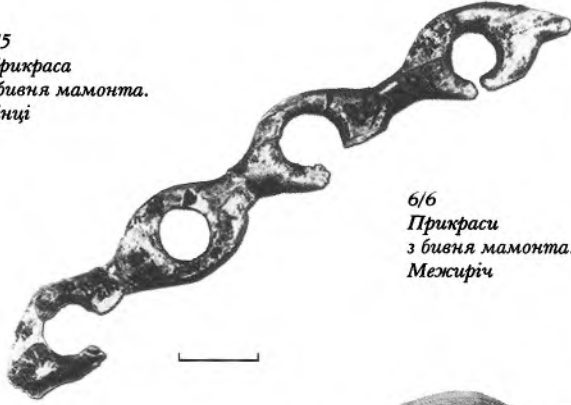
Дрібні намистини з центральним отвором, вирізані з бивня мамонта, використовували як прикраси в Єлисеєвичих 1, Юдинові, Супоневі, Тимонівці 1, Мізині, Буран-Каї 3 (шар 6-1). Вірогідно, ці мініатюрні намистини квадратної, прямокутної, округлої та овально-видовженої форми рядами нанизували на тонкі нитки, мотузки а потім нашивали на шкіряний одяг, також їх могли носити як окремі намиста, браслети або вони могли бути складовими елементами композитних прикрас. Виготовлення з бивня тонких намистин зафіксовано в Тимонівці 1, де знайдена заготівка у формі тонкої мініатюрної пластинки ($1,4 \times 0,5$ см) із двома вузькими отворами й глибоким перпендикулярним надрізом посередині для того, щоб розрізати пластинку на дві рівних частини квадратної форми для виготовлення двох мініатюрних намистин. Той же тип намистин у формі квадрата й овалу (13 екз.) знайдено у Супоневі. Мода щодо дрібних прикрас простежується також у Мізині, де виявлена мініатюрна намистина прямокутної форми з отвором ($1,3 \times 0,5$ см), інша намистина аналогічної форми з отвором у центрі була дещо більша й товстіша ($2 \times 1,6$ см). Дві схожі намистини знайдені в Єлисеєвичих 1 (Iakovleva, 2009, p. 733). У Буран-Каї 3, шар 6-1 використовували два підтипи дрібних намистин із бивня мамонта: видовжена намистина циліндричної форми із заокругленими кінцями та центральним отвором; видовжена намистина трохи

6/5
Прикраса
з бивня мамонта.
Гінці

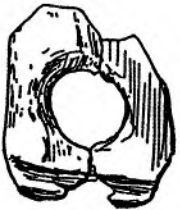

6/7 Прикраса з каменю. Амеросійвка

6/6
Прикраси
з бивня мамонта.
Межиріч

6/8
Прикраса
з бивня мамонта.
Гінці

6/9
Прикраси
з отворами
із бивня мамонта.
Мізин

6/10
Прикраси
з бивня мамонта.
Мізин

6/11
Прикраса у формі
проколки
з бивня мамонта.
Гінці

звужена у центрі із заокругленими краями та центральним отвором (Yanevich & all., 2009, р. 198–199).

Особливого розвитку набуло виготовлення дрібних намистин із бивня в Юдинові. Заготівка намистин являє собою тонку довгу пластину бивня зі щільно перехрещеними прямими квадратами, кожен з яких був майбутньою намистиною з вузьким отвором у центрі. Намистини мали наступні форми – квадратну, прямокутно-видовжену, овальну та округлу. Готові вироби з отворами мали розміри від 0,4 до 1,5 см довжиною, 0,5–0,9 см шириною та 0,1–0,2 см товщиною. На поселенні знайдено 111 пластинок зі слідами вирізання з них намистин, 1 672 фрагментів намистин та 580 цілих, 1 134 заготівок намистин і 2 300 фрагментів заготівок. У цілому, до 1997 року під час розкопок на поселенні тільки у двох житлах і біля них знайдено 6549 намистин, їх фрагментів та заготівок (Абрамова и др., 1997, с. 113, 117, 121; Grigorieva, 1999, р. 272, 280). Розкопки, що були продовжені після 1997 року, збільшили число намистин до 6 782 екз. (Хлопачев, 2006, с. 188–189). Безперечно, Юдиново – один із центрів з виготовлення одягу та його оздоблення, характерна риса якого – вирізання із пластин бивня мініатюрних тонких намистин з отвором, які, вірогідно, нашивали на одяг, надаючи йому декоративну пишність. Своєрідне «ательє прикрас одягу», що існувало в Юдинові, відображало тільки одну зі складових функцій цього поселення, де також із бивня виробляли й інші прикраси (підвіски, браслети, діадери, шпильки) і різноманітні знаряддя й зброю, певні типи яких прикрашали вишуканим геометричним орнаментом із шевронів, прямих ліній, зигзагів, ромбів і квадратів.

Шпильки-«фібули» з бивня мамонта використовували у Гінцях, Мізині, Межирічі, Юдинові, Єлисеєвичях І. Шпильки з бивня мамонта різняться за довжиною і діаметром стрижня та формою голівки. У Гінцях шпилька-проколка кругла у перерізі має довжину 6,5 см, її дистальний край загострений, а проксимальний завершується маленькою округлою голівкою. Прикраса декорована

6/12
Шпилька-«фібула»
з бивня мамонта.
Межиріч

кільцевими горизонтальними паралельними лініями. Три лінії прорізани під голівкою шпильки, а три інші – ближче до загостреного краю. В Юдинові одна шпилька, довжиною 4,8 см, мала овальну голівку з отвором у центрі. Друга шпилька, довжиною 8,5 см, із короткою циліндричною голівкою з отвором прикрашена вишуканим ромбічним орнаментом, який займав більшу частину тіла шпильки й окреслювався з кожної сторони прямою перпендикулярною лінією. Велика шпилька, довжиною 16,9 см, з голівкою у формі кільця діаметром 2,3 см з великим круглим отвором знайдена в третьому житлі Межиріччя. Зовнішня поверхня голівки прикрашена шістьма короткими прямими нарізками. Пошкодження голівки не дозволяє визначити їх загальну кількість.

Браслети і діадеми з бивня мамонта у фрагментарному стані знайдені у Мізині, Юдинові, Тимонівці 1, Супоневі, та Бармаках. Діадеми знайдені тільки у фрагментах у вигляді довгих тонких та вузьких поламаних пластин, іноді з отвором з одного краю: 3 екз. у Мізині, 7 екз. у Юдиново, 1 екз. у Супоневі, 1 екз. у Тимонівці. У деяких випадках незначний розмір вузької пластини не дозволяє визначити – це була діадема або браслет (Мізин, Юдиново). Для виготовлення браслетів використовували два типи тонких пластин, вирізаних по діаметру бивня мамонта – широкі та вузькі. Найбільш часто браслети, так само як і діадеми, вирізали з вузьких пластин

6/13
Орнаменти
на браслетах
із бивня мамонта.
Мізин

(Мізин, Юдиново, Супонєво, Бармаки). Широкі пластини використовували для браслетів у Мізині – 1 екз. та в Супонєві – 1 екз. Найбільш поширеними браслети були в Юдинові – 39 екз. та у Мізині – 19 екз. Наявність композитних (складених разом) браслетів доводить браслет із Мізина, який по суті складався з п'яти тонких браслетів, знайдених монолітом. Браслети й діадеми вельми часто прикрашали вирізьбленими геометричними орнаментами. Дві достатньо великі серії браслетів із Мізина та Юдиново свідчать про широкий спектр варіацій геометричних візерунків, які утворювали пишне орнаментальне оздоблення. Для браслетів Юдиново характерні мотиви шевронів, зигзагів, ромбів, клітин. Для Мізина – мотиви шевронів, зигзагів, ромбів та меандрів. Мотив шевронів зберігся на фрагменті тонкого браслету в Бармаках. Сліди ледве помітних тонких шевронів та перехрещених ліній простежуються на фрагменті широкого браслету в Супонєво. Два більш цілих браслета Мізина дають унікальну можливість проаналізувати принципи утворення цілісних завершених орнаментальних геометричних композицій.

Перший мізинський браслет зроблений із широкою пластини із симетричними маленькими круглими отворами з двох країв (Volkov, 1913, р. 427, рис. 13). Він має вигнуту кільцеву форму, повторюючи природну форму вигнутої кільцевої пластини, вирізаної по діаметру бивня. З кожного краю браслета, із зовнішньої сторони, просвердлено по три отвори. Довжина круглого браслета 21 см, ширина 6 см, товщина пластини 0,2 см. Предмет має давні пошкодження. Обидва боки залощені. Опуклу поверхню виробу щільно вкрито графічним геометричним орнаментом, розміщеним з урахуванням витриманого ритму. Центральна частина браслета має шість рядів меандрів, із двох боків оточених рядами зигзагів. Сім рядів зигзагів вигравіровано з одного боку й дев'ять з другого. За ними знову повторено мотив меандрів – по два ряди з кожної сторони, які завершують орнаментальну композицію. Чергування двох мотивів візуально утворювало однакові ряди меандрів і зигзагів, надаючи композиції витриманої симетрії та чіткого ритму. Вишуканість орнаменту підкреслено бездоганністю його виконання. Тонкі глибокі лінії, які утворюють зигзаги й меандри, прорізани на рівній, незначній відстані одна від одної, з рівномірним натиском. Гравіювання чітко виділяється на опуклій і гладкій поверхні браслета.

6/14 Браслет із бивня мамонта № 1. Мізин

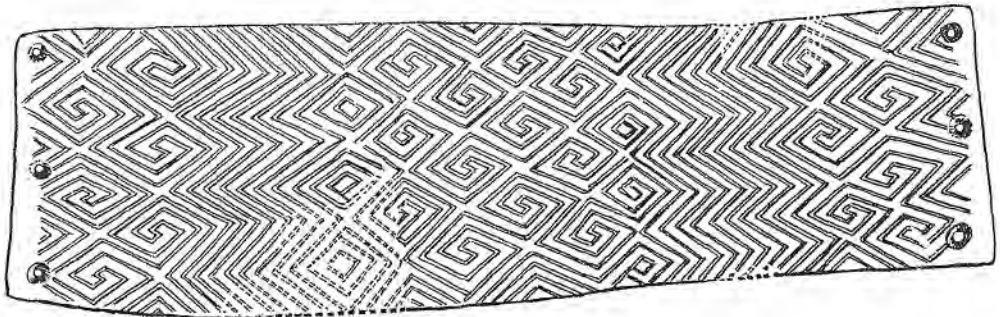
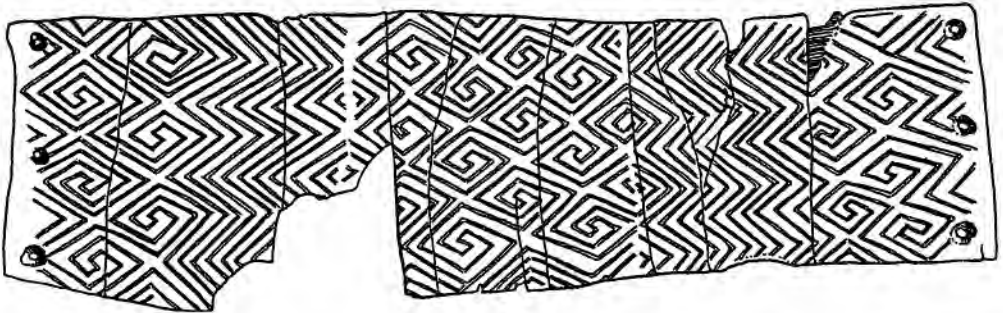

6/15
Прорисовка
мізинського браслета № 1

6/16 Розгортка мізинського браслета № 1

6/17
Прорисовка орнаментальної композиції
мізинського браслета № 1.
Рисунок збереженої частини браслета (а)
та повна орнаментальна композиція –
реставраційний рисунок (б)

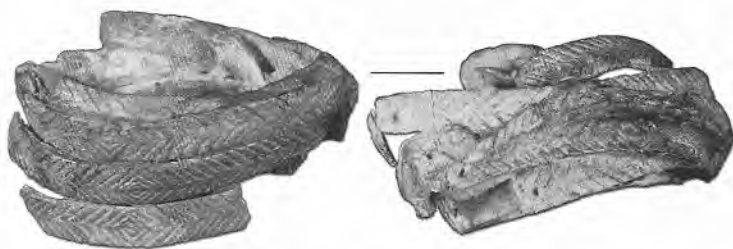

Другий мізинський браслет складається з п'яти тонких браслетів, знайдених монолітом у деформованому стані (Шовкопляс, 1965, с. 237). Кожен із них мав однакові розміри, орнамент і отвори на краях для зав'язування. Ці п'ять браслетів могли зв'язувати разом і носити на зап'ясті, як одну складну прикрасу. Хоча їх окреме використання також вірогідне. Зокрема, відомі згруповані тонкі браслети із бивня на руках двох підлітків і дорослого чоловіка з поховань у Сунгірі.

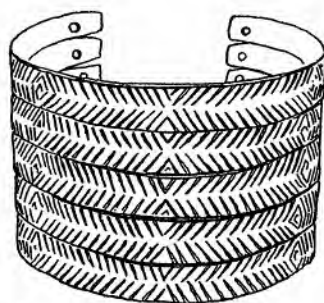
Мізинський композитний браслет (або п'ять тонких браслетів) має давні пошкодження, що призвело до втрати декількох фрагментів. Однак ідентичність розмірів, подібність орнаменту й техніки його нанесення свідчать на користь п'ятикратного повторення однієї моделі браслета. Кожна тонка пластина мала вигнуту кільцеву форму, повторюючи природну форму вигнутої кільцевої пластини, вирізаної по діаметру бивня. Із зовнішнього боку кожної кільцевої пластини, вірогідно, з двох кінців, просвердлено симетрично по одному отвору, які збереглися частково. У непошкодженому стані довжина кільцевих тонких браслетів 19 см, ширина 1,1 см, товщина пластини 0,2 см. Поверхні залощені. Опуклий бік кожної пластини щільно вкрито графічним геометричним орнаментом, який розміщено з урахуванням центральної осі у витриманому ритмі, що сформований із домінуючих мотивів шевронів, ритмічно розділених одиничними ромбами або незамкнутими меандрами. Незважаючи на деякі варіативні відмінності орнаментального оздоблення п'яти тонких браслетів, простежується загальний принцип ритмічного розміщення мотивів.

Від краю до центра, уздовж кожної кільцевої пластини розміщений ряд шевронів. Вони густо прорізані попереk пластини за допомогою коротких прямих ліній (під суворо витриманим кутом), які сходяться до її середини, залишаючи короткий проміжок між ними. Цей мотив, що займає одну третину загальної довжини пластини, закінчується ромбом або незавершеним меандром, який у свою чергу утворений завдяки ще одному ряду шевронів, нанесених назустріч першому, під іншим кутом. Другий ряд шевронів завершується в центрі пластини ще одним подібним ромбом/меандром. Від центра до іншого краю пластини цей орнаментальний прийом повторюється ще два рази. Таким чином, поверхня виробу (з урахуванням

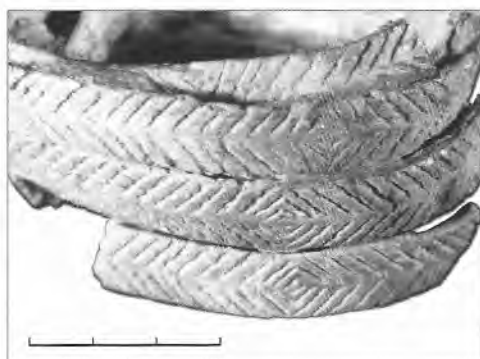

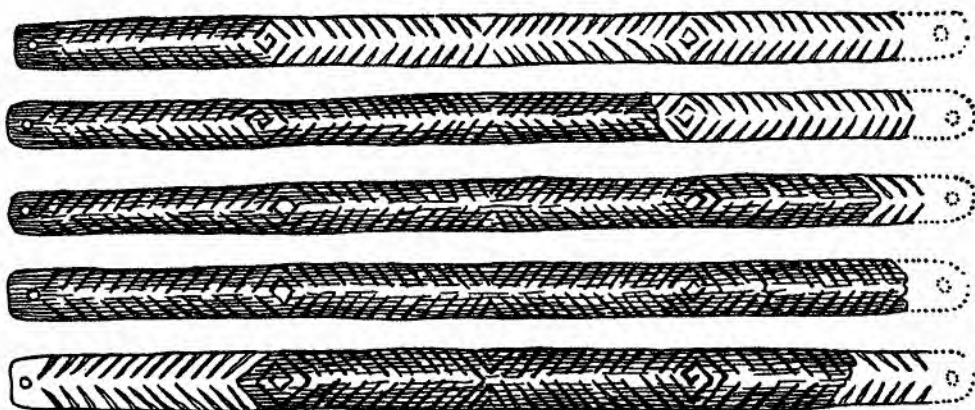
6/18 Браслет із бивня мамонта № 2. Мізин

6/19
Профисовка орнаменту
на мізинському браслеті № 2

6/20
Орнамент центральної частини
мізинського браслета №2

6/21 Профисовка повної орнаментальної композиції мізинського браслета № 2.
Реставраційний рисунок

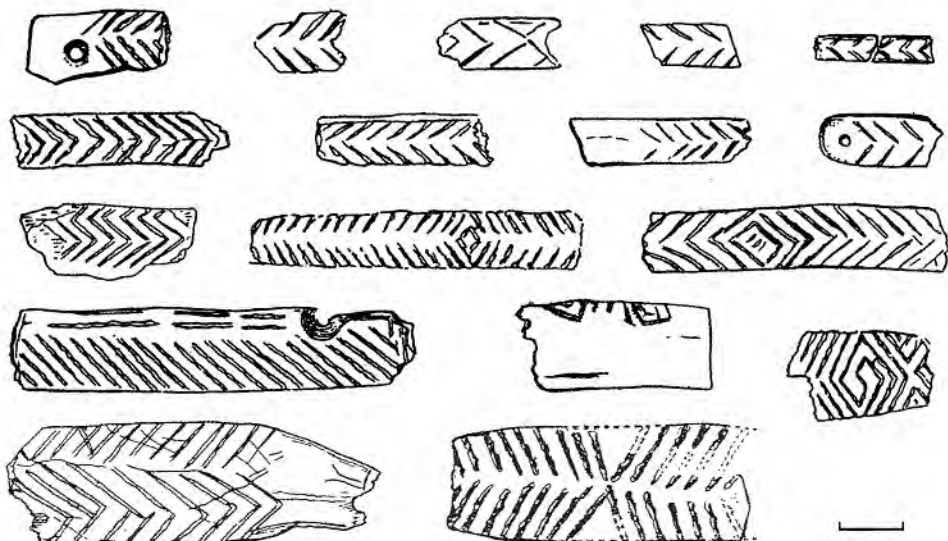
6/22
Фрагменти
орнаментованих
браслетів
із бивня мамонта.
Мізин

центральної осі) поділена на чотири ряди шевронів, симетрично розділених трьома ромбами. Від центрального ромба шеврони розходяться симетрично, змінюючи напрям і ритм через певний інтервал, утворюючи вишукану ритмічну композицію, що займає всю площу зовнішньої поверхні браслета.

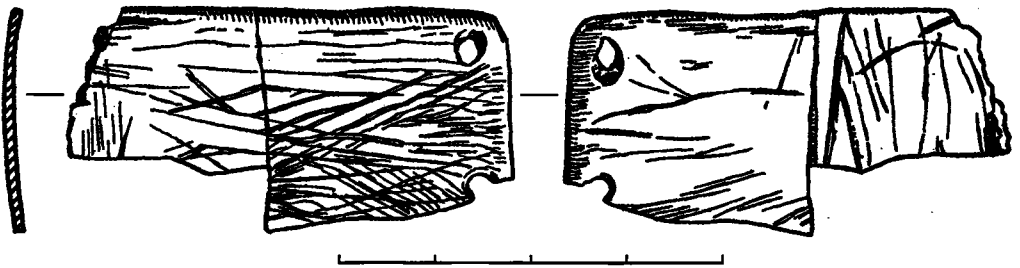
Гравірування чітко виділяється на опуклій і гладкій поверхні браслета. Глибокі лінії прорізані з рівномірним натиском на рівній, незначній відстані одна від одної, у напрямку від краю пластини до її центра. «Пульсуючий» характер ліній, отриманий використанням шорсткого крем'яного леза, утворює ледве помітні зубчики, щербини та нерівності. Повторення однотипного орнаменту та його симетричне розміщення на кожній із п'яти тонких кільцевих пластин, гармонічно поєднує їх разом і створює єдиний складний геометричний декор на цьому унікальному композитному браслеті.

6/23
Варіанти
орнаментаций
на браслетах.
Мізин

У Мізині чисельні фрагменти інших, дуже пошкоджених браслетів, оздоблених геометричним орнаментом, демонструють подібність орнаментальних композицій до декору двох, ціліших браслетів. На одній групі фрагментів орнамент, скомпонований із повних меандрів і зигзагів, нагадує оздоблення на широкому браслеті. Орнамент другої групи фрагментарних браслетів, утворений із декількох варіантів шевронів, доповнених ромбами та простішими одиничними меандрами, тяжіє до декору на композитному браслеті з п'яти тонких кільцевих пластин. Такий розподіл геометричних мотивів і різна техніка їх нанесення свідчать про існування різних художніх традицій орнаментального оздоблення цього типу прикрас, що також підтверджується відмінностями орнаменту на різних типах антропоморфних статуєток та інших виробів.

6/24
Браслет
із бивня мамонта.
Супоньво

Прикраси із зубів тварин

Зуби тварин були одним із традиційних декоративних матеріалів верхнього палеоліту, прикраси з них вибірково використовували на теренах України. Регіонально наочно простежується пріоритет вибору певного виду тварин, із зубів яких виготовляли прикраси. Більше того, вибірковість використання цих прикрас ілюструє існування строгих правил оздоблення, які ніяк не пов'язані з інтенсивністю розповсюдження того чи іншого виду тварин на мисливській території. Вибір пов'язаний із зооморфною символікою, за якою тільки окремі зуби й тільки окремого виду тварини могли бути використані в конкретній сімейній групі мисливців та збирачів, підкреслюючи таким чином її ідентифікацію, а, можливо, й особливе виокремлення одного або декількох індивідуумів у складі даної групи.

6/25

Щелепа бізона та
підвіска із
зуба бізона.
Гінці

У Криму мали попит підвіски із зубів (переважно різців) благородного оленя з отвором (*Cervus elaphus*) (Шан-Коба, нижній шар; Сюрень 1, верхній шар (Бонч-Осмоловский, 1934, с. 153, 162); Буран-Кая 3, шар 6-1; Тимонівка 1) та із просвердленого зуба песця (ікло) (*Alopex lagopus*) (Буран-Кая 3, шар 6-1) (Yanevich & all., 2009, p. 198–199), у Надпоріжжі – прикраси із зубів коня (*Equus equus*) (Осокорівка, горизонт 2; Дубова Балка) (Борисковский, 1953, с. 378–379; Колосов, 1964, с. 43–47; Смірнов, 1973, с. 124–129). У Мірі, шар 1 у фаворі були прикраси із просвердених зубів (іклів та корінних) хижаків: песця (*Alopex lagopus*) та лисиці (*Vulpes vulpes*) (Степанчук та ін., 2004, с. 73, 98). У Причорномор'ї, у печері Ільїнська знайдено пошкоджену підвіску із різця ведмедя. На Південному Бузі (Анетівка 2) також знайдено одну пошкоджену прикрасу із корінного зуба ведмедя з отвором (*Ursus arctos*) (Станко та ін., 1989, с. 76). На Середньому Дністрі у Молодовому 5, шар 7 та шар 4 використовували зуби песців з отвором (*Vulpes lagopus*) (Черниш, 1961, с. 73, 102). На Середньому Подніпров'ї відомі прикраси із зубів хижаків (вовк, ведмідь) та травоїдних (бізон, вівцебик, мамонт) (Iakovleva, 2009, p. 738–741). У Гінцях є прикраси з нижньої щелепи ведмедя з іклом, а також з ікла ведмедя, прикрашеного кільцевими насічками (*Ursus arctos*),

6/26

Підвіски із
зубів бізонів.
Межиріч

та з різців бізона (*Bison priscus*). Всі ці прикраси належали мешканцям першого житлово-господарського комплексу. У Межирічі також використовували зуби ведмедя (*Ursus arctos*). Прикраси із зубів ведмедя мали кільцеву нарізку (1 екз.) або отвір для підвішування (1 екз.). Підвіска із зуба ведмедя з пошкодженим отвором та слідами нарізок (зуб М 3) знайдена разом із намистиною з бурштину під черепом мамонта в третьому житлі Межиріча. Унікальною прикрасою в Межирічі був також зуб мамонтеня (*Mammuthus primigenius* Blum.). Водночас на двох поселеннях — Гінці та Межиріч використовували й різці бізона (*Bison priscus*). У Гінцях цей тип прикрас належав до першого житлового комплексу: дві підвіски з різців бізона знайдені у першому великому житлі; третя — на краю вогнища, де виготовляли фарбу, яке було розташоване біля малого житла; четверта підвіска із зуба бізона знайдена у кротовині під час розкопок четвертого житла. Зуб вівцебика (*Ovibos moschatus*) знайдений на робочому майданчику біля другого великого житла. Особливу увагу привертає парне поєднання на цих двох поселеннях двох аналогічних типів прикрас — зубів трав'яного (бізона) і хижака (ведмедя), безумовно, пов'язаних із символіко-комунікативними функціями прикрас. Такий стабільний вибір прикрас із зубів відповідних видів тварин є відображенням сталих традицій, пов'язаних із символікою, вірогідно, зооморфно-тотемного характеру. Сировину, тобто зуби тварин, отримували внаслідок полювання. Найбільш виразні сліди полювання на ведмедя зафіксовані в Семенівці 1, де знайдені остеологічні рештки ведмедя (*Ursus arctos*), впольованого в теплий період року групою мисливців під час сезонних міграцій, шляхи яких охоплювали мисливські території споріднених груп населення Гінців, Межиріча, Добраничівки та Семенівки, близьких за часом існування.

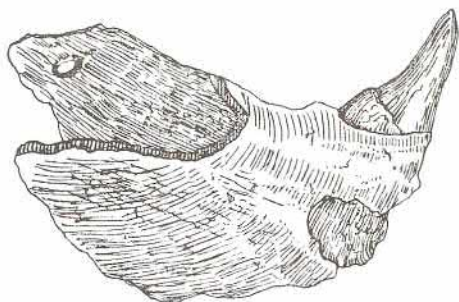
Нещодавно в Гінцях у західному широкому яру, що прилягає до стоянкового пагорба, знайдено рештки впольованого бізона. Залишені в щелепі різці свідчать про достатню кількість вже отриманої раніше сировини для виробництва прикрас і вибірковість її використання. У Гінцях і Межирічі прикраси з різців бізона виготовляли безпосередньо на поселенні,

6/27
Підвіска
із зуба ведмедя.
Межиріч

6/28
Підвіска із зуба
мамонтеня.
Межиріч

6/29
Фрагмент
щелепи ведмедя.
Гінці

підвіски прикрашали короткими поперечними паралельними насічками, по три–чотири на зубі. Найбільше прикрас, вісім екземплярів, знайдено у третьому житлі. Саме в цьому житлі, імовірно, відбувався процес обробки та зберігання зубів бізона. Майстер, що тут мешкав, володів двома прийомами обробки кореня зуба. На одному зубі зроблено кільцеву насічку, а на другому – отвір. Обидва зуби прикрашені ідентичним геометричним декором – по три поперечні насічки на кожному. У Межирічі у трьох житлах знайдено 17 різців бізона (Пидопличко, 1976, с. 207–208), а біля четвертого – один. Попри нерівномірність їх використання, зуби бізона присутні у всіх чотирьох житлах, а значна кількість цих підвісок свідчить, що вони були одними з найбільш розповсюджених знакових зооморфних прикрас мешканців цього поселення.

6/30
Підвіски
із зубів бізона.
Гінці

Прикраси з каменю використовували на Середньому Дністрі (Молодове 5, шари 6, 7; Куличівка; Лисичники). У Молодовому 5, шар 7 до вельми простих прикрас із каменю можна віднести три плоскі кружечки з пісковіку, діаметр яких коливався від 5,7 до 7,5 см. На одному кружечку в центрі просвердлений отвір. У Молодовому 5, шар 6 знайдена пошкоджена дископодібна пластина з лупаку (8 × 6,5 см), краї якої оздоблені частими глибокими короткими паралельними нарізками. У Лисичниках зафіксовані фрагменти прикрас із белемніту з глибокою нарізкою. На стоянці Амвросіївка залишилась кругла сплюснена кам'яна прикраса діаметром 2,6 см. Її округлий отвір, діаметром 0,9 см, дещо зміщений по відношенню до середини

підвіски. В Амвросіївці прихильність саме до округлих форм прикрас проявляється також у чотирьох мініатюрних круглих намистинах зі скам'янілих викопних члеників морських лілій *Grimoidea* (4 екз.), принесених на стоянку з викопного місцезнаходження, розташованого за 4 км на північ від стоянки, на лівому березі р. Кринка над хутором Новоклиновський (Борисковський, 1953, с. 361). На Сіверському Донці на деяких Рогалицьких стоянках також траплялись окремі кам'яні прикраси. На стоянці Передільне I (розкоп 2) знайдена галька з природним отвором, що могла використовуватись як природна підвіска (3,5 × 2,4 × 1,8 см). На стоянці Рогалик XII нижче культурного горизонту, у «кратовині» заповненій чорноземом, знайдений «амулет» із пісковика, який, вірогідно, належить до палеолітичної стоянки (Горелик, 2001, с. 265–266). «Амулет» у вигляді плоского диску діаметром 3,2 см має орнамент із крапок, рясно розміщених на одній із двох гладких поверхонь. До кола цих предметів також можна додати ще один «амулет», а саме плоску кам'яну гальку овалоподібної форми довжиною 5,7 см з обох сторін орнаментовану шевронами. Форма гальки дещо нагадує абрис вкрай спрощеного схематичного зображення нижньої половини жіночого тіла.

Прикраси з мушель

Мушлі різних видів і різного походження широко використовували як прикраси у верхньому палеоліті, про що свідчать їхні знахідки на поселеннях та у похованнях Європи. Віднайдені мушлі на кістках померлих у похованнях Італії та Франції дають змогу відтворити певні типи найдавніших прикрас із мушель – пишно розшиті головні убори, пояси, короткі спіднички, а також намисто, кольє, підвіски, браслети. Більше того, самотнє поховання дитини (Ля Мадлен), подвійне поховання дітей (Грот Дітей), самотні поховання чоловіків (Мантон, Паглічі, Венері, Арен Кандід), потрійне поховання – двох чоловіків і однієї жінки (Барма Гранде) – свідчать, що прикраси з мушель, у деяких випадках доповнені іншими типами прикрас, були елементами декору одягу та тіла різних статевовікових категорій людей. Варіабельність кожного оздоблення наочно вирізняється у потрійному похованні Барма Гранде, де головні убори, намиста та нашивки на одязі мали індивідуальний характер. Складність та нюанси такого декору ілюструють поховання дітей у Гроті Дітей і

Ля Мадлен, де особлива пишність оздоблення дітей висвітлює, що вже на ранніх етапах життя вони мали відповідні знаково-декоративні ознаки одягу й тіла як носії культурних традицій групи, до якої належали.

Мушлі як елемент декору одяжі та тіла

Використання мушель як елементу декору пояснюється, насамперед, оригінальністю та варіативністю їхніх природних форм і кольору. Завдяки цьому вони мали особливу привабливість, доповнену знаково-символічними аспектами, що забезпечувало їх широке використання для оздоблення одягу й тіла. У різних груп населення України селективний вибір мушель визначався культурними традиціями, наявністю відповідних видів молюсків на мисливських територіях та контактами населення. Пріоритет надавали молюскам невеликих розмірів. Особливо привабливими були ті, які мали видовжені конусоподібні або округлі та овальні форми, з гладкими або рельєфними поверхнями. Серед молюсків доволі часто використовували мушлі, зовнішня поверхня яких мала виразне природне орнаментальне оздоблення. Своєрідний природний орнамент та колір особливим чином підкреслювали декоративний характер мушель, їх естетичну властивість, долучаючи їх, певним чином, до широкого загального кола предметів із рукотворним (графічним та розписним) геометричним оздобленням.

Для виготовлення прикрас із мушель об'ємних видовжених конусоподібних форм з опуклими витками спіралі, які звужуються до гострого краю (арех), на їхньому іншому широкому краю, на останньому витку спіралі, ближче до широкого природного отвору, найчастіше прорізали або пропилювали маленький отвір для підвішування. Серед таких мушель із виразною природною орнаменталією найпоширенішими були мушлі морського походження з узбережжя Чорного моря та з міоценових викопних відкладів – насси (*Nassa*), церити (*Cerithium*) та букцинуми (*Buccinum*). На мушлях об'ємних округлоподібних або овалоподібних форм отвір також прорізали або пропилювали на останньому витку широкої спіралі, ближче до широкого природного отвору молюску. Прісноводні мініатюрні яскраві теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) є одним із найбільш репрезентативних прикладів таких

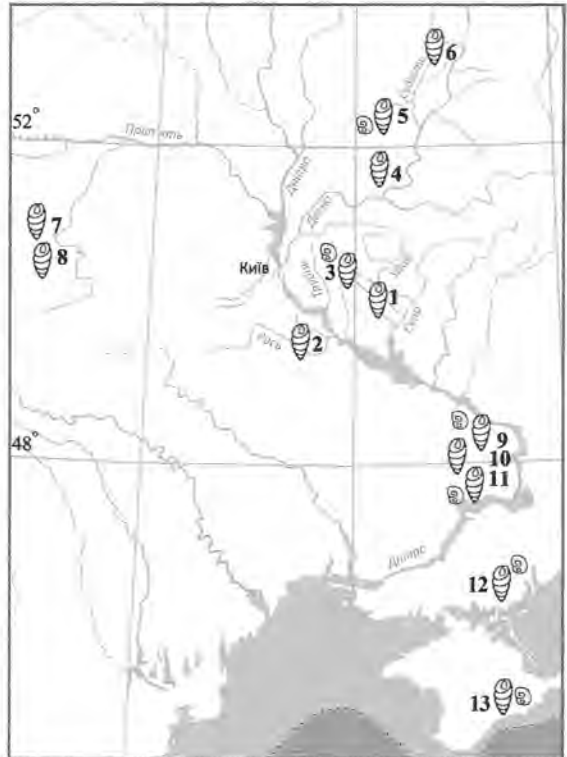

прикрас. Із двостулкових молюсків округлих або овальних форм для виготовлення прикрас, як правило, використовували одну стулку, на звуженому краю (*crochet*) якої розміщали штучний отвір (*Cardium* sp., *Pectunculus*, *Ostrea edulis* Linné, 1765).

Таким чином, за допомогою штучного отвору (іноді двох) різні види мушель перетворювали на намистини, які могли бути нанизані на тонку нитку, зроблену з волокна рослин чи із сухожилля тварин, або на тонкий шкіряний шнур, і утворювали ряди намиста, що використовували як елемент орнаментального декору – нашивали на одяг, головні убори або закріплювали на тілі в різних варіаціях (намисто, кольє, браслети, підвіски).

Місцезнаходження мушель, пріоритети вибору

На території України мушлі збирали на берегах річок, озер, лиманів, узбережжях Чорноморського басейну або використовували карангатські викопні відклади Південного берега Криму в регіоні Судака та Керченського півострова, або нижньосарматські викопні відклади Волині, або середньосарматські викопні відклади Поділля, Волині, Південної України, Нижнього Подніпров'я у районі Нікополя. Особливим розмаїттям і багатством морських молюсків вирізняються викопні відклади Південної України, де знаходилася основна частина Сарматського моря (Руденко, 1959, с. 110–113). Вибіркове використання мушель різного походження відображає пріоритети уподобань людей, своєрідність культурних традицій, розвиток зв'язків населення споріднених мисливських територій (Iakovleva, 2005, р. 27–37; Яковлева, 2011, с. 91–98; 2012).

© Л. Яковлева

прикраси з викопних та морських мушель

прикраси із прісноводних/лиманних мушель

- 1 – Пнці; 2 – Межиріч; 3 – Семенівка 2 і 3; 4 – Мізин;
5 – Юдиново; 6 – Тимонівка; 7 – Городок 2;
8 – Бармаки; 9 – Дубова Балка; 10 – Кайстрова Балка;
11 – Осокорівка; 12 – Солоне Озеро – 9; 13 – Буран-Кая

6/31

Карта поселень і стоянок (з прикрасами із мушель) пізньої доби верхнього палеоліту України та суміжних територій Верхнього Дніпра Росії

6/32

Житлово-
господарський
комплекс № 1.

Мізин.

Розкопки

І.Г. Шовкопляса

6/33

Краввид Десни біля
Мізинської стоянки

На заході України у середню та пізню пори верхнього палеоліту, на Середньому Подністров'ї у Молодовому 5, шар 8 знайдена виключно одна прикраса зі стулки з отвором *Cardium* sp., тоді як у Молодовому 5, шар 7 вибір прикрас із молюсків обмежений одиничними мушлями з отвором трьох видів підкреслено різних форм: *Natica millepunctata*, *Calyptraea* sp., *Pleurotoma* sp. (Черниш, 1961, с. 72).

У Молодовому 5, шар 6 вибір обмежився мушлями *Pectunculus*. У Молодовому 5, шар 4 також зупинилися на двостулкових мушлях із природним декором *Pectunculus*. Одна ціла стулка мушлі *Pectunculus* мала отвір, від інших мушель *Pectunculus vibralis* залишилися тільки фрагменти (Черниш, 1961, с. 85, 102). У Лисичниках пріоритет також надавали виключно прикрасам зі стулок мушель із виразним природним декором *Pectunculus pilosus* (Борисковский, 1953, с. 131).

Зовсім інші смаки з чіткою обмеженістю видів мушель для прикрас демонструють південні території ранньої та середньої пори верхнього палеоліту України. У Криму, в Сюрені 1 (нижній шар), прикраси робили з викопних мушель *Aporrhais pes-pellicani* Linné, 1758, які мали вельми привабливу біконічну форму з об'ємно рельєфними орнаментальними витками й значно розширеним останнім витком із характерним шипом і широким природним отвором. Водночас прикрасою була й маленька гладенька яскрава прісноводна мушля *Theodoxus fluviatilis* (Бонч-Осмоловский, 1934, с. 153). У Приазов'ї, в Амвросіївці, одиничні мушлі знайдені в яру, заповненому остеологічними рештками впольованих бізонів (*Cerithium* sp.), і на самій мисливській стоянці, розташованій біля нього (Борисковский, 1953, с. 341, 361; Руденко, 1959, с. 111).

Ці одиничні екземпляри з Амвросіївки, тим не менше, наочно показують обмеженість та чітку селективність вибору двох видів морських мушель для прикрас підкреслено різних форм із природною орнаментациєю: *Cerithium* sp., видовжена конусоподібна мушля з об'ємно рельєфними орнаментальними витками видовженої спіралі, та округло-подібна стулка мушлі *Cardium* sp., зовнішня поверхня якої мала орнаментацию з рельєфних рясних смужок, що радіально розходились від її звуженого краю.

Значно більшу варіативність прикрас із прісноводних та морських мушель ілюструють стоянки південних територій на Сіверському Донці, у Надпоріжжі, Приазов'ї, Криму пізньої та фінальної пори верхнього палеоліту. У Солоному Озері 9 використовували як морські молюски округлої та конусоподібної форми з природною орнаментациєю – кардиум і насса (*Cardium*, *Nassa*), так і прісноводні дрібні теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) (Оленковський, 2000, с. 76). Така ж тенденція простежується в Буран-Каї 3, де прикраси виробляли з мушель *Theodoxus* sp., *Theodoxus fluviatilis* L., *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, 1908, *Nassa* sp., *Cyclope* sp., *Lithoglyphus* ex. gr. *Piramidatus* Mollendorf, 1873 (шар 6-1) та із мушель *Theodoxus* sp., *Cyclope* sp. (шар 6-2) (Yanevich & al., 2009, с. 196–199). Мода оздоблення одягу та тіла як морськими, так і річковими мушлями підкреслено різних форм існувала також у Дубовій Балці, горизонти 2 і 4, де прикраси виробляли з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp., *Nassa reticulata* Linné, 1758; у Осокорівці 1, горизонт 5а – з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp.; у Осокорівці 1, горизонти 4, 4а, 3в – з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Nassa reticulata* Linné, 1758; у Роголику III – з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Ostrea edulis* Linné, 1765.

6/34, 35
Прикраси
з морських мушель.
Мізин

Вибір, обмежений тільки морськими мушлями, існував у Кайстровій Балці 3 – *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 та Роголику XII – *Nassa reticulata* Linné, 1758 (Підоплічка, 1949, с. 32; Колосов, 1964, с. 43–47; Горелик, 2001, с. 77, 266). У Буран-Каї 3 (шар 5-2) використовували тільки мушлі *Theodoxus* sp. Перелічені стоянки наочно демонструють варіативність прикрас із мушель. Водночас простежується явний пріоритет широкого використання мушель *Theodoxus fluviatilis* – дрібних місцевих яскравих прісноводних молюсків округлої форми. Теодокси були легко доступним і достатньо стабільним місцевим компонентом декору одягу та тіла, який варіативно доповнювали морськими мушлями вишуканіших форм, до яких частіше належали насси, циклопи, церити, кардиуми. Серед морських молюсків значну увагу приділяли мушлям видовжених конусоподібних форм з об'ємними рельєфними витками: *Nassa reticulata* Linné, 1758; *Nassa* sp.; *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789; *Cyclope* sp. Серед округлих сплюснених двостулкових мушель, як правило, використовували одну їх стулку: *Cardium*, *Ostrea edulis* Linné, 1765.

Вишуканість та варіативність моди щодо прикрас із мушель відповідних видів різного походження найвиразніше проявляється у груп населення, що опанували регіони Верхньої і Середньої Наддніпрянщини та Волині біля 14500 BP ¹⁴C AMS (Iakovleva, 2005, р. 26–37; Iakovleva, 2006, р. 32–44; Iakovleva, 2009, р. 743–748; Яковлева, 2010, с. 35–37; Яковлева, 2011, с. 91–98).

Прихильність до прикрас із місцевих викопних мушель простежується на волинських стоянках Городок 2 та Бармаки. Мушлі з міоценових відкладів нижнього та середнього сармату доволі інтенсивно збирали мешканці стоянки Бармаки. Зокрема, на розкопаній частини поселення площею 104 м² знайдено більше 200 мушель, серед яких переважали мушлі насси: *Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa superabile* Kolesnikov, 1932. Мушлі *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930 знайдені в значно меншій кількості, а стулки мушель *Venerupis (Polititapes) tricuspis* Eichwald представлені тільки одиничними екземплярами (Пясецкий, 1997,

6/36
Прикраса
з викопної
морської мушлі
Dorsanum corbianum
d'Orbigny, 1844.
Гінці

6/37

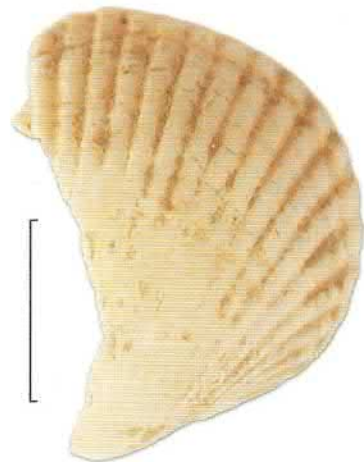
Місцезнаходження стулки морської мушлі кардиди – *Cerastoderma glaucum* cf. *umbonatum* Wood, 1850 біля лопатки мамонта із зовнішньої обклашки житла № 4. Південна сторона

6/38 Збільшена стулка морської мушлі

с. 159). За домінуючою кількістю мушель насса, більшість з яких мала штучні отвори, висвітлюється інтенсивність їхнього активного використання як стабільного елемента прикрас мешканців даної частини стоянки. Водночас мушлі *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930, більшість з яких не мала штучних отворів, ілюструють не тільки їхнє використання як другого підпорядкованого елемента прикрас, але й наявність певних запасів цих мушель як сировини. Розширення та заглиблення цього розкопу значно збільшило чисельність мушель і ще раз підтвердило систематичну присутність у культурному шарі цілих викопних мушель, мушель з отворами та фрагментів, серед яких домінували мушлі *Dorsanum* sp. Gray, 1847, доповнені *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844. Один приклад компактного залягання шести мушель з отворами в культурному шарі ілюструє їх використання як прикрас, нанизаних на мотузку або тонкий шнур (Нужний, Пясецький, 2003, с. 59–60). Продовження розкопок інших ділянок цієї стоянки, без сумніву, збільшить чисельність і варіативність місцевих викопних міоценових морських сарматських мушель, які є однією з характерних рис декору одягу й тіла мешканців цієї стоянки.

6/39

Стулка мушлі кардиди. Гінці

Варіативність прикрас із мушель у межах одного поселення

На Верхній і Середній Наддніпрянщині оздоблення мушлями вирізняється у мешканців Юдинова, Тимонівки 1, Мізіна, Гінців, Межиріча, Семенівки 2, 3. Більше того, фіксація місцезнаходження мушель у культурному шарі висвітлює певну варіативність оздоблення в межах одного поселення. Зокрема, у Верхній Наддніпрянщині, в Юдинові, в одному житлово-господарському комплексі знайдено виключно декілька мушель: одна *Nassa reticulata* з отвором, дві *Theodoxus pallasi* з двома отворами та невизначені дрібні молюски (Поликарпович, 1968, с. 170). Тоді як у двох інших великих житлах, розташованих одне біля одного, та на відкритих робочих ділянках біля них знайдено 54 мушлі різних видів місцевого й немісцевого походження: *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata*) Linné, 1758; *Theodoxus fluviatilis*, *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* (Абрамова та ін., 1997, с. 133–134). Однак однозначну перевагу надавали прикрасам із мушель насси *Tritia reticulata*, тобто (= *Nassa reticulata*) Linné, 1758, які домінують в обох житлах та на відкритих ділянках біля них. Цей пріоритетний вид мушлі, у значно меншій кількості, доповнювався мініатюрними теодоксами *Theodoxus fluviatilis*, а три останніх види мушель представлені тільки одиничними екземплярами. Оскільки розкопки цієї частини поселення тривають, кількість мушель, без сумніву, збільшиться. За давниною розкопок у Тимонівці 1 дані щодо визначення прикрас із видів морських мушель *Nassa reticulata* та *Cerithium vulgatum* мають гіпотетичний характер (Городцов, 1935, с. 10, 34; Поликарпович, 1968, с. 170–171).

6/40
Розчавлена стулка
мушлі *Unio* з
нижнього шару
поселення Гінці

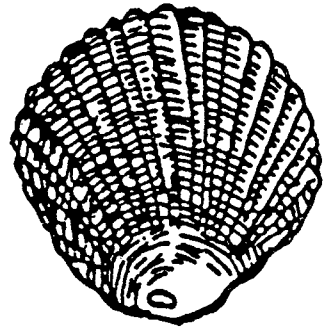

Особлива прихильність до прикрас із мушель немісцевого походження, виключно видовжених конусоподібних форм, із виразно рельєфним природним орнаментом, простежується у Мізині. Морські мушлі обраних форм, які могли надходити різними шляхами з викопних міоценових відкладів Південної України та узбережжя

Причорномор'я, а також із викопних міоценових відкладів Західної України, свідчать про чітку селективність їхнього вибору та особливу важливість їх використання у декорі одягу і тіла мешканців цього поселення. Більше того, імовірно, у Мізині існував певний центр виготовлення прикрас із мушель. На цьому поселенні знайдено понад 829 екземплярів дев'яти видів, які були залишені на різних етапах їхньої обробки та використання або як невикористана сировина: *Nassa reticulata* Linné, 1758, *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, *Cerithium cf. rubiginosum* Eichwald, 1865, *Buccinum corbicanum* A. d'Orbigny, 1844, *Buccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932, *Buccinum superabile* Kolesnikov, 1932, var. *luxuriosa* Kolesnikov, *Buccinum subspinosum* Sinzov, 1897, *Buccinum cf. opinabile* Kolesnikov, 1932, *Cardium* sp. Останній вид мушлі знайдений тільки в одному екземплярі в одній із викопних мушель сарматського походження *Buccinum* (Руденко, 1959, с. 110–113).

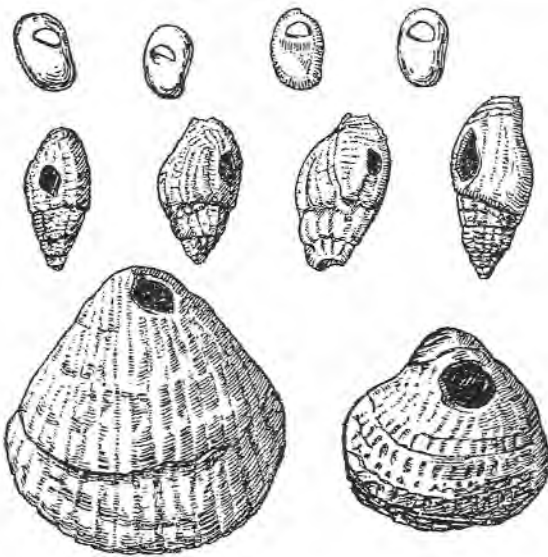
Розподіл мушель на поселенні свідчить, що мешканці першого житлового комплексу використовували в різних варіаціях оздоблення всі перелічені види букцинід, насс, церитів. Мешканці інших ділянок поселення у виборі мушель для прикрас спирались на церити (*Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789), доповнюючи їх нассами (*Nassa reticulata* Linné, 1758) та букцинідами. Всі ці варіації видів у межах поселення підтверджують, що мешканці Мізинської стоянки полюбляли візуально схожі видовжені конусоподібні форми морських мушель із виразною орнаментациєю, які були одним із характерних знаково-декоративних елементів їхнього одягу та тіла, доповнених прикрасами з бивня мамонта.

Аналіз даних розкопок щодо розподілу мушель на поселенні висвітлює не тільки їх хаотичне місцезоположення в шарі, але й мушлі знайдені разом, з аналогічною орієнтацією їх штучних отворів, які, вірогідно, належали до одного кольє, браслета або фрагмента нашивки головного убору чи одягу (загублені або навмисно залишені). Також простежується місцезнаходження мушель без штучних отворів, мушель із закінченими, тільки розпочатими або поламаними отворами, що свідчить про наявність достатньої кількості сировини, її обробки по мірі необхідності

6/41
Прикраса
зі ступки
мушлі *Cardium*.
Молодове 5

6/42
Прикраси
з мушель.
Дубова Балка

поповнення прикрас та інтенсивного використання мушель як готових прикрас. На площі розкопів 1908–1932 рр. знайдено 128 мушель, серед яких є мушлі сконцентровані на достатньо обмеженій площі. Перша концентрація мушель зафіксована між рештками двох вогнищ, розташованих просто неба (розкопки 1912–1916 рр.). Друга концентрація мушель знайдена у невеликому овальному заглибленні на південний схід від решток вогнища (розкопки 1909 р.), а третя, найбільш чисельна (80 мушель), локалізована на відкритому майданчику біля решток вогнища (розкоп 1909 р.) (Борисковский, 1953, с. 278).

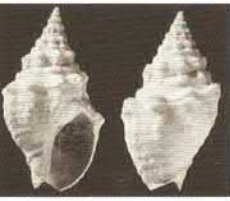

На площі розкопок 1954–1957 та 1959–1961 рр., де зафіксовано два епізоди заселення першого житлово-господарського комплексу, знайдено більше 700 мушель: цілих, із штучними отворами та поламаних (Шовкопляс, 1965, с. 105–106). Вони були розподілені на широкій відкритій площі верхнього шару, зі значною їх концентрацією на північно-західній робочій ділянці просто неба. Також вони знайдені в ямах нижнього шару і на внутрішній площі великого житла № 1, водночас мушлі були складовою частиною лесового замулення цього житла, яке відбулося після залишення людьми поселення, внаслідок часткового зсуву поверхні ґрунту з більш високої північної робочої ділянки. У цілому в цій частині Мізинського поселення наочно вирізняється місце виготовлення прикрас із мушель на північно-західній робочій ділянці просто неба, влаштованій біля великого житла № 1. Саме тут на 10 м² знайдено *in situ* 74 мушлі різних етапів їхньої обробки (Шовкопляс, 1965, с. 36). Вочевидь також, що знаходження в ямах як цілих мушель, так з штучними отворами, висвітлює їх залишення з різних причин як випадкового, так і навмисного характеру. Зокрема, у ямі № 2 була тільки одна мушля з отвором, у ямі № 3 – дві мушлі, а в ямі № 5 – вісім. На відміну від них, у ямі № 1 знайдено 28 мушель, серед яких шість мушель з отворами залишено разом на дні ями, а на дні ями № 4 знайдено 54 мушлі з отворами.

Таблиця 1
Морські види. Гастероподи

<p><i>Nassa reticulata</i> (Linné, 1758)</p>	<p><i>Cerithium vulgatum</i> (Bruguère, 1789)</p>	<p><i>Buccinum</i> (Linné, 1758)</p>	<p><i>Aporrhais pes-pelecani</i> (Linné, 1758)</p>
			

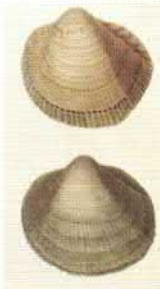

Таблиця 2
Насаріди. Викопні морські мушлі Сармату (Волинь) та східного Паратетису

<p><i>Dorsanum corbianum</i> (=<i>Duplicata corbiana</i>) (D'Orbigny, 1844)</p>	<p><i>Duplicata duplicata</i> (Sowerby, 1832)</p>	<p><i>Duplicata ermanni</i> (=<i>subspinosum</i>)</p>	<p><i>Pleurotoma</i> sp.</p>
			

Таблиця 3
Морські види. Гастероподи

<p><i>Gibbula</i> (Risso, 1826)</p>	<p><i>Cyclope neritea</i></p>	<p><i>Natica millepunctata</i> (Lamarck, 1822)</p>
		

Таблиця 4
Морські види. Двостулкові

<i>Cardium</i>	<i>Pectunculus (glycymeris)</i>	<i>Venerupis</i>
		

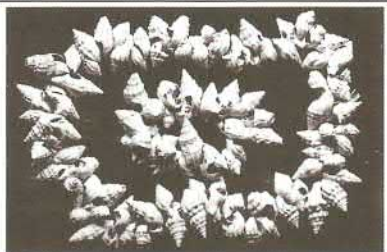
Таблиця 5
Прісноводні види

<i>Lithoglyphus</i>	<i>Theodoxus fluviatilis</i>	<i>Pisidium annicum</i>	<i>Unio</i> sp.
			

Таблиця 6
Мушлі з поселення Гінці.
Розкопки Л.Яковлевої та Ф.Джінджана, 1993–2010 рр.

Викопні морські види <i>Dorsanum corbicanum</i> (D'Orbigny, 1844)	Прісноводні види <i>Unio</i> sp.
	

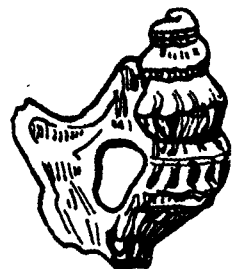
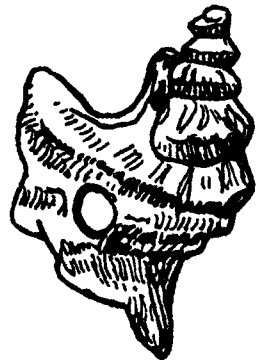
Таблиця 7
Морські мушлі з поселення Мізин.
Розкопки І.Г. Шовкопляса, 1954–1957 рр.

<i>Nassa, Cerithium, Buccinum</i>

Мушлі як один зі складових елементів знаково-комунікативної системи оздоблення одягу й тіла

Наведені дані свідчать, що характерним знаковим компонентом оздоблення одягу й тіла мешканців Мізинського поселення були прикраси з немісцевих морських мушель, чітко визначених схожих форм, доставлених різними шляхами (сезонні міграції, полювання, експедиції пошуку необхідної сировини, шлюбні контакти, обмін) з південних і західних територій. Значна відстань між поселеннями Верхньої та Середньої Наддніпряниці та місцезнаходженнями таких видів морських молюсків, як букциніди, насси, церити, кардиуми (викопні відклади Волині, Поділля, Південної України, та узбережжя Причорномор'я), свідчать про розвинений зв'язок між спорідненими групами/громадами цих територій. Складність характеру таких зв'язків виявляється в тому, що немає однозначної кореляції за дистанцією між поселенням та джерелами мушель. Зокрема, нещодавно під час розкопок на поселенні Гінці біля однієї з лопаток мамонта зовнішньої обклашки житла № 4 (південна сторона) була вперше знайдена стулка чорноморської мушлі *Cerastoderma glaucum* cf. *umbonatum* Wood, 1850. У другому житлово-господарському комплексі на відкритій ділянці біля великого житла № 2, окрім місцевих прісноводних уній *Unio* sp. (одиночних стулок та багаточисельних фрагментів), знайдена одна рідкісна підвіска із морської сарматської викопної мушлі міоцену *Dorsanum corbiantum* d'Orbigny, 1844, конусоподібна форма якої візуально схожа з мушлями насси. Її місцезнаходження зафіксовано на відкритому південно-східному робочому майданчику. Одна стулка та фрагменти уній знайдені також у першому житлово-господарському комплексі Гінців. Подібна ситуація розподілу мушель простежується й на поселенні Межиріч, де окрім одиночних місцевих уній (*Unio*), тільки в одному, першому житлово-господарському комплексі, знайдені одиночні чорноморські мушлі насси та їхні фрагменти (*Nassa reticulata* Linné, 1758), одна з яких мала штучний отвір і обламаний гострий край (арех). Її місцезнаходження зафіксоване біля великого житла № 1, на відкритому південно-східному майданчику,

6/43
Прикраси
з мушель
Aporrhais pes pelicani
Linné, 1758.
Сюрень 1,
нижній шар

так званому попеловому «топгалищі» (Пидопличко, 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131).

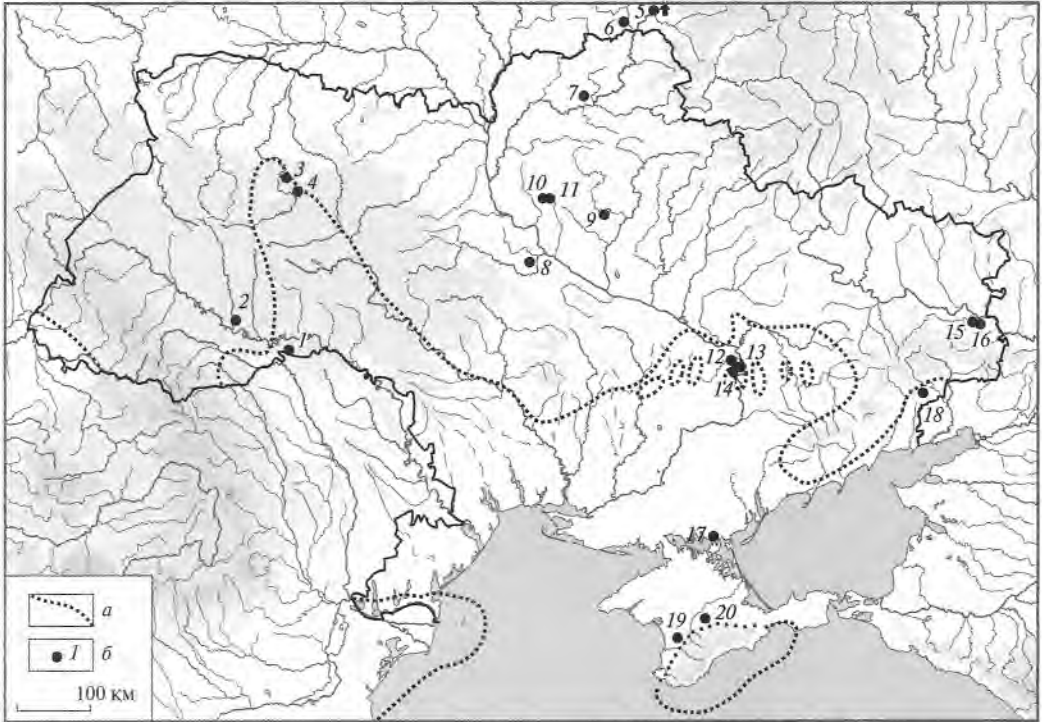
Рідкість цих прикрас на двох базових поселеннях Середньої Наддніпрянщини (Гінці приблизно за 400 км, Межиріч приблизно за 340 км на північ від Чорного моря) та їх відсутність у Добраничівці (70 км на північний схід від Межиріча) контрастує із сезонними мисливськими стоянками Семенівки (40 км на північний захід від Добраничівки), де знайдено більше сотні мушель (морські, лиманні, прісноводні), серед яких значна кількість належить морським чорноморським мушлям *Nassa reticulata* Linné, 1758. Інші, менш чисельні або одиничні види мушель у Семенівці 3 представлені *Cyclope neritea*, *Dorsanum* sp., *Theodoxus* sp., *Unio*, (разом із нассами 130 екз.) (Nuzhnyi, 2002, с. 128; Шидловський та ін., 2005, с. 381–385), а в Семенівці 2 – *Cyclope neritea*, *Theodoxus* sp. (разом із нассами 17 екз.) (Nuzhnyi, Iakovleva, 1992, р. 14–15; Iakovleva, 2005, р. 26–37; 2006, р. 32, 43–44; Нужный, Ступак, 2001, с. 64).

Водночас у варіативності мушель Семенівських стоянок та в одиничних мушлях Гінців і Межиріча висвітлюється особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм морських сарматських та чорноморських мушель із виразною орнаментациєю *Dorsanum corbicanum* d'Orbigny, 1844, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844, *Nassa reticulata* Linné, 1758.

Стоянки Семенівки свідчать, що в окремих груп населення споріднених мисливських територій цей традиційний елемент оздоблення доповнюється та ускладнюється іншими формами мушель – чорноморськими *Cyclope neritea* та лиманними *Theodoxus* sp., що надає допоміжні знакові характеристики оздобленню одягу та тіла. Окремо треба підкреслити першу знахідку на території Середньої Наддніпрянщини у Гінцях чорноморської мушлі кардида *Cerastoderma glaucum* cf. *umbonatum* Wood, 1850 у вигляді округлої стулки (трохи пошкодженої в давнину), зовнішня поверхня якої мала орнаментацию з рельєфних рясних смужок, що радіально розходились від її звуженого краю. Ця кардида демонструє зовсім іншу форму по відношенню до вищезазначених мушель.

Водночас присутність місцевих прісноводних великих та смачних двостулкових молюсків уніо (*Unio* sp.) у культурному шарі Гінців, Межиріча та Семенівки 3, вірогідно, свідчить про їхнє використання в меню теплих сезонів

© Л. Яковлева

а – межі викопних відкладів середнього сармату

б – пам'ятки

- 1 – Молодове 5; 2 – Лисичники; 3 – Бармаки; 4 – Городок 2; 5 – Тимонівка 1; 6 – Юдиново; 7 – Мізин;
 8 – Межиріч; 9 – Гінці; 10, 11 – Семенівка 2 і 3; 12 – Дубова Балка 2 і 4; 13 – Кайстрова Балка 3;
 14 – Осокорівка 1; 15 – Рогалик III; 16 – Рогалик XII; 17 – Солоне Озеро 9; 18 – Аморсіївка;
 19 – Сюрень 1; 20 – Буран-Кая 3

року, що не виключає залучення стулок унію до предметного кола символіко-знакової системи. Підтвердженням цього є факт знахідки прикраси з унію на поселенні Жолівет. Іншим прикладом використання прикрас із великих товстостінних двостулкових мушель є підвіска зі стулки устриці *Ostrea edulis* Linné, 1765 з просвердленим отвором на її краю з Рогалика III.

Основні базові поселення Середньої Наддніпряни за присутністю на них одиничних морських мушель різного походження та візуально схожих видовжених конусоподібних форм (Гінці, Межиріч) так само, як і чорноморської мушлі зовсім іншої округлої форми (Гінці), або їх відсутністю (Добраничівка) також різко контрастують із базовим поселенням Верхньої Наддніпряни – Мізином (640 км на північ від Чорного моря), де знайдено сотні морських мушель різних видів і різного походження, у тому числі й чисельні чорноморські мушлі *Nassa reticulata*

6/44

Карта
 верхньопалеолітичних
 поселень і стоянок
 із прикрасами
 з мушель
 в Україні та
 суміжних
 територіях
 Верхнього Дніпра
 Росії

Linné, 1758, які всі разом висвітлюють особливу прихильність до видовжених конусоподібних форм мушель. Водночас волинська стоянка Бармаки, розташована на відстані 500 км на захід від Мізина, з інтенсивним використанням різних видів морських мушель із місцевих міоценових викопних відкладів нижнього та середнього сармату (близько 500 екз.) також демонструє особливу прихильність до мушель видовжених конусоподібних форм (*Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa superabile* Kolesnikov, 1932, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844).

У цілому, цей чіткий селективний вибір мушель відповідних форм акцентує визначальні складові елементи знаково-комунікативної системи оздоблення одягу та тіла населення споріднених мисливських територій Верхньої й Середньої Наддніпряниці та Волині близько 14 500 BP ¹⁴C AMS (дати не калібровані). Попри всі відзначені варіації мушель простежується особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм чорноморських та сарматських морських мушель із виразною орнаменталією, які були одним із характерних знаково-декоративних елементів одягу та тіла окремих індивідумів групи або всієї групи, або різних груп людей у складі населення споріднених територій. Варіативне доповнення іншими видами мушель інших форм наочно ілюструє складність знаково-комунікативної системи оздоблення одягу та тіла. Нюанси такої системи також вирізняються у селективності вибору відповідних видів мушель для оздоблення одягу та тіла в межах одного поселення на різних його ділянках і підтверджуються нерівномірним селективним розподілом на поселенні всіх інших типів прикрас: намистин-нашивок, підвісок, шпильок, браслетів, діадем із бивня, підвісок із каменю та зубів тварин, а також деяких статуєток-підвісок (Iakovleva, 2006, p. 40–42; Iakovleva, 2009, p. 743–748). Певний набір прикрас та їхнє комбінування, вірогідно, були пов'язані з ідентифікацією різних членів групи. Водночас сукупність усіх елементів оздоблення одягу та тіла, знайдених на одному поселенні, несе в собі різномірну інформацію щодо складу самої групи, її внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

РЕЄСТР МУШЕЛЬ
знайдених на поселеннях і стоянках
верхнього палеоліту України та суміжних
територій Верхнього Дніпра Росії

Пам'ятки, на яких знайдено мушлі:

Молодове 5,
Лисичники,
Бармаки,
Городок 2,
Тимонівка 1,
Юдиново,
Мізін,
Межиріч,
Гінці,
Семенівка 2,
Семенівка 3,
Дубова Балка (горизонти 2, 4),
Кайстрова Балка 3,
Осокорівка 1,
Рогалик III,
Рогалик XII,
Солоне Озеро 9 (нижній шар),
Амвросіївка,
Сюрень 1 (нижній шар),
Буран-Кая 3.

МОЛОДОВЕ 5

Розкопки О.П. Черниша 1951–1964 рр. (Черниш, 1961, с. 44, 72, 102).

Шар 8

1. *Cardium* – 1 екземпляр з отвором.

Шар 7

1. *Natica millepunctata* – 1 екземпляр з отвором;
2. *Calyptraea* sp. – 1 екземпляр з отвором;
3. *Pleurotoma* sp. – 1 екземпляр з отвором.

Шар 6

1. *Pectunculus*.

Шар 4

1. *Pectunculus* – 1 екземпляр з отвором;
  2. *Pectunculus vibralis* – фрагменти.
-

ЛИСИЧНИКИ

Розкопки Ю. Полянського 1927–1928 рр. (Борисковский, 1953, с. 131).

1. *Pectunculus pilosus* – мушлі з отвором.
- N.B.* Визначено як рештки намиста.
-

БАРМАКИ

Розкопки В.К. Пясецького, Є.Л. Лупенко, Д.Ю. Нужного (Пясецкий, 1997, с. 159; 2009, с. 142–143; Нужный, Пясецкий, 2003, с. 59–60).

Визначення В.А. Присяжнюка.

1. *Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844;
2. *Nassa superabile* Kolesnikov, 1932;
3. *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930;
4. *Venerupis (Politiitapes) tricuspis* Eichwald, 1865;
5. *Dorsanum* sp. Gray, 1847;
6. *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844.

Загалом більше 500 екземплярів.

Число мушель, без сумніву, буде збільшено подальшими розкопками.

ГОРОДОК 2

Розкопки 1922 р. Л. Савицького (Борисковский, 1953, с. 145–147).

1. Мушлі з отворами.

ТИМОНІВКА 1

Розкопки В.О. Городцова 1923–1933 рр. (Городцов, 1935, с. 10, 34; Поликарпович, 1968, с. 170–171).

Гіпотетичне визначення виду мушель належить К.М. Полікарповичу.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 (гіпотетично);
2. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 (гіпотетично).

N.B. В.О. Городцов зафіксував у культурному шарі прикраси із морських мушель з отвором без визначення їх виду і уточнення їх кількості.

ЮДИНОВО

I. Розкопки К.М. Полікарповича 1934, 1947 (Поликарпович, 1968, с. 170).

Визначення В.І. Громова.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 – 1 екземпляр з отвором;
2. *Theodoxus pallasi* – 2 екземпляра із двома отворами;
3. Мініатюрні мушлі з отворами невизначеного виду (без уточнення кількості).

II. Розкопки З.О. Абрамової, Г.В. Грігор'євої 1980–1997 рр. (Абрамова Григор'єва, Кристанцен, 1997, с. 133–134).

Визначення І.І. Старобогатова.

1. *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné, 1758) – 10 екземплярів: 8 мушель з отвором, 2 цілі без отвору (житло № 1) + 11 екземплярів з отвором, 1 ціла без отвору, фрагменти мушель (житло № 2) + 14 екземплярів з отвором, фрагменти мушель («зольник» – ділянка насичена кістковим попелом) + 7 екземплярів, фрагменти мушель (площа між житлом № 1 та «зольником»);
2. *Theodoxus fluviatilis* – 1 екземпляр (житло № 1) + 1 екземпляр + фрагменти мушель (площа між житлом № 1 та «зольником»);
3. *Cyclope neritea* – одиничні;
4. *Pisidium amnicum* – одиничні;
5. *Cerastoderma isthmium* – одиничні.

N.B. У житлі № 1 знайдено 8 мушель з отвором і 3 цілих мушлі. У житлі № 2 знайдено 11 мушель з отвором, 2 пошкоджені мушлі з отвором, 1 мушля без отвору, а також фрагменти мушель. На відміну від домінуючих *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné, 1758) та наступних за ними в меншій кількості *Theodoxus fluviatilis*, мушлі *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* є одиничними.

Загалом 51 екземпляр (9 мушель без отвору, 42 з отвором, фрагменти мушель).

За всі роки розкопок зафіксовано більше 54 екземплярів. Число мушель, без сумніву, буде збільшено в процесі подальших розкопок Г.А. Хлопачова.

МІЗИН

I. Розкопки Ф.К. Вовка, С.І. Руденка 1908 р., Ф.К. Вовка, П.П. Єфименка та В.В. Сахарова 1909 р., Чікаленка та ін. 1912 р., М.Я. Рудинського та ін. 1930, 1932 рр. Загалом розкопки тривали з перервами з 1908 по 1932 рр. (Volkov, 1913; Руденко, 1959. с. 110–113; Шовкопляс, 1967, с. 11–14).
Визначення В.В. Богачова, А.С. Руденко.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 – декілька екземплярів мушель з отворами і без отворів (В.В. Богачов);
2. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 – більш чисельні мушлі з отвором, є мушлі без отвору (В.В. Богачов);
3. *Buccinum* (доповнення А.С. Руденко).

N.B. за даними А.С. Руденко, в колекції Інституту зоології НАН України залишилося тільки 59 екземплярів.

Загальна кількість 128 екземплярів.

II. Розкопки І.Г. Шовкопляса 1954–1957 рр., 1959–1961 рр. (Руденко, 1959. с. 110–113; Шовкопляс, 1967, с. 106–108).
Визначення А.С. Руденко.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 – 37 екземплярів;
2. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 – 20 екземплярів;
3. *Cerithium cf. rubiginosum* Eichwald, 1865, Dub. – 1 екземпляр;
4. *Cardium* sp. – 1 екземпляр (знайдена в одній із *Buccinum*);
5. *Buccinum corbicanum* D'Orbigny, 1844 – 91 екземпляр;

6. *Vuccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932 – 39 екземплярів;

7. *Vuccinum superabile* Kolesnikov, 1932, var. *luxuriosa* Kolesnikov – 1 екземпляр;

8. *Vuccinum subspinosum* Sinzov, 1897 – 1 екземпляр;

9. *Vuccinum* cf. *opinabile* Kolesnikov, 1932 – 29 екземпляр.

Загалом 220 екземплярів.

За цей період розкопок знайдено до 700 екземплярів.

За усі роки розкопок Мізіна зафіксовано 829 екземплярів.

МЕЖИРІЧ

Розкопки І.Г. Підоплічка 1966–1974 рр. (Підопличко, 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131).

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 – 1 екземпляр з отвором (південно-східна ділянка біля житла № 1) + 1 екземпляр без отвору + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс);

2. *Unio* sp. – 1 ціла стулка + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс).

ГІНЦІ

I. Розкопки В.І. Щербаківського 1914–1916 рр. Розкопки по демонтажу житла № 1 В.Я. Сергіна 1977 р. (Підопличка, 1936, р. 114 ; Сергин, 1977, рис. 19).

1. *Unio* sp. – 3 фрагмента;

2. *Unio* sp. – 1 стулка без отвору (на тазовій кістці мамонта із західної частини зовнішньої стіни житла № 1).

II. Розкопки Л.А. Яковлевої, Ф. Джінджана 1993–2011 рр. Визначення В.А. Присяжнюка.

1. *Cerastoderma glaucum* cf. *umbonatum* Wood, 1850 – 1 стулка з пошкодженням (біля лопатки мамонта із зовнішньої сторони стінної конструкції житла № 4, південна сторона);

2. *Dorsanum corbicanum* d'Orbigny, 1844 – 1 екземпляр з отвором (південно-східна робоча ділянка другого житлово-господарчого комплексу, нижній культурний шар);

3. *Unio* sp. – 1 стулка без отвору (залишена розчавленою *in situ* + 21 фрагмент ступок (робоча ділянка біля південно-західного вогнища другого житлово-господарського комплексу, нижній культурний шар); 8 фрагментів біля мушлі

Dorsanum, 20 фрагментів стулок (південна простора потужна попелова зона насичена перепаленими кістками, кістковим вугіллям, розщепленим кременем, шматочками та плямами червоного гематиту другого житлово-господарчого комплексу, верхній культурний шар);
4. *Succinea* sp. – 1 екземпляр без отвору.

СЕМЕНІВКА 2

Розкопки Д.Ю. Нужного, Л.А. Яковлевої 1992; Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака та ін. 1993–1996 рр. (Nuzhnyi, Iakovleva, 1992, р. 14–15; Нужный, Ступак, 2001, с. 64).
Визначення В.А. Присяжнюка.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 – 12 екземплярів (8 з отвором);
2. *Cyclope neritea* – 2 екземпляра з отвором;
3. *Dorsanum* sp. – 1 екземпляр без отвору;
4. *Theodoxus* sp. – 2 екземпляра (1 з отвором, 1 без отвору).

Загалом – 17 екземплярів.

СЕМЕНІВКА 3

I. Розкопки Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака, П.С. Шидловського 1997–1999 рр. (Nuzhnyi, 2002, р. 128).
Визначення В.А. Присяжнюка.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 – 40 екземплярів (32 з отвором, 1 без отвору, 7 пошкодженні);
2. *Cyclope neritea* – 9 екземплярів (5 з отвором, 4 пошкодженні);
3. *Theodoxus* sp. – 10 екземплярів (9 з отвором, 1 пошкоджений);
4. *Unio* sp. – фрагменти.

Загалом 59 екземплярів.

II. Розкопки П.С. Шидловського та ін. до 2005 р. (Шидловський та ін., 2005, с. 384).
Визначення В.А. Присяжнюка.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758;
2. *Cyclope neritea*;
3. *Theodoxus* sp.

Загалом за всі роки розкопок знайдено 130 екземплярів.

ДУБОВА БАЛКА (горизонти 2, 4)

Розкопки Т.Т. Теслі 1932 р. (Колосов, 1964, с. 47).
Визначення Л.А. Лепікаша.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 – 2 екземпляра з отвором + мушлі (точна кількість не визначена);
2. *Didacna* sp. – 2 екземпляра з отвором + мушлі (точна кількість не визначена);
3. *Theodoxus fluviatilis* – чисельні.

Н.В. Ю.Г. Колосовим зазначено, що частина двох перших видів морських мушель (12 екземплярів) збереглися у експозиції та фондах Дніпропетровського історичного музею.

КАЙСТРОВА БАЛКА 3

Розкопки А.В. Добровольського 1931–1932 рр. (Підоплічка, 1949, с. 32; Руденко, 1959, с. 110).

1. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 – 1 екземпляр.
-

ОСОКОРІВКА 1

Розкопки І.Ф. Левицького 1931, 1946 рр. (Колосов, 1964, с. 43, 44).

Горизонт 5а

1. *Didacna* sp. – кількість не визначена;
2. *Theodoxus fluviatilis* – кількість не визначена.

Горизонт 4,4а

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 – 1 екземпляр з отвором;
2. *Theodoxus fluviatilis* – кількість не визначена, є екземпляри з отворами.

Горизонт 3в

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 – 1 екземпляр з отвором;
2. *Theodoxus fluviatilis* – кількість не визначена, є екземпляри з отворами.

РОГАЛИК III

Розкопки Н.І. Тарасенка, Д.Я. Телегіна (Горелик, 2001, с. 77, 266).

1. *Theodoxus* – 5 екземплярів з отвором (3 мушлі знайдені у першому скупченні біля решток вогнища + 2 мушлі – у другому скупченні);
  2. *Ostrea edulis* Linné, 1765 – 1 екземпляр з отвором (знайдена у першому скупченні біля решток вогнища).
-

РОГАЛИК XII

Розкопки О.Ф. Гореліка (Горелик, 2001, с. 266).

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 - 1 екземпляр з отвором.
-

СОЛОНЕ ОЗЕРО 9 (нижній шар)

Розкопки М.П. Оленковського 1990–1991 рр. (Оленковський, 2000, с. 76).

1. *Cardium* – 1 екземпляр з отвором + фрагменти;
  2. *Nassa* – фрагменти (загалом десяток уламків морських мушель);
  3. *Theodoxus fluviatilis* – 5 екземплярів з отвором + фрагменти.
-

АМВРОСІВКА

Розкопки П.І. Борисовського (Борисовский 1953, с. 341, 361; Руденко, 1959, с. 111).

Визначення А.С. Руденко.

1. *Cerithium* sp. – 1 екземпляр (стоянка);
  2. *Cardium* sp. – 1 екземпляр (північно-східна частина кістковища).
-

СЮРЕНЬ 1 (нижній шар)

Розкопки Г.А. Бонч-Осмоловського (Бонч-Осмоловский, 1934, с. 153).

1. *Aporrhais pes-pelecani* Linné – 6 екземплярів з отворами;
2. *Theodoxus fluviatilis* – 1 екземпляр.

Загалом 6 екземплярів.

БУРАН-КАЯ 3

Розкопки О.О. Яневича (Yanevich A. & all, 2009, p. 196–197).

Визначення В.А. Присяжнюка.

Шар 6-1

1. *Nassa* sp. – 5 екземплярів з отвором;
2. *Cyclope* sp. – 6 екземплярів (5 з отвором і 1 фрагмент);
3. *Theodoxus* sp. – 35 екземплярів (25 з отвором, 3 без отвору, 7 фрагментів);
4. *Theodoxus fluviatilis* L. – одиничні;
5. *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, 1908 – одиничні;
6. *Lithoglyphus* ex. gr. *Pyramidatus* Mollendorf, 1873 – фрагмент.

Шар 6-2

1. *Theodoxus* sp. – 5 екземплярів (4 з отвором і 1 без отвору);
2. *Cyclope* sp. – 1 екземпляр з отвором.

Шар 5-2

1. *Theodoxus* sp. – 7 екземплярів (5 з отвором).

Загалом 60 екземплярів.

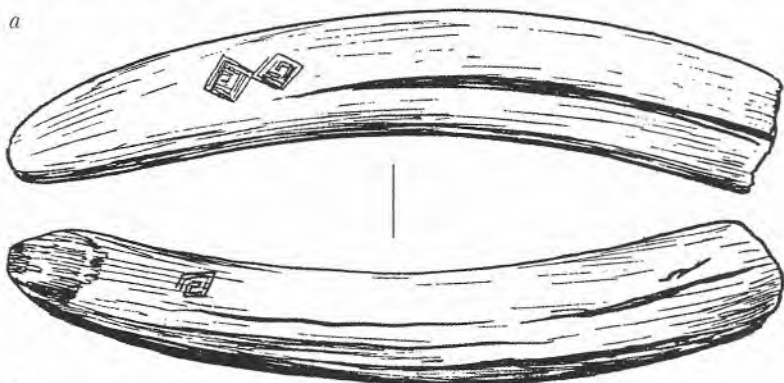
P.S. При складанні реєстру були перевірені та уточнені латинські назви мушель за каталогами: Колесников, 1932, с. 65—134; 1935; Harzhauser, Kowalke, 2004, p. 1–63; Rögl Von, 1998, p. 279–310.

Декоровані знаряддя праці та зброя

Вибіркове оздоблення деяких типів утилітарних речей було характерним для предметного середовища людей верхнього палеоліту. Вибір окремих речей для оздоблення та сам характер декору, безперечно, підкреслювали їх символіко-знаковий характер. Подібність декорованих предметів на різних поселеннях відображає загальні тенденції щодо їх соціального значення. До такого кола утилітарних предметів із декором належали, перш за все, бивні (як сировина), а також їх різноманітні фрагменти, у тому числі й великі фрагменти їхніх кінцівок (до 50 см довжиною), які використовували як копальні та інші знаряддя. У середню пору верхнього палеоліту в Середньому Подністров'ї простежується тенденція оздоблення деяких бивнів мамонта вишуканим геометричним орнаментом. Одним із таких прикладів є знаряддя з кінцівки бивня мамонтеня завдовжки 15 см, оздоблене геометричним орнаментом, зі стоянки Дорошівці 3 (с. Дорошівці Заставнівського району Чернівецької області) (Рідуш, 2008, с. 188–190). Незважаючи на пошкодження бивня, наочно простежується, що орнаментальний декор складався з вельми видовжених рівновеликих прямокутних фігур, внутрішня поверхня котрих щільно заповнена меншими подвійними прямокутниками. Ці видовжені (по довжині бивня), рівновеликі прямокутні паралельні фігури, вирізьблені впритул одна до одної, загалом утворювали п'ять паралельних рядів, обіймаючи всю поверхню бивня, і візуально сприймалися як єдина, витримана у чіткому ритмі геометрична композиція (Розділ 4, рис. 23). У мистецтві верхнього палеоліту такий тип декору використовували вельми вибірково, його найближчою аналогією є меандровий орнамент Мізіна.

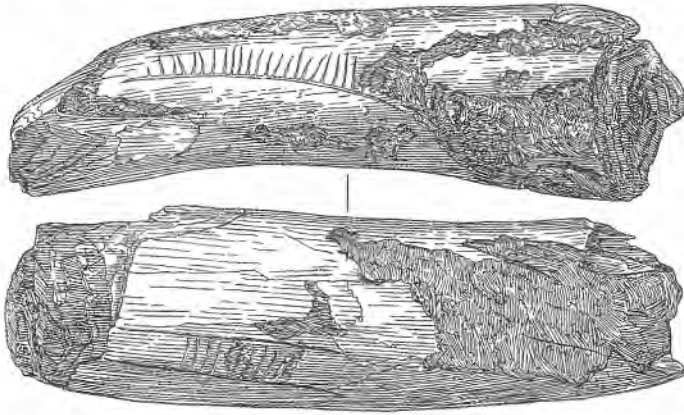
У пізню пору верхнього палеоліту на Наддніпрящині традиція оздоблення геометричним орнаментом бивнів та їх великих і малих фрагментів (відщепи й пластини) практикувалась на більшості базових поселень. У Мізині бивні та знаряддя з їх кінцівок прикрашали шевронами, меандрами, ромбами, прямими паралельними лініями. Характерним для Мізина було також використання різних орнаментальних мотивів на одному предметі. У такий спосіб різні геометричні мотиви певним чином маркували локальну частину його поверхні. Зокрема, на одному із знарядь (кінцівка бивня), у трьох локальних частинах нанесені: меандр – ряд поперечних паралельних ліній – два меандри. У Мізині поєднання різних орнаментальних мотивів (простих і складних) застосовували й на відщепках та пластинках бивнів, де вони могли бути розміщені тільки на одній поверхні. Найбільш ілюстративною є пластина

б

7/1
Бивень мамонта
прикрашений
орнаментальними
мотивами:
шевронами,
паралельними
лініями.
Два ракурси (а).
Меандр на бивні (б).
Мізин

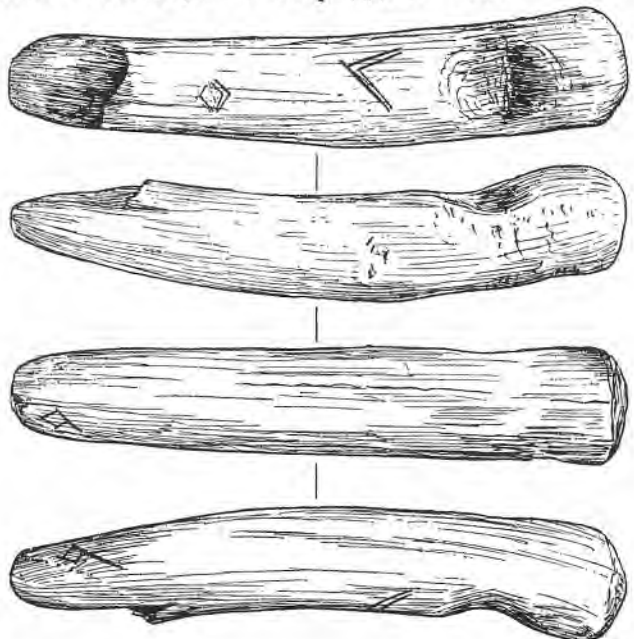

7/2
Фрагмент
бивня мамонта
з лінійними
хресленнями.
Київ-Кирилівська

бивня, по краям якої вирізьблені паралельні лінії, доповнені рядом із трьох меандрів. Шеврони та зигзаги вирізьблені на маленькому фрагменті бивня із Супонєва. Шевронами, зигзагами та короткими прямими лініями прикрашений бивень мамонта з Клинців, шеврони присутні й на бивні зі стоянки Оболоння. Ромби використовували для оздоблення деяких бивнів та їх фрагментів у Юдинові й Тимонівці.

У Гінцях, Київ-Кирилівській, Єлисеєвичях, Оболонні для оздоблення бивнів пріоритет надавали композиціям із прямих довгих і коротких паралельних ліній і насічок. Найскладнішою була графічна композиція на знарядді з бивня мамонта з Київ-Кирилівської (Хвойка, 1903, с. 26–36). Вона складалася з неправильних геометричних фігур, заповнених одинадцятьма орнаментальними мотивами, утвореними з прямих і хвилястих довгих і коротких паралельних ліній і насічок, які доповнені стилізованими фігуративними зображеннями голови мамонта, голови птаха й рептилії. Гравюра обіймала всю поверхню бивня (окрім самої кінцівки) і була

7/3
Знаряддя
з бивня мамонта
прикрашене
шевронам.
Мізин

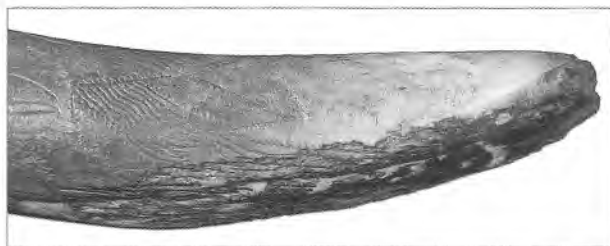
вирізьблена різними лезами крем'яних різців (Яковлева, 1987, с. 177–186). Особливість її візуального сприйняття полягала у необхідності маніпуляції з бивнем, тримаючи його кінцівкою догори у вертикальному положенні на достатньо близькій відстані від очей. Подібне поєднання форми бивня з вирізьбленою на його опуклій поверхні геометричною композицією простежується також на бивні зі стоянки Оболоння довжиною 55,5 см (с. Оболоння Коропського району Чернігівської області) (Ступак, 2010, с. 171–175). Графічна композиція, що має деяку схожість із бивнем із Київ-Кирилівської, складається з п'яти аморфних замкнутих контурів, внутрішня поверхня котрих рясно вкрита паралельними рядами з чисельних дрібних насічок. Одна з фігур також частково оздоблена паралельними шевронами. Візуальна гра контурів цих абстрактних фігур відкриває інтерпретаційний простір, в якому можна вбачати фігури, що умовно нагадують «схематизоване зображення жінки, антропоморфне зображення, а також зображення шкір тварин» (Ступак, 2010, с. 172–174). На нашу думку, «антропоморфне зображення» за своїм характерним абрисом більше нагадує вельми умовну зооморфну фігуру в профіль.

У цілому, ця абстрактна гравюра з п'яти глибоко вирізьблених неправильних видовжених замкнутих геометричних контурів розміщена єдиним масивом, обіймаючи більшу частину опуклої поверхні широкої частини бивня. Завдяки глибоким контурам фігур та їх орнаментальному оздобленню, гравюра чітко виділялась на поверхні бивня, візуально привертаючи до себе особливу увагу. Поряд із цією замкнутою розлогою гравюрою, паралельно по відношенню до «зооморфної фігури», вздовж бивня прорізана ще одна глибока довга лінія, яка з обох кінців завершується видовженою петлею. Від середини цієї лінії відходить ще одна крива лінія, що також закінчується петлею. Нижче під нею вельми тонкими лініями прорізано зображення змії з двома хвостами, заповнене дрібними тоненькими рисочками та крапочками. Нижче змії нанесені дві вельми тонкі поздовжні лінії з тонкими короткими паралельними рисочками. Чотири глибокі паралельні поздовжні лінії, що прорізани біля краю широкої частини бивня, завершують композицію. Загалом, враховуючи особливості графічних композицій, вирізьблених на бивнях зі стоянок Оболоння та Київ-Кирилівська, можна простежити концептуальні особливості їх

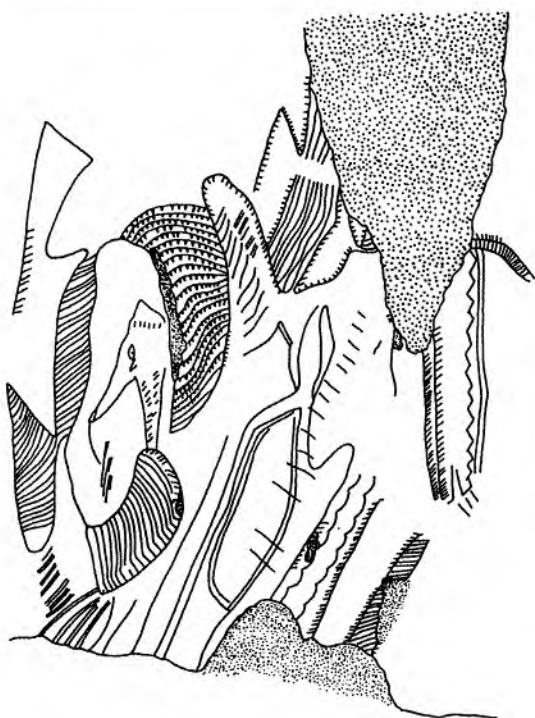

7/4 Знаряддя з бивня прикрашене складною фігуративно-орнаментальною композицією. Київ-Кирилівська

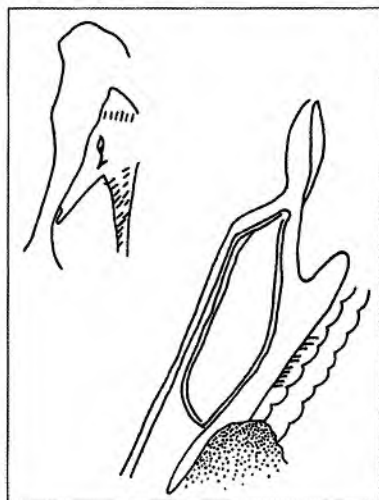

7/5
Кінцівка знаряддя
з бивня зі складного
фігуративно-орнаментальною
композицією.
Київ-Кирилівська

7/6
Розгортка фігуративно-орнаментальної
композиції на знарядді з бивня мамонта.
Київ-Кирилівська

7/7
Зображення голови мамонта, голови птаха та
рептилій в складі фігуративно-орнаментальної
композиції на знарядді з бивня мамонта
Київ-Кирилівська

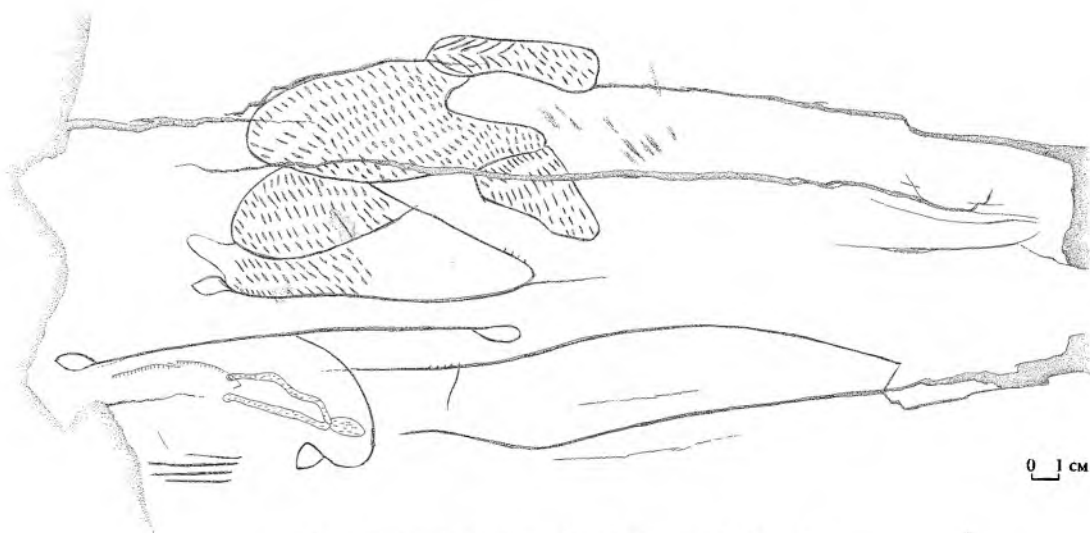
утворення, які різними гранями висвітлювали оригінальне художнє поєднання схематизованих зображень з орнаментальним декором. У цих виважених композиціях, які оперізували опуклу поверхню бивня, підкреслено умовні, стилістично деформовані фігуративні зображення та геометричний декор були складовими взаємопов'язаними компонентами навмисно прихованого знаково-семантичного характеру. Саме тому крайній схематизм зображень надає інтерпретаційний простір щодо сучасної дешифровки цих оригінальних графіко-орнаментальних ідеограм.

У пізню пору верхнього палеоліту на Наддніпрянщині, окрім бивнів та їхніх кінцівок, що традиційно використовувались як копальні знаряддя, геометричним декором прикрашали й окремі фрагменти бивнів, а також вироблені з бивнів знаряддя: ножі, скребла, лошила, лопатинки, голки, випрямлювачі дровків; або зброю для полювання: списи, вістря. Такі предмети виявлено у Гінцях, Київ-Кирилівській, Мізині, Межирічі, Єлисеєвичах, Юдинові. Водночас простежується повтор деяких мотивів на різних типах предметів у межах одного поселення. У Межирічі до таких мотивів належали шеврони, зигзаги, короткі прямі лінії. Одна з найбільш складних геометричних композицій виконана з обраних мотивів на крупному фрагменті бивня 21 × 11 см. Його опукла поверхня (зі слідами інтенсивної утилізації, що привела до часткового стирання центральної частини гравюри) оздоблена складною орнаментальною композицією – чотири горизонтальні яруси, кожний з яких оформлений у вигляді довгої чіткої глибокої горизонтальної лінії з різними орнаментальними геометричними мотивами. Верхній ярус – мотивом, утвореним із двох прямих паралельних вертикальних ліній, прорізаних близько одна до одної, що нагадувало стовпчик. Його внутрішню поверхню щільно заповнювали короткими паралельними горизонтальними лініями або залишали чистою. Другий ярус повторював перший мотив – стовпчиків, закреслених короткими горизонтальними лініями або залишених без орнаменту. Третій, центральний ярус, заповнений ритмічно розміщеними чотирма вертикальними стовпчиками, між якими також ритмічно зображували чотири кутоподібні фігури, внутрішню поверхню яких заповнювали зигзаги та прямі паралельні лінії. Над центральною частиною кожної кутоподібної фігури вигравіруваний неправильний овал. Усі чотири овали закреслені перехрещеними

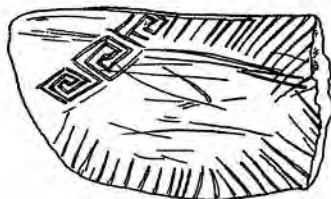
0 2 CM

7/8 Бивень із гравіюванням. Чотири ракурси. Оболоння

0 1 CM

7/9 Розгортка гравюри на бивні мамонта. Оболоння

7/10

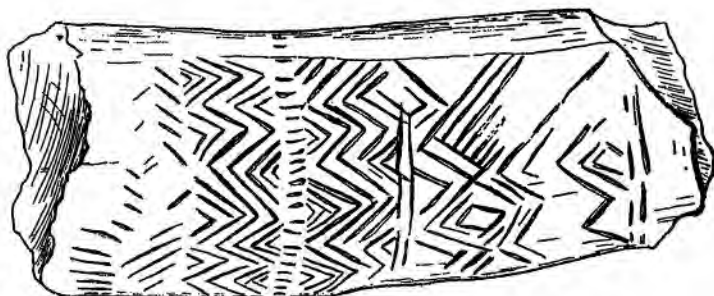
Пластина
бивня мамонта
прикрашена
меандрами та
паралельними
лініями.
Мізин

7/11

Фрагмент
бивня мамонта
прикрашений
орнаментальною
композицією.
Мізин

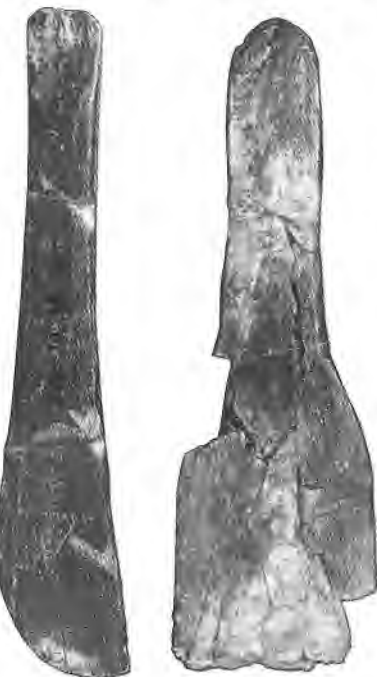
7/12

Дві лопатки з
геометричним
декором.
Межиріч

лініями, що утворювали мотив клітин. Оскільки центральна частина поверхні бивня мала сліди використання, дві центральні овалоподібні фігури мають значні потертості. Нижній, четвертий ярус, утворений із трьох локально розміщених мотивів: прямих паралельних вертикальних ліній – стовпчиків, зигзагів і шевронів.

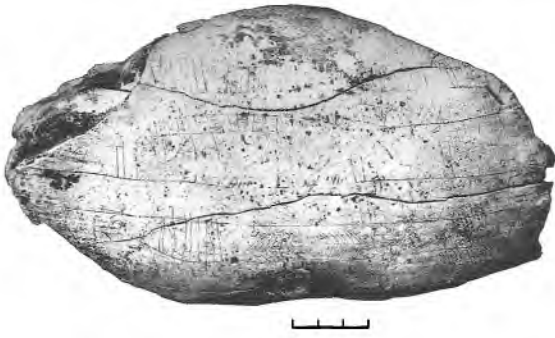
У Межирічі подібні мотиви повторювались також на лопатках – лощиках із бивня мамонта для роботи по шкірі. На одній із них (зі слідами інтенсивного використання) на розширеній робочій частині вигравірувано трикутноподібну фігуру, щільно заповнену вельми тонким зигзагоподібним орнаментом. Другу лопатку, що нагадувала форму схематизованої плоскої жіночої фігурки, оздоблено короткими паралельними прямими лініями, шевронами та зигзагами. Схожі мотиви повторено й на жіночих статуетках.

Складні геометричні композиції на фрагментах бивня практикували також у Мізині. На опуклій поверхні великого фрагмента бивня вигравірувано композицію з двох основних мотивів зигзагів і коротких прямих ліній. Порівняно з орнаментом на статуетках і браслетах, ця композиція виконана недосконало і має технічні погрішності. Загалом у Мізині та Межирічі простежується подібність орнаментального геометричного декору на бивнях, їх фрагментах, на кістках мамонта та знаряддях праці, а також на прикрасах і жіночих статуетках.

Найбільш різноманітними були геометричні гравюри, виконані на великих пластинах та відщепках із бивня мамонта,

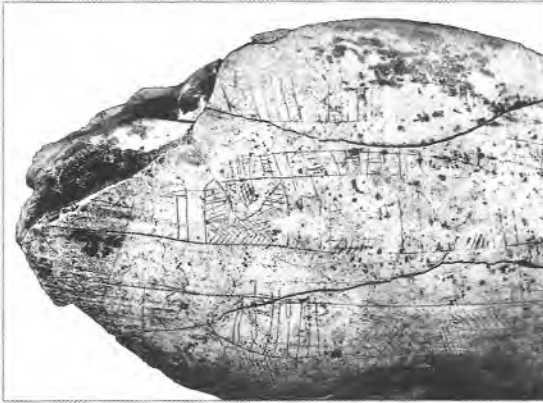

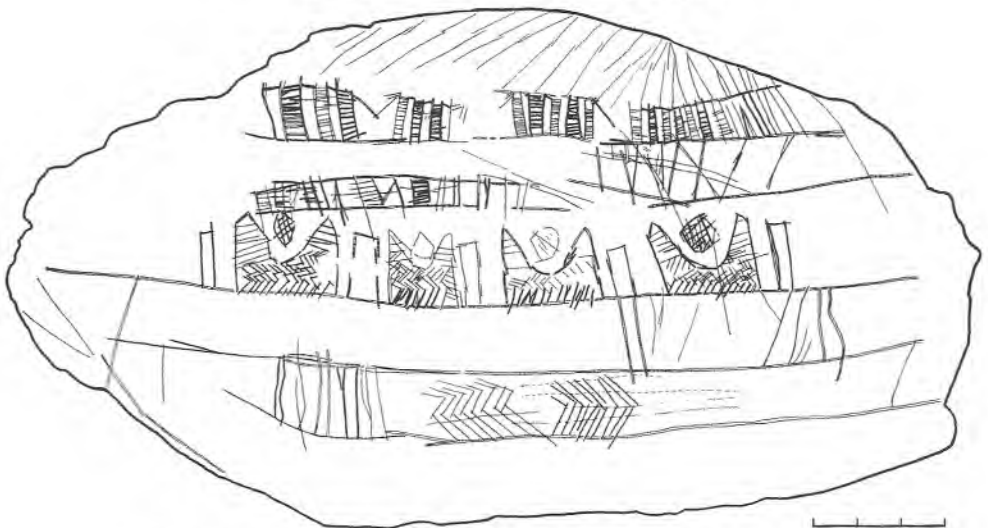
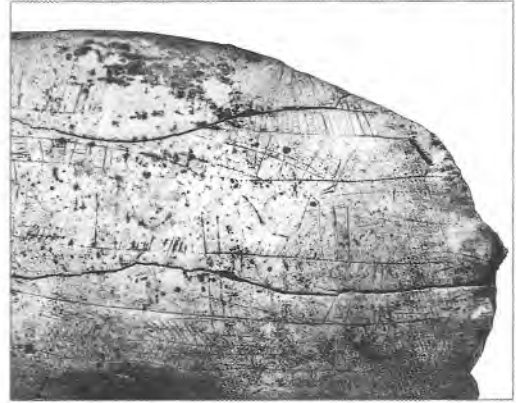
7/13 Фрагмент бивня прикрашений орнаментальною композицією. Межиріч

7/14 Деталь орнаментальної композиції на фрагменті бивня з Межиріча

7/15 Дві частини орнаментальної композиції вирізьблені на фрагменті бивня з Межиріча

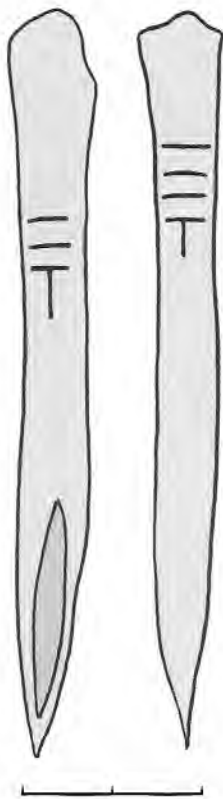

7/16 Орнаментальна композиція вирізьблена на фрагменті бивня з Межиріча

так званих «чурингах» з Єлисеєвичів I (Поликарпович, 1968). Чергування мотивів ромбів, шестикутників, зигзагів і лінійних креслень утворювали окремі орнаментальні зони на цих предметах, при тому, що кожна з композицій мала індивідуальний характер. Водночас у розмаїтті орнаментальних візерунків наочно простежується певна схожість зонального розміщення на поверхні бивня з деякими візерунками із зигзагів, прямих подвійних ліній (Межиріч) та ромбів (Тимонівка, Юдиново). Серед серії цих «чуринг» з Єлисеєвичів I декілька овалоподібних орнаментованих пластин використовували як знаряддя – ножі (Хлопачев, 2006, с. 149–152), ілюструючи таким чином практику знаково-орнаментальної маркіровки артефактів із бивня різного призначення.

До орнаментованих предметів, вироблених із бивня або із трубчастих кісток тварин (вовка, пса, зайця) також належали такі типи знарядь – голки, шила, проколки, вістря, які використовували для обробки шкіри та пошиття одягу

в Гінцях, Межирічі, Мізині, Єлисеєвичках, Юдинові. Зазвичай декор на цих предметах складався з простих геометричних орнаментальних елементів. Проколки та вістря прикрашали прямими короткими паралельними лініями, нанесеними поперек предметів у відповідних ритмах. Велику голку з бивня мамонта довжиною 10 см (Мізин) прикрашено двома подвійними шевронами, що її оперізували. Ці орнаментальні мотиви мають аналогії в декорі жіночих статуєток. Композиції з подвійних шевронів прикрашають деякі мізинські статуєтки. Композиції з коротких поперечних ритмічних прямих паралельних ліній дуже подібні до орнаментальних композицій на одній із жіночих статуєток Межиріча та на статуєтці жінки з Єлисеєвичів I. Така подібність, вірогідно, свідчить про існування орнаментально-знакової системи, за допомогою якої позначали певні типи предметів, у даному

7/17
Проколки з кістки
з орнаментом.
Єлисеєвичі I

випадку – важливість функцій жінки щодо пошиття одягу на поселенні.

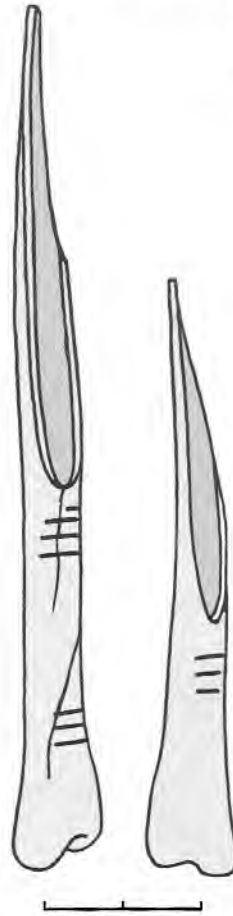
Ребра мамонта, північного оленя та інших тварин і знаряддя з них також прикрашали лінійними геометричними композиціями (Гінці, Межиріч, Мізин, Єлисеєвичі, Юдиново). В Юдинові, окрім перелічених предметів утилітарно-побутового значення, також існувала традиція вишукано декорувати мисливську зброю з бивня мамонта. Наконечники списів і вістря прикрашали складними орнаментальними композиціями з ромбів, зигзагів, шевронів і коротких паралельних ліній.

Ще одне характерне знаряддя, що було об'єктом декору і стосувалося полювання – так званий «жезл», знаряддя для виправлення деревків. Ці знаряддя з отвором виготовляли з рогів північного оленя та бивнів мамонта, прикрашали різноманітним фігуративним або орнаментальним декором різні групи населення Європи. У Подніпров'ї декоровані жезли знайдено в Єлисеєвичих 2, Мізині, Межирічі, Молодовому 5. Жезл із бивня мамонта з Єлисеєвичів 2 оздоблений геометричною композицією з прямих паралельних довгих і коротких ліній і хрестиків. Тонке гравірування, чітко пророблене на поверхні предмета, надавало йому особливої естетичної привабливості. Жезл (також із бивня мамонта) із Межиріча щільно прикрашений тонкими паралельними та довгими перехрещеними лініями. П'ять таких виробів із рога північного оленя знайдено на стоянці Молодове 5, шар 7. Три з них декоровані: два мали просте гравірування із прямих довгих і коротких ліній; третій – оздоблений рядами коротких паралельних ліній і схематичним зображенням людини у низькому рельєфі (Черниш, 1961, с. 64–67). Стилістична оригінальність цього художнього зображення людини полягає у його вдалому поєднанні із самою формою знаряддя. Вузьку видовжену форму жезла з

7/18

Проколки з кістки з орнаментом.

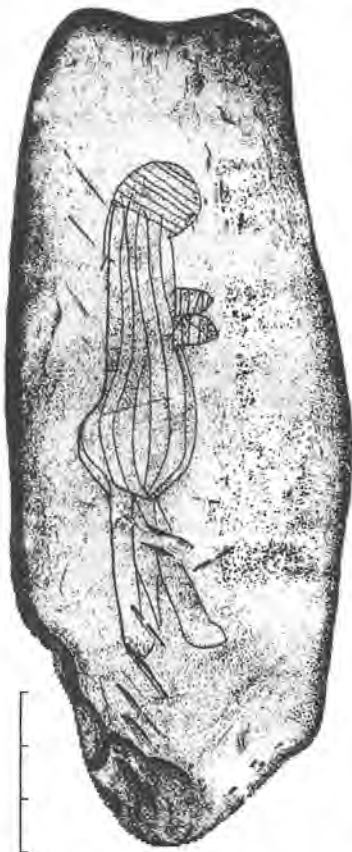
Межиріч

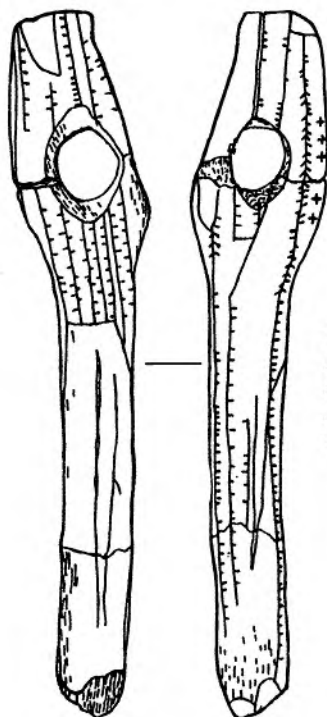
рога північного оленя було використано для втілення у низькому рельєфі також вузької видовженої людської фігури, яка, підкреслюючи форму знаряддя, виділяла його випуклу поверхню, привертаючи до цього предмета особливу увагу й надаючи йому певного естетико-символічного змісту.

Знаряддя із зображенням людини відоме також і на стоянці мисливців фінальної пори верхнього палеоліту Рогалик XI. Сланцевий ретушер із жіночим зображенням знайдений М.І. Тарасенком у ріллі під час збору артефактів на місцезнаходженні Рогалик XI (VIII а) біля хутора Рогалик Луганського району. Оскільки культурний шар стоянки знищений, цей витвір не має точного археологічного контексту. Однак сам предмет, на жаль, втрачений, представляв значний науковий інтерес. Знаряддя – ретушер довжиною 15,5 см мав прямокутну форму. На його плоскій поверхні виконана гравюра у вигляді жіночої фігури (Горелик, Тарасенко, 1993, с. 28–34). Статична пряма постать жінки у профіль із проробкою певних анатомічних деталей, у розвороті на три чверті, прикрашена лінійними композиціями, які виразно підкреслюють її оригінальність. Округла й нахилена вперед голова жінки повністю закреслена вісьмома паралельними прямими горизонтальними лініями, що нанесені від потилиці до обличчя. Тіло жінки має прямий видовжений і широкий тулуб із різко виступаючими грудьми, перебільшений округлий живіт і різко виступаючі опуклі сідниці. Зображення рук відсутнє. Ноги трохи розставлені, права нога пряма, а ліва винесена вперед. Кінцівки ніг заокруглені й укорочені, без проробки деталей. Така поза при всій її статичності передає повільний рух ніг жінки, що є стилістичним прийомом, відомим у палеолітичному мистецтві, як анімація окремої частини тіла. Анатомічні ознаки дозволяють визначити цю фігуру як зображення вагітної жінки, що доволі часто підкреслювалось у палеолітичних зображеннях жінок.

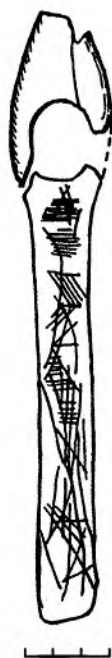
7/19
Зображення жінки
вирізьблене
на кам'яному
ретушері.
Рогалик

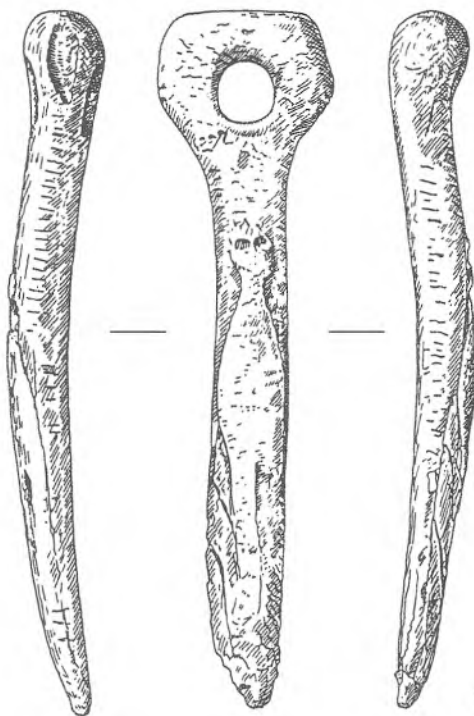

7/20
Випрямлювач дрєвкїв
їз бивня мамонта
з гравїюванням.
Блїсєєвичї 1

7/21
Випрямлювач
дрєвкїв
їз бивня мамонта
з гравїюванням.
Межїрїч

7/23
Випрямлювач дрєвкїв
їз зображенням людїни.
Молодове 5

7/22
Випрямлювач
дрєвкїв їз бивня
мамонта
прикрашений
паралельними
лїнїями.
Мїзин

Післямова

Синкретизм фігуративних і декоративних форм

Найдавніше мистецтво України наочно демонструє синкретизм фігуративних і декоративних форм палеолітичного мистецтва, їхній нерозривний зв'язок, зумовлений різнорівневим сплавом їхніх функцій у пізньопалеолітичних суспільствах. У зв'язку з високим соціальним статусом предметів найдавнішого мистецтва та прикрас, їх виготовлення було одним із важливих напрямків діяльності, що вимагало відповідних навиків, індивідуального хисту й чіткого дотримання певної художньої стилістики, пов'язаної з культурними традиціями. Створення відповідних типів речей, до яких належали не тільки скульптура, декоровані знаряддя, зброя, прикраси, але й житла як оригінальні архітектурні споруди, визначало існування складної естетико-символічної системи, пов'язаної з комунікативними та соціально-інформаційними функціями мистецтва.

Обмеженість розповсюдження та вибірковість репертуару фігуративного мистецтва малих форм верхнього палеоліту України ілюструють особливу цінність кожного з таких витворів, які виконували певні семіотичні функції на базових поселеннях та стоянках. Оригінальний лаконізм схематизації фігуративних зображень, виконаних у гравюрі та у дрібній скульптурі з бивня, мергелю та крейди, висвітлює своєрідність цих образотворчих форм, сталість традицій. Концептуальні засади схематизму базуються на підкреслено лаконічній репрезентації обраної фігури, навмисно позбавленої більшості реалістичних деталей. Зображення людини або тварини спрощені до мінімалізму, їх стилістичні акценти підкреслюють лише найбільш важливі характерні ознаки. Відштовхуючись від натури, художник створює вельми схематичне, експресивно деформоване зображення жінки або тварини, демонстративно відсікаючи більшість деталей і залишаючи одну або декілька найбільш визначальних. Особли-

вого розвитку набуває концепція лаконічної репрезентації оголеного жіночого тіла без голови, рук та ніг, із підкресленням жіночої статі. Геометризація форми є головною вимогою художньої стилізації. Експресивна редукція схематичної оголеної жіночої фігури у ряді випадків досягається гармонійним поєднанням геометризованої форми з геометричним декором. Це поєднання, що підкорено загальній геометризації, по-перше, демонструє крайній лаконізм схематичної жіночої фігури, по-друге, її суттєве збагачення складним геометричним декором. У цілому, геометричний декор як складова частина фігуративних зображень, різноманітних прикрас та знарядь праці і зброї демонструє гармонійне поєднання фігуративного та декоративного мистецтва та існування розвиненої орнаментально-знакової системи.

У верхньому палеоліті України геометричний орнамент був найпоширенішим видом декоративного мистецтва. За законами художньої творчості широке комбінування вихідних елементів свідчить про досконале опанування ритму, використання його варіативних можливостей для утворення орнаментальних композицій певного семіотичного змісту. Вибір відповідних геометричних візерунків, їх спосіб нанесення на поверхню предмета у витриманому розмірі та ритмі привертає до предмета особливу увагу, візуально виділяє його серед інших неорнаментованих предметів. Орнаментация відповідних типів предметів зі схожими композиційними мотивами окреслює загальне коло декорованих предметів, наділених особливими естетичними і символіко-комунікативними функціями у загальному предметному середовищі.

Водночас декоративне мистецтво верхнього палеоліту України відображає також значний розвиток декору одягу й тіла та вибіркоче використання різних типів прикрас, виготовлених із таких матеріалів, як бивень мамонта, кістка, зуби тварин, мушлі, бурштин і камінь. Браслети, діадери, підвіски, намисто, застібки, частина з яких були оздоблені вишуканим геометричним орнаментом, свідчать про особливе ставлення до прикрас. Селективний вибір матеріалу для прикрас, у тому числі немісцевого походження, так само як і варіації різного типу прикрас, знайдених у межах одного поселення, у різних житлах та на відкритих ділянках, свідчать про певні відмінності декору тіла й одягу в межах однієї спорідненої групи населення. Одяг і прикраси

містили в собі різнорівневу інформацію щодо складу самої групи, її внутрішніх і зовнішніх зв'язків, ідентифікуючи не тільки окрему групу людей та її походження, але й стать, вік і соціальний статус індивідуума.

Оригінальність знаково-символічної системи населення Наддніпрянщини ілюструється також розвитком своєрідної житлової архітектури з кісток і бивнів мамонта, що має ряд спільних рис загального характеру в Гінцях, Добраничівці, Мізині, Межирічі, Юдинові та Супоневі. Своєрідність монументальних кістково-декоративних композицій жител свідчить, що мешканці кожного з них мали певні уявлення щодо зовнішнього вигляду помешкань. Існування розвинених традицій житлобудування з оформленням зовнішнього вигляду житла розкриває риси активної творчої діяльності людей, що поєднує не тільки функціональні, технічні, але й декоративні аспекти. Житло з кісток мамонта, як і будь-яке інше житло, за своїм призначенням є утилітарним і життєво-важливим. Водночас суб'єктивна діяльність первісних архітекторів поєднує дві функції: утилітарно-будівельну й декоративно-композиційну. Увага до зовнішнього вигляду житла, своєрідність його оформлення доводять, що житлова споруда певної конструкції є водночас естетико-символічним об'єктом, що свідчить про зародження й розвиток найдавнішої архітектури людства на такому ранньому етапі як верхній палеоліт. Найоригінальнішими були архітектурні форми в Гінцях і Межирічі, де житла мали зовнішній архітектурний декор, пов'язаний із жіночою семантикою. Подібні орнаментальні композиції простежуються також у розписі мінеральними фарбами на кістках мамонта, що були частиною стінної конструкції жител Мізина, Межиріча, Гінців, а також у вирізьбленому орнаменті на одній із кісток у третьому гінцівському житлі. Різні прийоми орнаментального декору жител ілюструють варіативне використання архітектурних форм цієї складної символіко-знакової системи.

Монументальна архітектура, дрібна скульптура, прикраси, геометричний орнамент у різних художніх формах розкривають своєрідність найдавнішого мистецтва, що набуло свого оригінального розвитку у верхньому палеоліті на теренах України.

КАТАЛОГ
фігуративного
мистецтва
України

Каталог охоплює всі відомі на сьогодні витвори фігуративного мобільного мистецтва України: скульптура, барельєф, гравюра.

Пам'ятки, на яких знайдено витвори фігуративного мистецтва України:

Скульптура –

Мізин,
Межиріч,
Добраничівка,
Бармаки,
Молодове 5, шар 7,
Рогалик II «А»,
Рогалик XII;

Барельєф –

Молодове 5, горизонт 7;

Гравюра –

Рогалик XI (VIII а),
Київ-Кирилівська,
Оболоння.

Скульптура

МІЗИН

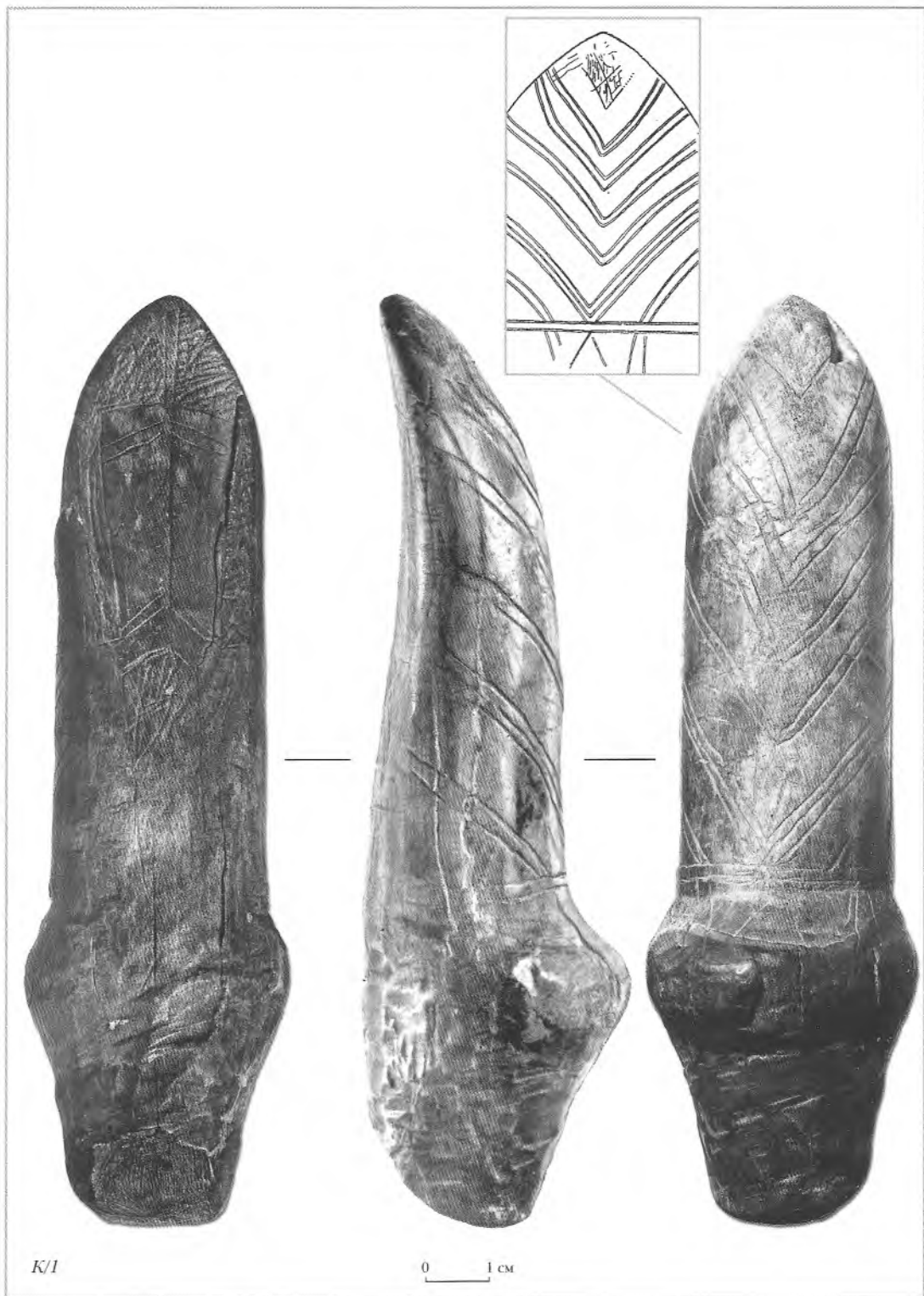
Поселення Мізин (с. Мізин Коропського району Чернігівського області) пізньої пори верхнього палеоліту датується 15 000–14 500 BP ^{14}C AMS (дати не калібровані). Вісімнадцять статуеток та витвори декоративного мистецтва (прикраси з бивня, мушель та окремі утилітарні предмети з бивня прикрашені орнаментом) знайдені під час розкопок, що тривали з перервами з 1908 по 1932 рр. Розкопки проводили Ф.К. Вовк та С.І. Руденко у 1908 р., Ф.К. Вовк, П.П. Єфименко та В.В. Сахаров у 1909 р., Л. Чікаленко та ін. у 1912 р., М.Я. Рудинський та ін. у 1930 і 1932 рр. Завдяки подальшим розкопкам І.Г. Шовкопляса у 1954–1957 та 1959–1961 рр., колекція витворів декоративного мистецтва була значно поповнена (прикраси з бивня, мушель, орнаментовані знаряддя та бивні, кістки мамонта розписані фарбами) (Volkov Th., 1913; Єфименко, 1953; Шовкопляс, 1967).

Перший тип статуеток, кругла скульптура «*ronde bosse*»

1. Схематична статуетка фалосу

Статуетка № А-1/8 НМІУ. Витвір вирізаний із заготовки видовженої циліндричної форми з бивня мамонта. Фігурка має різноманітні сліди подряпин, тріщин, її нижній край пошкоджений. Предмет реставрований. На поверхнях виробу простежуються сліди його вирізання за допомогою стругання та скобління по вологому бивню. Задня, бокові та передня поверхні нижньої частини виробу мають чисельні грубі широкі та глибокі горизонтальні короткі лінії, що є слідами стругання загострим крем'яним знаряддям. Ця частина поверхні залишилась не полірованою. Навпаки, верхня частина щільно відполірована.

Статуетка виконана як кругла скульптура і має видовжену пряму циліндроподібну форму, довжина 14,5 см. Вона ділиться на дві нерівномірні частини – верхня, довжиною 9,5 см, майже вдвічі вища за нижню, довжиною 5 см. Передня поверхня статуетки дещо сплюснена, її верхня частина шириною 3,1 см трохи вигнута й значно

звужена та загострена доверху. Нижня частина шириною 3,9 см із повільно заокругленими опуклими боками поступово та повільно звужується донизу. Бокові та задня поверхні опуклі. Найбільша ширина нижньої задньої частини – 4,2 см. Прямий, вельми видовжений профіль статуетки у верхній частині є дещо сплющений і водночас вигнуто-опуклий та звужений і загострений доверху, нижня частина – підкреслено виступаюча та об'ємна й трохи звужена донизу.

Поверхня статуетки оздоблена складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до центральної вертикальної осі фігурки. У верхній частині витвору його верхні краї передньої, задньої та бокових поверхонь мають тонкі, ледве помітні чисельні риски, що окреслюють центральну графічну композицію. На передній поверхні від самого краю верхньої частини, посередині – зверху донизу – прорізані, близько одна до одної, дві вертикальні тонкі глибокі паралельні лінії, від яких із двох нижніх країв майже горизонтально, під нахилом відходять по одній лінії, що візуально утворюють розлогий кут вершиною відкритою доверху. Нижче під ним прорізано, близько один під другим, ще два розлогих кути також вершинами доверху, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Усі три кути розміщені паралельно й симетрично один під одним. Нижче на 2,9 см від верхніх кутів, також посередині, симетрично й паралельно по відношенню до них, прорізано ще два розлогих кута, близько один до одного, вершинами доверху, які також повторюють геометричний мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні кути окреслені та замкнуті двома довгими паралельними вертикальними лініями, по одній з кожної сторони. На цій внутрішній поверхні простежено тонкі лінії, подряпини, тріщини.

Нижче на 0,5 см, під цим графічним утворенням із паралельних ліній і кутів-шевронів, прорізаний ще один трохи менший розлогий кут, вершиною догори, від країв якого з двох сторін прорізано по одній вертикальній довгій лінії. Між цими двома лініями на внутрішньому полі простежено чисельні тонкі, ледве помітні рисочки різної довжини й різного нахилу. Це видовжене графічне зображення, яке звужується доверху, певною мірою повторює

скульптурну форму верхньої частини цієї статуетки, що, можливо, є художнім прийомом подвійного повторення фалічної форми, виконаної як у скульптурі, так і у графіці.

На задній та бокових поверхнях верхньої частини статуетки вирізано глибокими лініями дванадцять кутів вершинами донизу, паралельно один під одним, через витриманий постійний інтервал. Кути розміщені з урахуванням симетрії по відношенню до центральної вертикальної осі фігурки у такій послідовності. Зверху один кут, нижче, через інтервал, нанесено ще два кута. Їх близьке розміщення один під другим візуально утворює орнаментальний мотив подвійного шеврону. Нижче, через постійний інтервал, той же мотив повторений ще тричі. Ще нижче, через інтервал, цей ряд завершено трьома кутами, розміщеними близько один під одним як потроєний шеврон. Цей орнамент продовжено паралельними лініями, які нанесені нижче через інтервал, – по дві лінії з обох зовнішніх боків потроєного шеврона. Завершується орнамент двома паралельними горизонтальними лініями, прорізаними близько одна до одної. Цей своєрідний вузький поясочок підкреслює різкий перехід від верхньої до нижньої частини статуетки. Таке розміщення графічних елементів надає орнаменту завершеності та рівномірності заповнення ним верхньої частини статуетки. На нижній частині, посередині під поясочком прорізаний маленький кут вершиною доверху, з обох сторін від якого симетрично нанесені по дві паралельних коротких лінії, що є продовженням двох останніх нижніх подвоєних ліній, розміщених на верхній частині фігурки.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 220–221; Столяр, 1972, с. 202–2004; Филиппов, 1983, с. 35–37; Iakovleva, 1995, pp. 273–275, 282–283; 1999, p. 114.

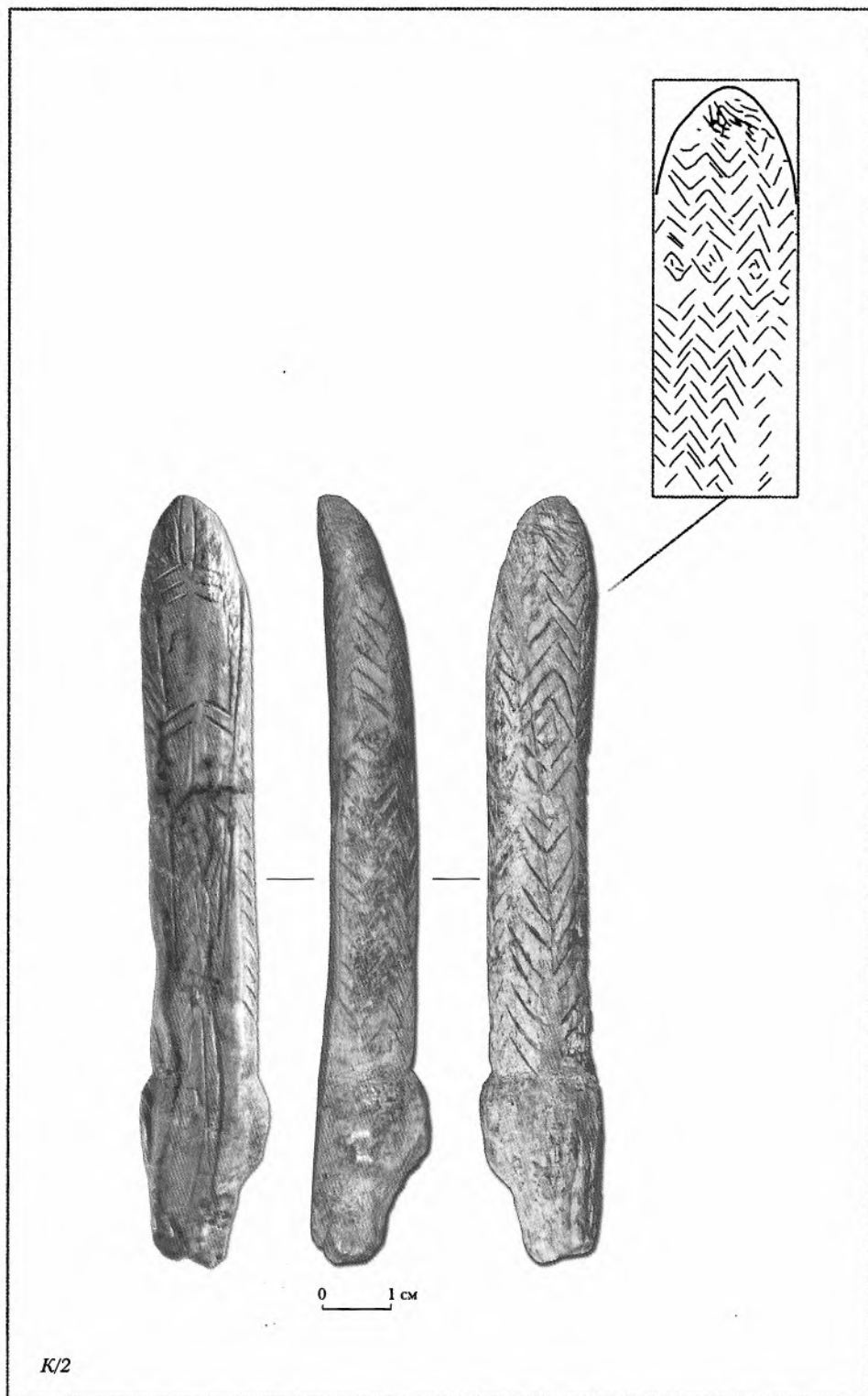

2. Схематична статуетка фалосу

Статуетка № А-1/7 НМІУ. Витвір зроблений із довгої вузької заготовки циліндричної форми з бивня мамонта. Фігурка має різноманітні сліди подряпин. На поверхнях виробу простежено сліди його вирізання за допомогою стругання та скобління по вологому бивню. Задня нижня частина виробу має глибокі короткі нарізи, що є слідами стругання та скобління заготовки загостреним крем'яним знаряддям. Верхня частина відполірована.

Статуетка виконана як кругла скульптура і має вельми видовжену вузьку пряму циліндроподібну форму, довжина 10,5 см. Вона ділиться на дві нерівномірні частини: верхня вельми видовжена – 8 см, нижня коротка – 2,5 см. Передня поверхня статуетки пряма й сплющена, її верхня частина шириною 1,7 см трохи вигнута, звужена та загострена доверху. Нижня частина трохи ширша й більш об'ємна – 1,8 см – дещо заокруглена, а потім звужена донизу. Прямий вузький, вельми видовжений профіль статуетки у верхній частині дещо сплющений, звужений і загострений доверху, у нижній частині – більш виступаючий та опуклий і звужений донизу.

Поверхня статуетки оздоблена складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі. У верхній частині витвору його верхні краї передньої, задньої та бокових поверхонь мають тонкі, ледве помітні чисельні риси, що окреслюють центральну графічну композицію. На передній поверхні від самого краю верхньої частини – зверху вниз, посередині – прорізані, близько одна до одної, дві вертикальні тонкі глибокі паралельні лінії, від яких із двох нижніх країв майже горизонтально, під нахилом відходять по одній лінії, що візуально утворюють розлогий кут вершиною відкритою доверху. Нижче під ним прорізано, близько один під другим, ще два розлогих кути також вершинами доверху, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Усі три кути розміщені паралельно і симетрично один під одним. Нижче від верхніх кутів, також посередині, симетрично і паралельно по відношенню до них, прорізано ще два розлогих кута, близько один до одного, вершинами доверху, які також повторюють геометричний мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні

K/2

кути окреслені та замкнуті двома довгими паралельними вертикальними лініями, по одній з кожної сторони.

Нижче, під цим замкненим графічним утворенням із паралельних ліній і кутів-шевронів прорізаний ще один трохи менший розлогий кут вершиною догори, від країв якого із двох сторін прорізано по одній вертикальній довгій лінії. Між цими двома лініями на внутрішньому полі простежено чисельні тонкі, ледве помітні рисочки різної довжини й різного нахилу. Ця видовжена графічна фігура, яка звужується догори, певною мірою повторює скульптурну форму верхньої частини цієї статуетки, що, можливо, є художнім прийомом подвійного повторення фалічної форми, виконаної як у скульптурі, так і у графіці. Нижче цього графічного фалічного зображення, на передній поверхні нижньої частини прорізані глибокі поздовжні лінії різної глибини й довжини.

Задня та бокові поверхні верхньої частини статуетки щільно вкриті рядами паралельних зигзагів, які вирізані тонкими глибокими короткими лініями під нахилом одна до одної. Ці короткі лінії спочатку утворюють більш простий елемент кута-шеврона, а повторення трьома паралельними рядами шевронів по вертикалі візуально читається як паралельні горизонтальні ряди зигзагів. Зверху вниз, через сім паралельних рядів зигзагів, прорізаний один горизонтальний ряд із трьох ромбів (четвертий тільки розпочатий і не завершений через брак місця). Нижче композиція знову продовжена дванадцятьма горизонтальними рядами зигзагів. Простежується певна недосконалість виконання цього орнаменту, хоча завдяки йому верхня частина фігурки явно підкреслена й виділена.

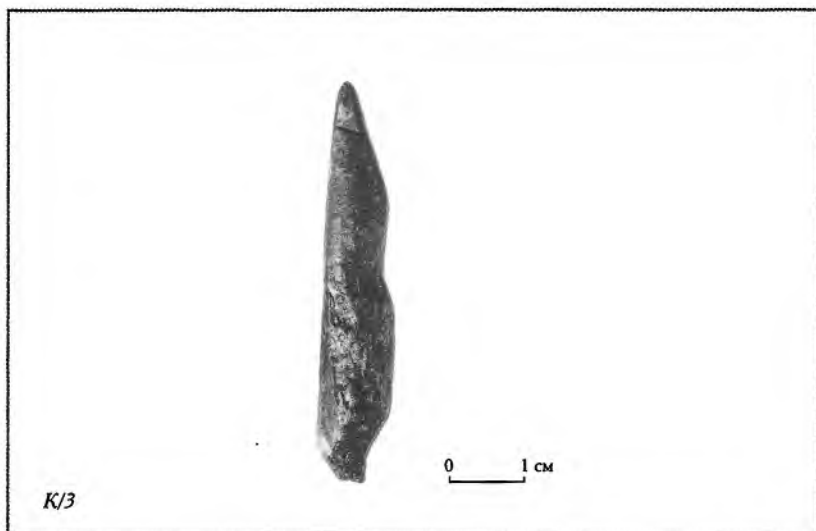
У цілому, форма статуетки та орнаментальна композиція, що виконана на її передній поверхні, мають схожість із мизинською статуеткою № А-1/8.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 221–222; Столяр, 1972, с. 202–2004; Филиппов, 1983, с. 35–37; Iakovleva, 1995, pp. 275, 282–283; 1999, p. 114.

3. Схематична композитна фігурка: фалос-жінка

Статуетка № А-1/20 НМІУ. Витвір вирізаний із вузької заготовки видовженої циліндричної форми з бивня мамонта. Його поверхня має сліди скобління та поліровки. Фігурка виконана як кругла скульптура і має вельми видовжену вузьку пряму циліндроподібну форму, довжиною 5,3 см. Вона ділиться на дві майже рівномірні частини: верхня видовжена та звужена – 2,6 см, нижня більш розширена – 2,7 см. Передня поверхня статуетки пряма й сплюснена, її верхня частина шириною 0,8 см пряма, звужена та значно загострена доверху. Нижня частина – 1,1 см – поволі розширена, більш об'ємна та поступово звужена донизу. Прямий вузький, вельми видовжений профіль статуетки у верхній частині різко звужений і загострений доверху, у нижній частині – більш виступаючий та опуклий і звужений донизу. Її нижній звужений край різко зрізаний та дещо заокруглений. Статуетка не має орнаментального оздоблення. Відсутність графічного декору акцентує всю увагу виключно на формі предмету. Завдяки лаконізму її формоутворення, ця статуетка може мати подвійне визначення – як схематичне фалічне зображення і як вельми схематичне зображення жінки.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 224; Iakovleva, 1995, pp. 275–276, 282–283.

Другий тип статуєток, кругла скульптура «*ronde bosse*»

4. Схематична статуєтка жінки

Статуєтка № А-1/6 НМІУ. Фігурка вирізана із заготовки видовженої циліндричної форми з бивня мамонта. Витвір має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин, дрібних пошкоджень. Сліди скобління скульптури по вологому бивню чітко простежені на його верхній задній та нижній передній поверхнях у вигляді чисельних довгих вертикальних ліній різної глибини. Поверхня виробу відполірована. Передня поверхня має потертості та деякі пошкодження графічного орнаменту.

Фігурка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуєтки 7,2 см. Її пряме тіло ділиться на дві майже рівних частини, де верхня частина складає 3,7 см. Передня поверхня статуєтки дещо сплюснена, її верхня частина шириною 2,9 см трохи вигнута, звужена та загострена доверху. Її нижня частина шириною 4,3 см різко розширена і симетрично заокруглена із двох сторін, а потім поступово й суттєво звужена донизу. Бокові та задня поверхні опуклі. Профіль статуєтки прямий. У верхній частині він вигнуто-опуклий та звужений і загострений доверху, нижня частина підкреслено виступаюча та об'ємна, з опуклим животом та підкресленими стегнами і рельєфно та різко виступаючими округлими сідницями. Найбільша ширина – 4 см. Нижній край фігурки значно звужений.

Поверхня статуєтки оздоблена складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі. У верхній частині витвору його верхні краї передньої, задньої та бокових поверхонь мають тонкі, ледве помітні чисельні риси, що окреслюють центральну графічну композицію. На передній поверхні від самого краю верхньої частини, зверху вниз, прорізані, близько одна до одної, дві вертикальні тонкі глибокі паралельні лінії, від яких із двох нижніх країв майже горизонтально, під нахилом відходять по одній лінії, що візуально утворюють розлогий кут вершиною відкритою доверху. Нижче під ним прорізано, близько один під другим, ще два розлогих кути також вершинами доверху, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Усі кути

розміщені паралельно й симетрично один під одним. Нижче від верхніх кутів, також симетрично й паралельно по відношенню до них, прорізано ще два розлогих кута, близько один до одного, вершинами доверху, які ще раз повторюють геометричний мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні кути окреслені двома довгими паралельними вертикальними лініями, по одній з кожної сторони. На внутрішньому полі ледве помітні два вузьких шеврона вершинами донизу, розміщені один біля одного. На цій внутрішній поверхні також простежено тонкі лінії, подряпини, тріщини.

Нижче, під цим складним графічним утворенням із паралельних ліній і кутів-шевронів тонко й глибоко прорізаний трикутник вершиною донизу із трохи заокругленими кутами. Він розміщений чітко посередині нижньої частини тіла. Внутрішнє поле цього трикутника заповнено вельми тонкими, короткими паралельними вертикальними й горизонтальними перехрещеними лініями. Лінії, що утворюють більш чіткий мотив клітин, розміщені біля вершини трикутника. На поверхні трикутника також простежено тріщини, подряпини, пошкодження. Цей стилізовано перебільшений лобково-генітальний жіночий трикутник, який є стилістичною ознакою жіночої статі, наочно ідентифікує цю статуетку як оригінальне, вельми стилізоване зображення жінки.

Верхній край задньої та бокових верхніх поверхонь фігурки також мають графічне оздоблення у вигляді шеврона, глибоко й тонко прорізаного вершиною донизу. Його внутрішня поверхня вкрита чисельними дрібними рисками.

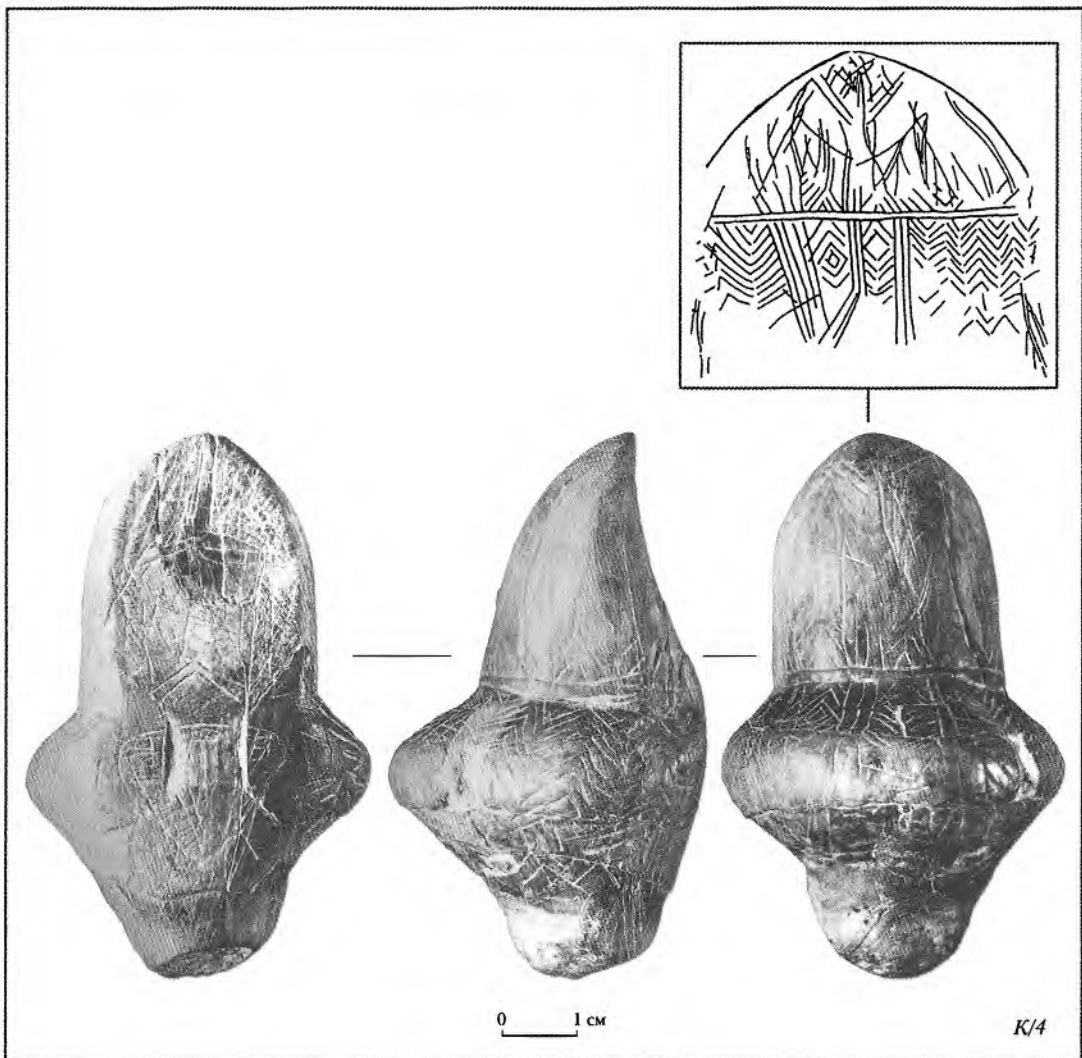
Задня та бокові поверхні нижньої частини статуетки щільно оздоблені складним геометричним орнаментом, що вирізаний глибокими тонкими лініями. Орнамент розпочинається двома довгими паралельними лініями, прорізаними близько одна до одної, як вузький поясочок, що проходить по лінії умовної талії фігурки, підкреслюючи таким чином різкий перехід від верхньої до нижньої частини тіла. Від цього поясочка вниз прорізано сім паралельних рядів, що утворюють геометричні мотиви, які розміщені у такій послідовності: ряд шевронів, ряд прямих вертикальних ліній, ряд шевронів із ромбом посередині, ряд прямих вертикальних ліній, ряд шевронів із ромбом, ряд прямих вертикальних ліній, ряд зигзагів. Частково цей орнамент

продовжено й на верхній частині фігурки у вигляді окремих незавершених елементів.

Геометрична форма цієї статуєтки лаконічно й виразно втілює вельми стилізоване зображення жіночого тіла з прямим видовженим торсом та характерною для нього опуклою нижньою частиною з трохи виступаючим животом та перебільшено підкресленими стегнами й сідницями. Складний геометричний орнамент особливо виділяє цю фігурку, підкреслюючи її скульптурну форму.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 222–223; Iakovleva, 1995, pp. 276–277, 282–284; 2004, p. 229–230.

5. Схематична статуетка жінки

Статуетка № А-1/3 НМІУ. Витвір реставрований. Статуетка вирізана із заготівки циліндричної форми з бивня мамонта. Фігурка має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин, дрібних пошкоджень. Сліди виготовлення скульптури чітко простежено на її верхній задній та нижній передній поверхнях у вигляді чисельних довгих вертикальних ліній різної глибини, що ілюструють технологію скобління крем'яним лезом по вологому бивню. Поверхня виробу відполірована. Передня поверхня має потертості та деякі пошкодження графічного орнаменту.

Фігурка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуетки 5,3 см. Її пряме тіло ділиться на дві майже рівних частини. Довжина верхньої частини тіла дорівнює 2,6 см. Передня поверхня статуетки дещо сплюснена, її верхня частина шириною 2,4 см трохи вигнута, звужена та загострена доверху. Її нижня частина шириною 3 см різко розширена й симетрично заокруглена з двох сторін, а потім поступово звужена донизу. Бокові та задня поверхні опуклі. Прямий профіль статуетки у верхній частині сплюснений і водночас вигнуто-опуклий та звужений і загострений доверху, нижня частина підкреслено виступаюча та об'ємна, з трохи опуклим животом та підкресленими стегнами й рельєфно та різко виступаючими округлими сідницями. Нижній край фігурки звужений.

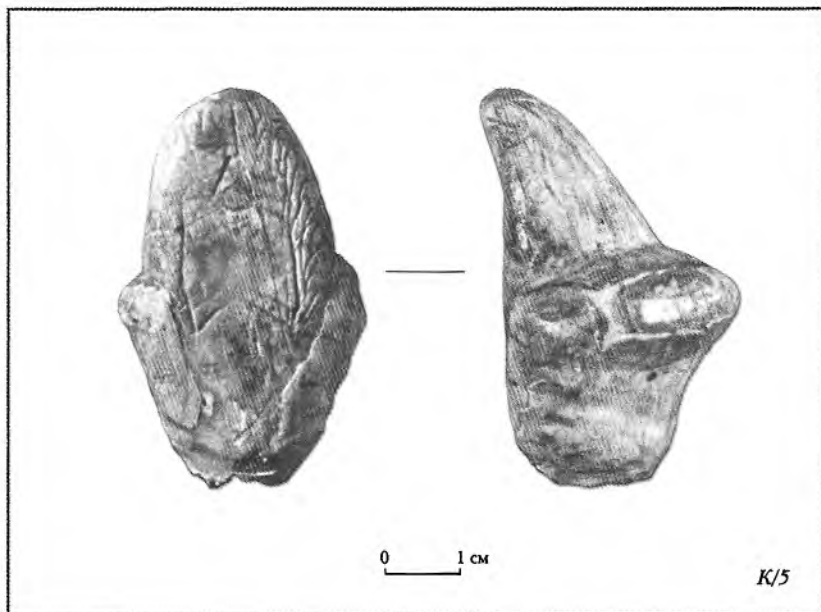
Поверхня статуетки оздоблена складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі. У верхній частині витвору його верхні краї передньої, задньої та бокових поверхонь мають тонкі, ледве помітні чисельні риси, що окреслюють центральну графічну композицію. На передній поверхні від самого краю верхньої частини її тіла, зверху вниз, прорізані, близько одна до одної, дві вертикальні тонкі глибокі паралельні лінії, від яких із двох нижніх країв майже горизонтально, під нахилом відходять по одній лінії, що візуально утворюють розлогий кут вершиною відкритою доверху. Нижче під ним прорізане, близько один під другим, ще два розлогі кути також вершинами доверху, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Усі кути розміщені паралельно

й симетрично один під одним. Нижче від верхніх кутів, також симетрично й паралельно по відношенню до них, прорізано ще два розлогіх кута, близько один до одного, вершинами доверху, які повторюють геометричний мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні кути окреслені двома довгими паралельними вертикальними лініями – по одній з кожної сторони, що таким чином утворює закінчену графічну композицію. На її внутрішній поверхні простежено тонкі лінії, подряпини, тріщини.

Верхній край задньої та бокових верхніх поверхонь фігурки мають графічне оздоблення у вигляді шеврону, глибоко й тонко прорізаного вершиною донизу. Його внутрішня поверхня вкрита чисельними дрібними рисками.

Геометрична форма цієї статуетки лаконічно виразно та скупі втілює вельми стилізоване зображення жіночого тіла з прямим видовженим торсом та характерною для нього опуклою нижньою частиною з дещо виступаючим животом і перебільшено підкресленими стегнами та сідницями.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 223; Iakovleva, 1995, pp. 277, 282–284.

6. Схематична статуетка жінки

Статуетка № А-1/24 НМІУ. Витвір реставрований. Фігурка вирізана із заготівки циліндричної форми з бивня мамонта. Предмет має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин, дрібних пошкоджень. Частина її верхівки втрачена. Сліди виготовлення скульптури чітко простежено на її верхній задній та нижній передній поверхнях у вигляді чисельних довгих вертикальних ліній, що є результатом її скобління. Поверхні виробу відполіровані. Передня поверхня має потертості графічного орнаменту.

Фігурка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуетки 5 см. З урахуванням втраченої частини верхівки її повна довжина мала бути 5,2 см. Її пряме тіло ділиться на дві майже рівних частини. Довжина верхньої частини тіла дорівнює 2,1 см. Передня поверхня статуетки сплюснена, її верхня частина шириною 1,5 см повільно звужена та загострена доверху. Її нижня частина шириною 1,8 см трохи більше розширена, видовжена й повільно і поступово звужена донизу. Нижній край значно звужений і загострений. Бокові поверхні повільно заокруглені, а задня поверхня опукла та виступаюча. Прямий профіль статуетки у верхній частині сплюснений та звужений і загострений доверху, нижня частина підкреслено виступаюча та об'ємна, з прямим животом, ледве виступаючими стегнами і рельєфно підкресленими округлими сідницями. Нижній край фігурки звужений та загострений, що можливо підкреслює вельми схематично укорочені ніжки.

Поверхня статуетки має сліди пошкодженої складної графічної геометричної композиції, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі. Вірогідно, ця композиція повторює подібні композиції, що виконані на двох попередніх статуетках. Однак через пошкодження верхівки цієї фігурки її декор зберігся частково. На передній поверхні, посередині, простежено по дві паралельні лінії, що утворювали два розлогіх кути, прорізаних вершинами доверху, виконані як мотив подвійного шеврону. Нижче від цих верхніх кутів, також посередині, симетрично й паралельно по відношенню до них, прорізано ще два розлогіх кута,

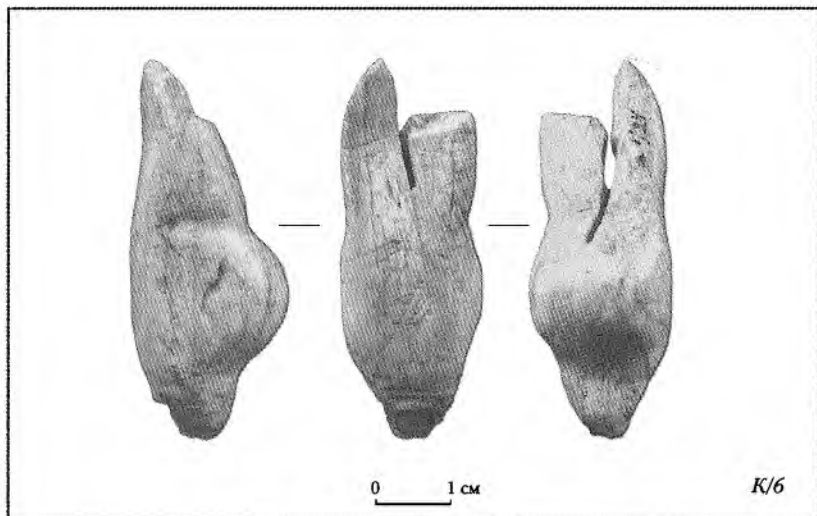

близько один до одного, вершинами доверху, які також повторюють геометричний мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні кути окреслені двома довгими паралельними вертикальними лініями, по одній з кожної сторони, що таким чином, вірогідно, утворювали закінчену закриту графічну композицію. На її внутрішній поверхні простежуються тонкі лінії, подряпини, тріщини. У верхній частині витвору його збережені верхні краї передньої, задньої та бокових поверхонь мають тонкі, ледве помітні риси, які окреслюють цю центральну графічну композицію.

На нижній частині тіла, посередині є сліди коротких паралельних нахилених ліній. На боковій та задній поверхнях фігурки також простежуються паралельні нахилені лінії по відношенню до її центральної вертикальної осі. На задній поверхні, посередині є майже стерта горизонтальна лінія, що підкреслює центральну вертикальну ось фігурки.

Геометрична форма цієї статуетки лаконічно втілює вельми стилізоване зображення видовженого прямого жіночого тіла з прямим торсом та більш опуклою нижньою частиною з рельєфно виступаючими заокругленими сідницями та вельми короткими ніжками.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 235; Iakovleva, 1995, pp. 277, 282–284.

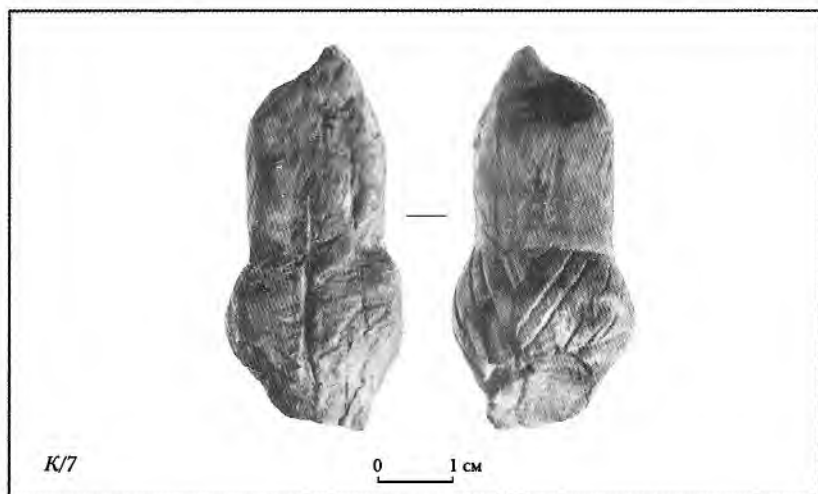

7. Схематична статуетка жінки (незакінчений витвір)

Статуетка № А-1/2 НМІУ. Витвір реставрований. Статуетка грубо вирізана із заготівки циліндричної форми з бивня мамонта і, вірогідно, не закінчена. Її поверхні не відполіровані, верхній край асиметричний, нижній грубо обрізаний і пошкоджений. Фігурка має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин, пошкоджень.

Статуетка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуетки із врахуванням пошкоджень 5 см. Її пряме тіло ділиться на дві майже рівних частини. Довжина верхньої частини тіла дорівнює 2,4 см. Передня поверхня статуетки сплюснена, її верхня частина, 1,5 см шириною, повільно звужена та асиметрично загострена доверху. Її нижня частина, 2,4 см шириною, трохи більш розширена, видовжена й повільно та поступово звужена донизу. Нижній край звужений і пошкоджений. Бокові поверхні повільно заокруглені, а задня опукла та виступаюча. Прямий профіль статуетки у верхній частині звужений і загострений доверху, нижня частина більш виступаюча та об'ємна, з прямим животом, ледве виступаючими стегнами й округлими, низько розміщеними сідницями. Бокові та задня поверхні статуетки мають паралельні лінії, що розміщені під нахилом по відношенню до її центральної вертикальної осі, і які, вірогідно, утворюють незавершені шеврони.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 235; Iakovleva, 1995, pp. 277–278, 282–284.

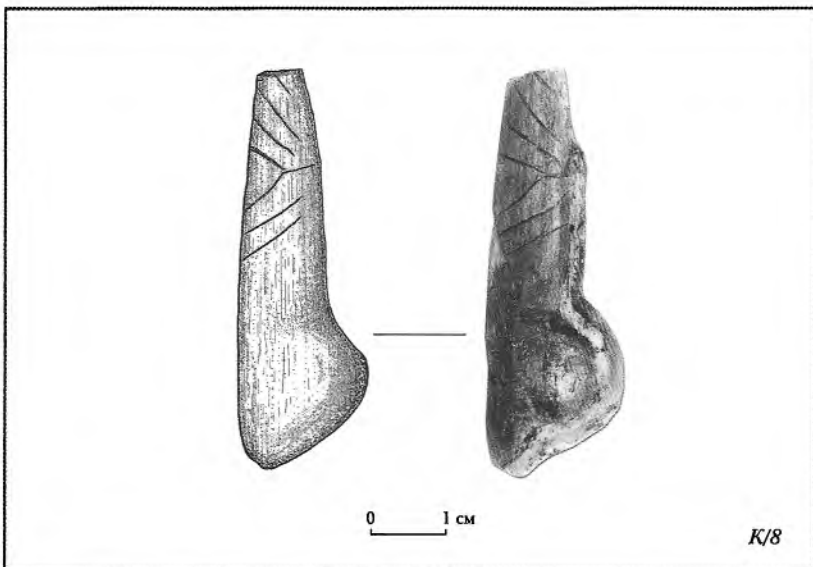

8. Схематична статуетка (Фрагмент лівої половини тіла)

Статуетка № А-1/ НМІУ. Витвір реставрований. Фігурка вирізана із заготовки видовженої циліндричної форми з бивня мамонта, однак від неї залишилась тільки неповна ліва половина тіла, що має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин, пошкоджень.

Збережена частина статуетки дозволяє визначити її як схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Її приблизна довжина 5,5 см, а товщина – 2 см. Пряме тіло фігурки ділиться на дві частини. Верхня частина більш видовжена, а її верхній край втрачений. Нижня частина розширена й заокруглена та поступово звужена донизу. Профіль статуетки прямий. У верхній частині він більш звужений. Нижня частина підкреслено виступаюча та об'ємна, з прямим животом, округлими стегнами й виступаючими опуклими сідницями. Нижній край фігурки звужений. На збереженій верхній частині поверхні прорізані поперечні лінії.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 235; Яковлева, 2011.

9. Схематична статуетка жінки

Статуетка № А-1/4 НМІУ. Витвір реставрований. Статуетка вирізана із заготівки циліндричної форми з бивня мамонта. Фігурка має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин, дрібних пошкоджень. Сліди скобління скульптури помітні на її задній та бокових поверхнях у вигляді довгих вертикальних ліній. Поверхні виробу відполіровані.

Фігурка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуетки 3,2 см. Її пряме тіло ділиться на дві майже рівних частини. Верхня частина тіла складає 1,5 см. Передня поверхня статуетки сплюснена, її верхня частина, 1,1 см шириною, трохи вигнута, звужена та загострена доверху. Її нижня частина, 1,8 см шириною, різко розширена і рельєфно та симетрично заокруглена з двох сторін, а потім поступово й суттєво звужена донизу. Її нижній край не заокруглений. Бокові та задня поверхні опуклі. Профіль статуетки прямий. У верхній частині він звужений і загострений доверху, нижня частина підкреслено виступаюча та об'ємна, з плоским животом, округлими стегнами і рельєфно та різко виступаючими опуклими сідницями. Нижній край фігурки звужений.

Передня поверхня статуетки оздоблена складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі. У верхній частині витвору його верхні краї передньої, задньої та бокових поверхонь мають тонкі, ледве помітні чисельні риси, які зроблені по вологому бивню, що окреслюють центральну графічну композицію. Від самого краю верхньої частини її тіла – зверху донизу – прорізані, близько одна до одної, дві вертикальні тонкі глибокі паралельні лінії, від яких із двох нижніх країв майже горизонтально, під ледве помітним нахилом відходять по одній лінії, що візуально утворюють вельми розлогий кут вершиною відкритою доверху. Нижче під ним прорізане, близько один під другим, ще два розлогих кути також вершинами доверху, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Усі кути розміщені паралельно й симетрично один під одним. Нижче від верхніх кутів, симетрично й паралельно по відношенню до них прорізане ще два розлогих кута, близько один до одного, вершинами доверху, які повторюють геометричний мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні кути окреслені двома довгими

паралельними вертикальними лініями, по одній з кожної сторони. На цій поверхні простежуються тонкі лінії, подряпини, тріщини. Зовні по краях ця композиція окреслена короткими чисельними лініями, прорізними під нахилом, близько одна до одної.

Нижче, під цим складним графічним утворенням із паралельних ліній і кутів-шевронів тонко й глибоко прорізаний розлогий трикутник вершиною донизу з гострим верхнім та заокругленими нижніми кутами. Він розміщений чітко посередині нижньої частини тіла, займаючи половину її площі. Внутрішнє поле цього трикутника щільно заповнено рядами вельми тонких, коротких нахилених паралельних ліній, що візуально утворюють мотив шевронів.

Цей стилізовано перебільшений, орнаментований лобково-генітальний жіночий трикутник акцентує жіночу стать і надає цій статуетці особливість.

Верхній край задньої та бокових поверхонь фігурки також має графічне оздоблення у вигляді шеврона, глибоко й тонко прорізаного вершиною донизу. Його внутрішня поверхня вкрита чисельними дрібними рисками.

У цілому, геометрична форма статуетки лаконічно й виразно втілює вельми схематичне зображення з прямим трохи видовженим торсом і характерною для жіночого тіла, опуклою нижньою частиною з перебільшено підкресленими рельєфними стегнами та сідницями. Її графічне геометричне оздоблення значно збагачує це стилізоване жіноче зображення.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 223; Iakovleva, 1995, pp. 278, 282–284.

10. Схематична статуетка жінки

Статуетка № А-1/5 НМІУ. Витвір реставрований. Статуетка вирізана із заготівки циліндричної форми з бивня мамонта. Фігурка має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин, дрібних пошкоджень. Верхні краї передньої, задньої та бокових поверхонь мають тонкі, ледве помітні чисельні риски, що свідчать про інтенсивність використання цього виробу. Поверхня виробу щільно відполірована.

Фігурка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуетки 2,3 см. Її пряме тіло ділиться на дві майже рівних частини. Верхня частина складає 1,1 см. Передня поверхня статуетки сплюснена, її верхня частина, 0,9 см шириною, трохи вигнута, звужена та загострена доверху. Її нижня частина, 1,2 см шириною, різко розширена й симетрично заокруглена з двох сторін, а потім поступово й суттєво звужена донизу. Бокові та задня поверхні опуклі. Профіль статуетки прямий. У верхній частині він звужений і загострений доверху, нижня частина підкреслено виступаюча та об'ємна, з прямим животом, округлими стегнами і рельєфно та різко виступаючими опуклими сідницями. Нижній край фігурки звужений, що можливо підкреслює вельми схематично укорочені ноги.

Передня поверхня статуетки оздоблена складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі. Зовні, по краях ця композиція окреслена короткими тонкими чисельними рисками. У верхній частині витвору його верхні краї передньої, задньої та бокових поверхонь мають тонкі, ледве помітні чисельні риски, що окреслюють центральну графічну композицію. Від самого краю верхньої частини витвору – зверху донизу – прорізани, близько одна до одної, дві вертикальні тонкі глибокі паралельні лінії, від яких із двох нижніх країв майже горизонтально, під ледве помітним нахилом відходять по одній лінії, що візуально утворюють вельми розлогий кут вершиною відкритою доверху. Нижче під ним прорізано, близько один під другим, ще два розлогіх кути також вершинами доверху, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Усі кути розміщені паралельно й симетрично один під одним. Нижче від верхніх

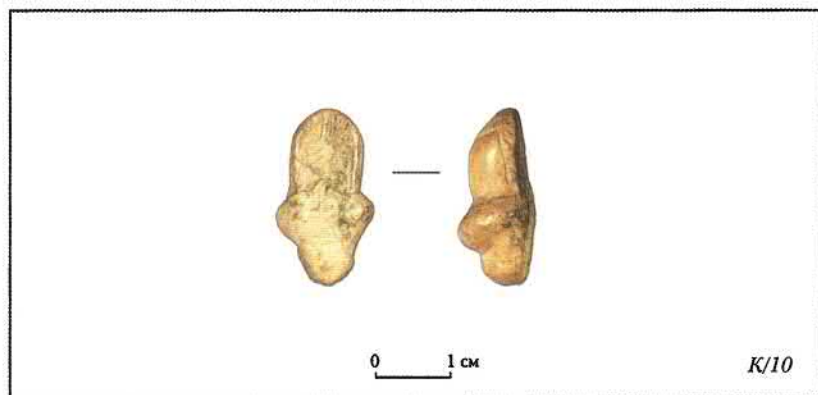
кутів, симетрично й паралельно по відношенню до них прорізано ще два розлогих кута, близько один до одного, вершинами доверху, які повторюють геометричний мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні кути окреслені двома довгими паралельними вертикальними лініями, по одній з кожної сторони. На цій поверхні простежуються тонкі лінії, подряпини, тріщини.

І.Г. Шовкопляс спостерігав, що посередині нижньої частини тіла нібито є декілька майже зовсім стертих ліній та рисунок, що є рештками трикутноподібної графіки.

Верхній край задньої та бокових верхніх поверхонь фігурки мають графічне оздоблення у вигляді шеврона, глибоко й тонко прорізаного вершиною донизу. Як вище вже зазначено, його внутрішня поверхня вкрита чисельними дрібними рисками.

У цілому, геометрична форма статуетки лаконічно й виразно втілює вельми стилізоване зображення з прямим, трохи видовженим торсом та характерною для жіночого тіла опуклою нижньою частиною з перебільшено підкресленими рельєфними стегнами й сідницями та вельми укороченими ніжками.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 227; Iakovleva, 1995, pp. 278, 282–284.

Третій тип статуєток, кругла скульптура «*ronde bosse*»

11. Схематична статуетка жінки

Статуетка № А-1/1 НМІУ. Витвір реставрований. Статуетка ретельно вирізана із заготовки видовженої циліндричної форми з бивня мамонта, що вирізалась по вологому бивню. Її поверхня щільно відполірована. Фігурка має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин, дрібних пошкоджень. На верхньому краю предмету є сліди полірування схожі на лощіння шкіри, які О.К. Філіпов пов'язує з використанням статуетки як знаряддя. Водночас використання цієї статуетки для певних маніпуляцій зі шкірою могли мати не тільки утилітарний, але й утилітарно-сакральний характер, пов'язаний із сакралізацією функцій жінки у галузі обробки шкір і виготовлення одягу.

Фігурка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуетки 9,5 см. Її пряме видовжене тіло ділиться на дві майже рівних частини. Верхня частина складає 4,5 см. Передня поверхня статуетки пряма й плоска, її верхня частина, 1,6 см шириною, пряма в основі, поступово розширюється та заокруглюється доверху. Її нижня частина, 3,1 см шириною, різко розширена й симетрично заокруглена з двох сторін, закінчується маленьким вузьким і трохи заокругленим донизу виступом, що передає вельми укорочені маленькі ніжки. Верхня задня поверхня фігурки сплюснена. Задня нижня та бокові поверхні нижньої частини тіла опуклі.

Профіль статуетки прямий. Верхня частина тіла вельми вузька, видовжена та пряма. Нижня частина має прямий живіт, плавно заокруглені стегна та різко виступаючі об'ємні сідниці. Особливість морфології нижньої половини тіла полягає у сплюсненості верхньої грані, яка зрізана під кутом, та опуклості нижніх. Завдяки цьому профіль статуетки має підкреслено геометричну форму з тонким прямим видовженим торсом та різко й рельєфно виступаючими сідницями кутоподібної форми. Найбільша ширина сідниць 3,2 см. Нижній край фігурки вузький, загострений і трохи заокруглений донизу, який передає вельми укорочені маленькі ніжки.

Поверхня статуетки оздоблена складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням

симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі. На передній поверхні верхньої частини тіла прорізаний один кут вершиною доверху, що утворює мотив шеврону. Нижче під ним прорізано, близько один під другим, ще два кути вершинами доверху як мотив подвійного шеврону.

На нижній частині тіла, нижче під цими паралельними шевронами, глибоко вирізані, близько один в одному, два трикутника гострими вершинами донизу із заокругленими боковими кутами. Вони розміщені чітко посередині нижньої частини тіла, займаючи майже всю його площу. Внутрішнє поле другого трикутника заповнено двома орнаментальними мотивами. Перший утворений глибокими широкими паралельними лініями, прорізаними майже вертикально, під незначним нахилом до вершини. Другий мотив здійснений вельми тонкими, ледве помітними короткими подвійними хвилястими лініями, що прорізани паралельними горизонтальними рядами. На поверхні трикутника простежуються різноманітні подряпини та потертість орнаменту. Ця складна геометрична композиція є оригінальним стилістичним втіленням лобково-генітального жіночого трикутника, що підкреслює жіночу стать статуетки.

Верхня задня плоска поверхня фігурки оздоблена сімома глибоко прорізаними, вертикальними довгими паралельними лініями, які займають всю її довжину. З обох сторін ці лінії окреслені глибоко прорізаними, нахиленими короткими паралельними лініями.

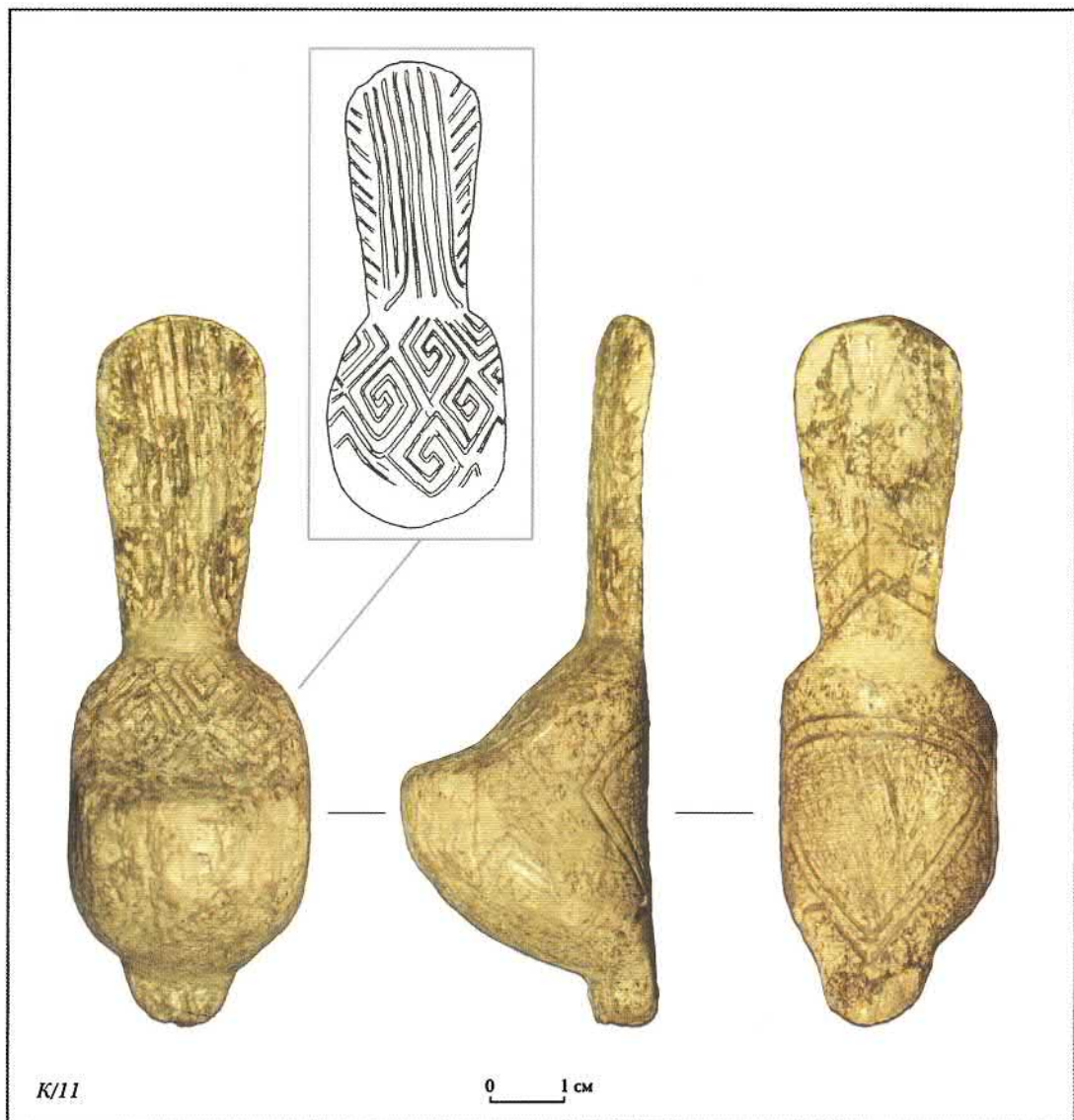
У нижній частині статуетки, її задня верхня плоска поверхня вкрита орнаментальною композицією із чотирьох повних меандрів, які глибоко вирізані паралельно один до одного. По краях цієї плоскої поверхні із чотирма меандрами прорізани допоміжні елементи – шеврони – для щільного заповнення всієї її площі.

Опуклі нижні поверхні нижньої задньої частини статуетки заповнені паралельними рядами зигзагів, доповнених шевронами й короткими паралельними лініями.

Геометрична сплюснена форма цієї статуетки втілює вельми стилізоване зображення жіночого тіла з прямим плоским видовженим торсом та вельми виступаючою, рельєфною нижньою частиною з плоским животом і підкреслено перебільшеними сідницями та значно укороченими маленькими ніжками. Складна, щільно вирізана

геометрична орнаментальна композиція, що покриває всі поверхні фігурки, з великим подвійним жіночим трикутником, меандрами, зигзагами, шевронами і паралельними довгими й короткими лініями надає фігурці особливої декоративної привабливості та неповторності.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 227; Филиппов, 1983, с. 36–38; Iakovleva, 1995, pp. 279, 282–284; 2004, p. 230.

12. Схематична статуетка жінки

Статуетка № А-1/10 НМІУ. Витвір реставрований. Статуетка ретельно вирізана із заготовки видовженої циліндричної форми з бивня мамонта. Робота проводилась по вологому бивню. Поверхня виробу щільно відполірована. Статуетка має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин. Її верхній край пошкоджений.

Фігурка представляє собою вельми схематичне, видовжене зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуетки 8,9 см. Можливо її повна довжина із врахуванням пошкоджень мала 9 см. Її пряме видовжене тіло ділиться на дві майже рівних частини. Верхня дорівнює 4,0 см. Передня поверхня статуетки пряма й плоска. Її верхня частина тіла, 2,0 см шириною, поступово розширюється та заокруглюється доверху. Її нижня частина зверху має 3,5 см, а у стегнах розширюється до 4,0 см. У порівнянні з верхньою частиною тіла його нижня частина різко розширена й симетрично заокруглена з боків та закінчується маленьким вузьким і трохи заокругленим донизу виступом, що передає вельми укорочені маленькі ніжки. Верхня задня поверхня фігурки сплюснена. Задня нижня та бокові поверхні нижньої частини тіла опуклі.

Профіль статуетки прямий. Верхня частина тіла вельми вузька, видовжена та пряма й трохи вигнута зверху. Нижня частина тіла має прямий живіт, плавно заокруглені стегна та різко виступаючі об'ємні сідниці. Особливість морфології нижньої половини тіла полягає у сплюсненості верхньої грані, яка зрізана під кутом, та опуклості нижніх. Завдяки цьому профіль статуетки має підкреслено геометричну форму з тонким прямим видовженим торсом та різко й рельєфно виступаючими сідницями кутоподібної форми. Найбільша ширина сідниць 3,3 см. Нижній край фігурки вузький, загострений і трохи заокруглений донизу, що передає вельми укорочені маленькі ніжки.

Поверхня статуетки оздоблена складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі. На передній поверхні у верхній половині тіла прорізано, близько один під другим, два кути вершинами

доверху, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Нижче під ними прорізано, також близько один під другим, ще два кути вершинами доверху як мотив подвійного шеврону. Усі чотири кути розміщені паралельно один під одним і разом утворюють ритмічну композицію з двох подвійних шевронів.

На нижній половині тіла, нижче під подвійними шевронами глибоко вирізані, один в одному, два великих трикутника гострими вершинами донизу із заокругленими боковими кутами. Трикутники розміщені чітко посередині нижньої частини тіла, займаючи майже всю його площу. Внутрішнє поле другого трикутника рясно заповнено рядами вельми тонких, паралельних і перехрещених ліній, прорізаних у трьох напрямках, що візуально утворюють мотив клітин. На поверхні трикутника простежуються різноманітні подряпини та потертості орнаменту. Ця складна геометрична композиція є оригінальним стилістичним втіленням лобково-генітального жіночого трикутника, що підкреслює жіночу стать статуетки.

Верхня задня поверхня фігурки посередині оздоблена п'ятьма глибоко прорізаними вертикальними довгими паралельними лініями. З обох сторін ці лінії оточені глибоко прорізаними меандрами та шевронами.

У нижній частині статуетки її задня верхня плоска поверхня вкрита орнаментальною композицією з паралельних рядів повних, глибоко вирізаних меандрів. По краях цієї плоскої поверхні прорізані допоміжні елементи – неповні меандри та шеврони – для щільного заповнення всієї її площі, яка візуально читається як меандрова композиція.

Задня нижня та бокові опуклі поверхні нижньої частини статуетки заповнені паралельними рядами меандрів, доповнених шевронами й зигзагами.

Геометрична сплюснена форма цієї статуетки втілює вельми стилізоване зображення жіночого тіла з прямим плоским видовженим і трохи вигнутим зверху торсом та вельми виступаючою рельєфною нижньою частиною з плоским животом і підкреслено перебільшеними сідницями та значно укороченими маленькими ніжками. Складна, щільно вирізана геометрична орнаментальна

композиція, що покриває всі поверхні фігурки, із великим подвійним жіночим трикутником, меандрами, зигзагами, шевронами й довгими паралельними лініями надає фігурці особливої декоративної привабливості й водночас підкреслює її неповторність.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 230; Iakovleva, 1995, pp. 279–280, 282–284; 2004, p. 230.

13. Схематична статуетка жінки (збереглась тільки нижня половина тіла)

Статуетка № А-1/13 НМІУ. Витвір реставрований. Його нижня збережена частина тіла ретельно вирізана та щільно відполірована. Предмет має різноманітні сліди ризок, подряпин, тріщин. Його верхня частина майже повністю втрачена. Від неї залишився тільки фрагмент стрижня довжиною 0,8 см і шириною 2 см.

Нижня частина фігурки представляє собою вельми схематичне зображення нижньої половини жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Її довжина 5 см, а ширина – 3,7 см. Передня поверхня нижньої половини тіла є плоскою й розширеною, із симетрично заокругленими боками. Знизу фігурка закінчується маленьким вузьким і трохи заокругленим донизу виступом, що передає вельми укорочені маленькі ніжки. Верхня задня поверхня фігурки сплюснена. Задня нижня та бокові поверхні нижньої частини тіла опуклі.

Профіль статуетки прямий. Верхня частина тіла до її зламу вельми вузька та пряма. Нижня частина має прямий живіт, плавно заокруглені стегна та різко виступаючі об'ємні сідниці. Особливість морфології нижньої половини тіла полягає у сплюсненості верхньої грані, яка зрізана під кутом, та опуклості нижніх. Завдяки цьому профіль статуетки має підкреслено геометричну форму із різко та рельєфно виступаючими сідницями кутоподібної форми. Найбільша ширина сідниць 3,7 см. Нижній край фігурки вузький, загострений і трохи заокруглений донизу, який передає вельми укорочені маленькі ніжки.

Поверхні нижньої частини статуетки оздоблені складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі.

На передній поверхні нижньої частини тіла, посередині, займаючи майже всю її площу, глибоко вирізані, близько один в одному, два великих трикутника гострими вершинами донизу. Поле другого трикутника частково заповнено окремими рядами вельми тонких, коротких паралельних ліній та шевронів. На поверхні трикутника простежуються різноманітні подряпини та потертості орнаменту. Ця характерна графічна композиція є стилістичним втіленням лобково-генітального жіночого трикутника, що підкреслює жіночу стать статуетки.

Задня плоска верхня поверхня нижньої половини фігурки вкрита орнаментальною композицією, що складається з центрального меандру та зигзагів, які вигравірувані чітко паралельно й симетрично з двох протилежних сторін від меандру. Нижній пустий кут цієї поверхні заповнений шевронами.

Нижня задня та бокові опуклі поверхні нижньої частини статуетки щільно заповнені паралельними рядами зигзагів і шевронів. У цілому, цей складний орнамент із центральним меандром, що ритмічно оточений зигзагами й шевронами, заповнює всі бокові й задню поверхні, утворюючи таким чином єдину вишукану геометричну композицію.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 221; Iakovleva, 1995, pp. 280, 282–284.

K/13

14. Схематична статуетка жінки (збереглась тільки нижня половина тіла)

Статуетка № А-1/12 НМІУ. Витвір реставрований. Нижня збережена частина тіла щільно відполірована. Предмет має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин. Його верхня частина втрачена.

Нижня частина фігурки представляє собою вельми схематичне зображення нижньої половини жіночого тіла, ретельно виконане у техніці круглої скульптури. Її довжина 5,2 см, а ширина – 3,5 см. Передня поверхня нижньої половини тіла є плоскою й розширеною з симетрично заокругленими боками. Знизу фігурка закінчується маленьким вузьким і трохи заокругленим донизу виступом, що передає вельми укорочені маленькі ніжки. Верхня задня поверхня фігурки сплюснена. Бокові та задня поверхні нижньої частини тіла опуклі.

У профіль нижня половина статуетки має прямий живіт, плавно заокруглені стегна та різко виступаючі об'ємні сідниці. Особливість морфології нижньої половини тіла полягає у сплюсненості верхньої грані, яка зрізана під кутом, та опуклості нижніх. Завдяки цьому профіль статуетки має підкреслено геометричну форму із різко та рельєфно виступаючими сідницями кутоподібної форми. Найбільша ширина сідниць 3,6 см. Нижній край фігурки вузький, загострений і трохи заокруглений донизу, який передає вельми укорочені маленькі ніжки.

Поверхні нижньої частини статуетки оздоблені складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі.

На передній поверхні нижньої частини тіла, посередині, займаючи майже всю її площу, глибоко вирізані, близько один в одному, два великих трикутника гострими вершинами донизу. Вершини трикутника також частково займають нижній вузький край фігурки. Поле обох трикутників рясно заповнено рядами вельми тонких, паралельних і перехрещених ліній, прорізаних у чотирьох напрямках, що візуально утворюють мотив клітин. На поверхні трикутників простежуються різноманітні подряпини та потертості. Цей подвійний орнаментований трикутник є характерним для цього типу статуеток стилістичним втіленням лобково-генітального жіночого трикутника, що підкреслює жіночу стать статуетки.

Задня плоска верхня поверхня нижньої половини фігурки вкрита орнаментальною композицією із паралельних рядів меандрів. Для повного заповнення цієї площі орнаментом її краї окреслені окремими шевронами.

Нижня задня та бокові опуклі поверхні нижньої частини статуетки заповнені паралельними рядами зигзагів і шевронів. У цілому, цей складний орнамент із меандрами, оточеними зигзагами й шевронами, заповнює всі поверхні, утворюючи таким чином єдину вишукану геометричну композицію.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 221; Iakovleva, 1995, pp. 280, 282–284.

15. Схематична статуетка жінки (збереглась тільки нижня половина тіла)

Статуетка № А-1/9 НМІУ. Витвір реставрований. Нижня збережена частина тіла щільно відполірована. Предмет має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин. Його верхня частина втрачена. Нижня частина має пошкодження передньої та задньої поверхонь. Нижня збережена частина фігурки представляє собою вельми схематичне зображення нижньої половини жіночого тіла, ретельно виконане у техніці круглої скульптури. Її довжина 4,0 см, а ширина – 3,5 см. Передня поверхня нижньої половини тіла є плоскою, розширеною, із симетрично заокругленими боками. Знизу фігурка закінчується маленьким вузьким, загостреним і трохи заокругленим донизу виступом, що передає вельми укорочені маленькі ніжки. Верхня задня поверхня фігурки сплюснена. Задня та бокові поверхні нижньої частини тіла опуклі.

У профіль нижня половина статуетки має прямий живіт, плавно заокруглені стегна та різко виступаючі об'ємні сідниці. Особливість морфології нижньої половини тіла полягає у сплюсненості верхньої грані, яка зрізана під кутом, та опуклості нижніх. Завдяки цьому профіль статуетки має підкреслено геометричну форму із різко та рельєфно виступаючими сідницями кутоподібної форми. Нижній край фігурки вузький, загострений і трохи заокруглений донизу, який передає вельми укорочені маленькі ніжки.

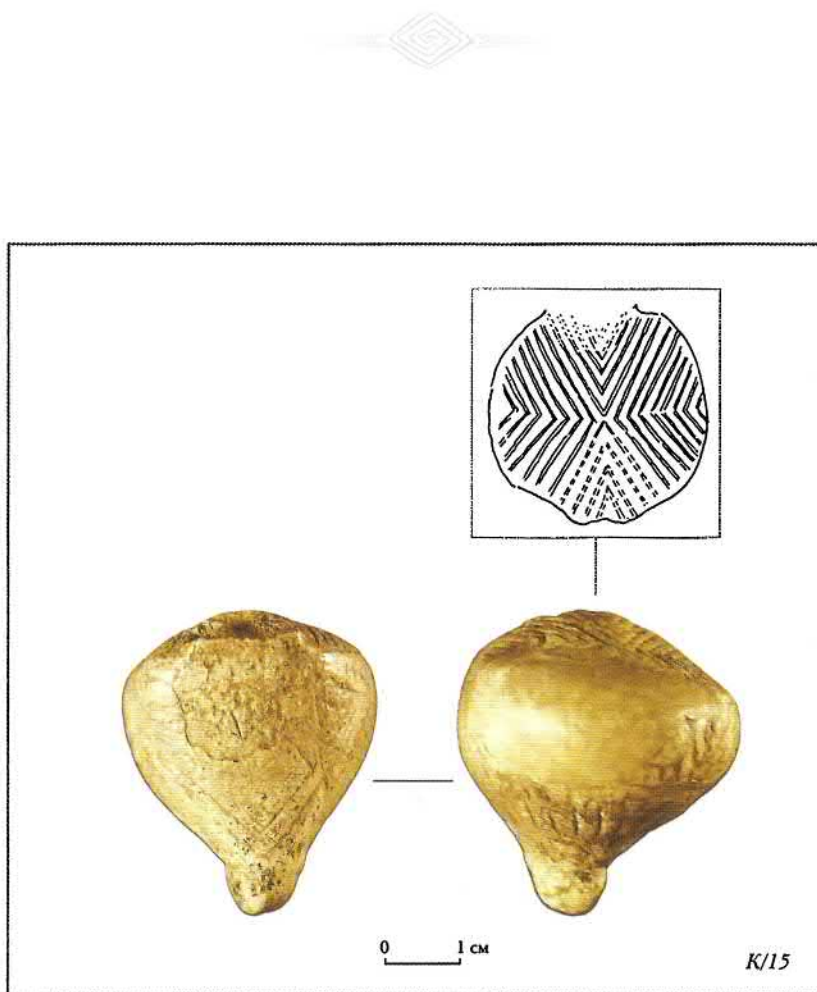
Поверхні нижньої частини статуетки оздоблені складною графічною геометричною композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі.

На передній поверхні нижньої частини тіла, посередині, займаючи майже всю його площу, глибоко вирізані, близько один в одному, два великих трикутника гострими вершинами донизу. Поле другого, внутрішнього трикутника має тільки окремі короткі риси. На поверхні трикутника простежуються різноманітні подряпини та потертості, частина поверхні втрачена. Цей подвійний трикутник є стилістичним втіленням лобково-генітального жіночого трикутника, що підкреслює жіночу стать фігурки.

Задня плоска верхня поверхня нижньої половини статуетки вкрита орнаментальною композицією, яка

складається з чотирьох рядів шевронів, що прорізані своїми гострими кутами до центру. Зверху й знизу на цій поверхні кожний ряд налічує по чотири шеврона, а з бокових її сторін – по сім шевронів. Завдяки такому розміщенню шевронів, ця композиція заповнює всю площу поверхні й має чітку симетрію, що надає їй особливої естетичної привабливості. Задня нижня та бокові опуклі поверхні нижньої частини статуетки заповнені рядами шевронів і прямих ліній.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 234; Iakovleva, 1995, pp. 280, 282 – 284.

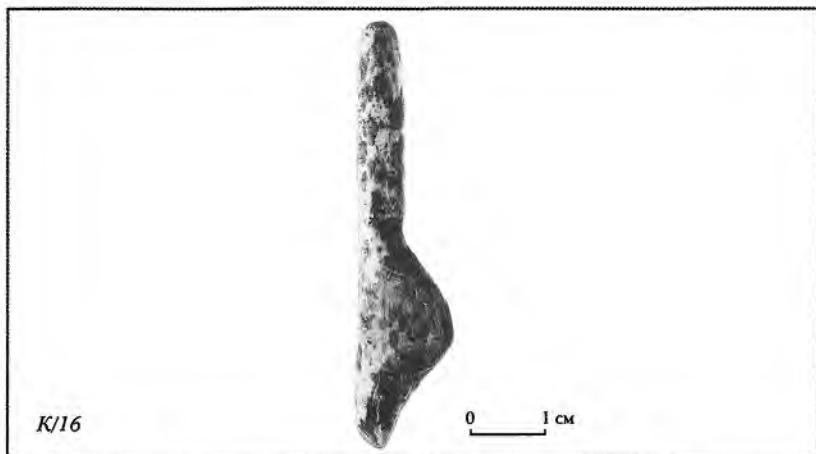
16. Схематична статуетка жінок

Статуетка № А-1 НМІУ. Витвір реставрований. Фігурка ретельно вирізана із вузької заготовки видовженої циліндричної форми з бивня мамонта, що вирізалась по вологому бивню. Її поверхня щільно відполірована. Витвір має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин, дрібних пошкоджень.

Фігурка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуетки 5,5 см. Її пряме видовжене тіло ділиться на дві майже рівних частини, де верхня частина складає 2,5 см. Передня поверхня статуетки пряма й плоска, її верхня частина, 0,9 см шириною, плавно заокруглюється догори. Її нижня частина, 1,2 см шириною, розширена й симетрично заокруглена з двох сторін, закінчується маленьким вузьким і трохи заокругленим донизу виступом, що передає вельми укорочені маленькі ніжки. Верхня задня поверхня фігурки пряма й сплюснена. Задня нижня та бокові поверхні нижньої частини тіла опуклі.

Профіль статуетки прямий. Верхня частина тіла вузька, видовжена та пряма. Нижня частина має плоский живіт, плавно заокруглені стегна та різко виступаючі об'ємні сідниці. Профіль фігурки має підкреслено геометричну форму з тонким прямим видовженим торсом та різко й рельєфно виступаючими сідницями кутоподібної форми. Ширина сідниць 1,2 см. Нижній край фігурки вельми вузький, загострений і трохи заокруглений донизу, який передає вельми укорочені маленькі ніжки. Орнамент відсутній.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 235; Iakovleva, 1995, pp. 280–281, 282–283.

17. Схематична статуетка жінок

Статуетка № А-1/11 НМІУ. Витвір реставрований. Статуетка ретельно вирізана із вузької заготовки видовженої циліндричної форми з бивня мамонта. Її поверхня щільно відполірована. Фігурка має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин. Передня поверхня статуетки вздовж частково пошкоджена.

Фігурка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла, виконане у техніці круглої скульптури. Довжина статуетки 4,0 см. Її пряме видовжене тіло ділиться на дві майже рівних частини, де верхня частина складає 2,0 см. Передня поверхня статуетки пряма й плоска, її верхня частина, 0,5 см шириною, заокруглюється й трохи загострюється доверху. Її нижня частина, 1,2 см шириною, розширена й симетрично заокруглена із двох сторін, закінчується маленьким вузьким, загостреним і трохи заокругленим донизу виступом, що передає вельми укорочені маленькі ніжки. Верхня задня поверхня фігурки пряма й сплюснена. Задня нижня та бокові поверхні нижньої частини тіла опуклі.

Профіль статуетки прямий. Верхня частина тіла вузька, видовжена та пряма. Нижня частина має плоский живіт, плавно заокруглені стегна та різко виступаючі об'ємні сідниці. Профіль фігурки має підкреслено геометричну форму з тонким прямим видовженим торсом та різко й рельєфно виступаючими сідницями кутоподібної форми. Ширина сідниць 1,2 см. Нижній край фігурки вельми вузький, загострений і трохи заокруглений донизу, який передає вельми укорочені маленькі ніжки.

Поверхня статуетки оздоблена складною графічною геометризованою композицією, яка утворена з урахуванням симетрії по відношенню до її центральної вертикальної осі. На передній поверхні від самого краю верхньої частини – зверху донизу – прорізані, близько одна до одної, дві вертикальні тонкі глибокі паралельні лінії, від яких із двох нижніх країв майже горизонтально, під нахилом відходять по одній лінії, що візуально утворюють розлогий кут вершиною відкритою доверху. Нижче під ним прорізано, близько один під другим, ще два розлогих відкритих кути також вершинами доверху, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Усі кути розміщені паралельно й симетрично один під одним. Нижче від верхніх кутів, також симетрично й паралельно по відношенню до них, прорізано ще два розлогих відкритих кута, близько один

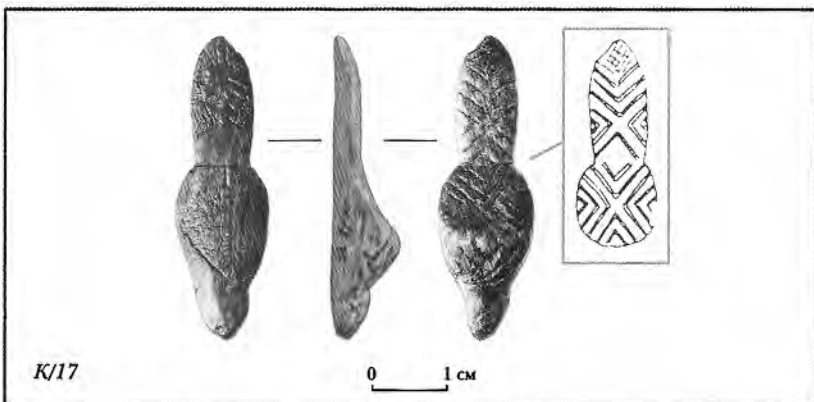
до одного, вершинами доверху, які повторюють геометричний мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні кути окреслені двома довгими паралельними вертикальними лініями, по одній з кожної сторони, що таким чином утворює закінчену графічну композицію. На її внутрішній поверхні простежуються тонкі лінії, подряпини, тріщини.

На нижній передній поверхні нижньої частини тіла, посередині, займаючи майже всю його площу, глибоко вирізаний трикутник вершиною донизу. Поле трикутника щільно оздоблено тонкими паралельними хвилястими лініями. На поверхні трикутника простежуються різноманітні подряпини та потертості, частина його поверхні втрачена. Цей лобково-генітальний жіночий трикутник стилістично акцентує жіночу стать фігурки.

Задня плоска верхня поверхня верхньої половини статуетки вкрита орнаментальною композицією, яка складається із чотирьох рядів шевронів, що прорізани своїми гострими кутами до центру. Зверху прорізано три шеврона, знизу – один, з обох боків – по два.

Задня плоска верхня поверхня нижньої половини статуетки вкрита орнаментальною композицією, яка складається із чотирьох рядів шевронів, що прорізани своїми гострими кутами до центру. Зверху й знизу на цій поверхні кожний ряд налічує по два шеврона, а з бокових її сторін – по три шеврона. Нижні опуклі поверхні заповнені рядами шевронів кутами донизу. Таке симетричне розміщення шевронів надає фігурці особливої декоративної привабливості.

Пуб.: Шовкопляс, 1965, с. 235; Iakovleva, 1995, pp. 281–284.

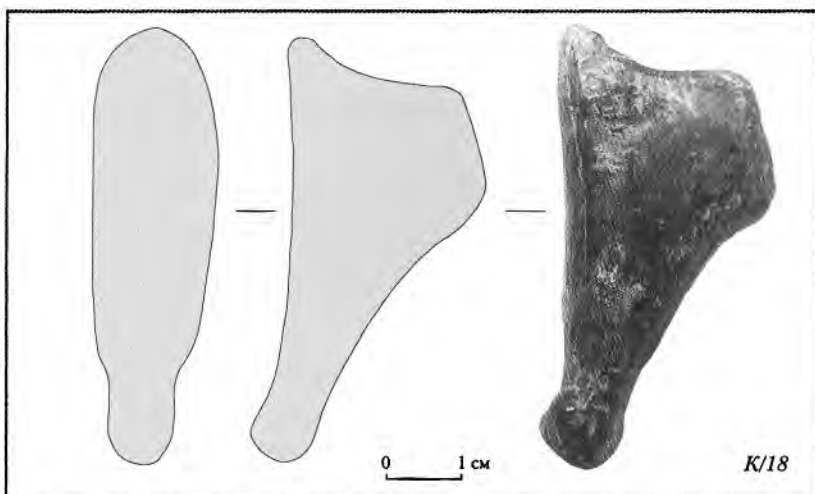

Четвертий тип статуеток, кругла скульптура «*ronde bosse*»18. Схематична статуетка жінки
(зображення нижньої половини жіночого тіла)

Статуетка № А-1/22 НМІУ. Витвір реставрований. Спочатку цей предмет був опублікований П.П. Єфименком та І.Г. Шовкоплясом як стилізоване «зображення сидячої тварини». Однак за морфологічним аналізом фігурка визначена Л.А. Яковлевою як схематичне ціле зображення нижньої половини жіночого тіла. Фігурка ретельно виконана у техніці круглої скульптури й відполірована. Предмет має різноманітні сліди рисок, подряпин, тріщин. Довжина фігурки дорівнює 5,9 см, ширина – 2,0 см, а товщина – 3,0 см. Передня сплюснена поверхня нижньої половини тіла є трохи вигнутою, з плоским животом і достатньо звуженими та повільно й симетрично видовженими боками, що повільно звужуються донизу. Фігурка закінчується вузьким, заокругленим донизу виступом, що передає укорочені ніжки.

Бокові поверхні статуетки значно сплюснені й широкі. Задні поверхні, що зрізані під кутом одна до одної, сплюснені й вузькі. У профіль нижня половина жіночого тіла має підкреслено геометричну форму з різко та рельєфно виступаючими кутоподібними сідницями та видовженими вузькими ніжками. Орнамент відсутній. Цю вельми стилізовану статуетку, можливо, використовували як прикрасу, що прив'язували за нижній край і носили на тілі.

Пуб.: Єфименко, 1953, с. 471; Шовкопляс, 1965, с. 236; Iakovleva, 1995, pp. 281–283.

МЕЖИРІЧ

Поселення Межиріч (с. Межиріч Канівського району Черкаської області) пізньої пори верхнього палеоліту датується 14 500 BP ¹⁴C AMS (дати не калібровані). Чотири статуетки, одна статуетка-знаряддя та витвори декоративного мистецтва, прикраси із бивня, із бурштину, із зубів бізона та ведмедя, із мушель, орнаментовані знаряддя праці з бивня та кістки, орнаментовані фрагменти бивнів та розписані кістки мамонта знайдені під час розкопок І.Г. Підоплічка 1966–1976 рр. (Підопличко, 1969; 1976).

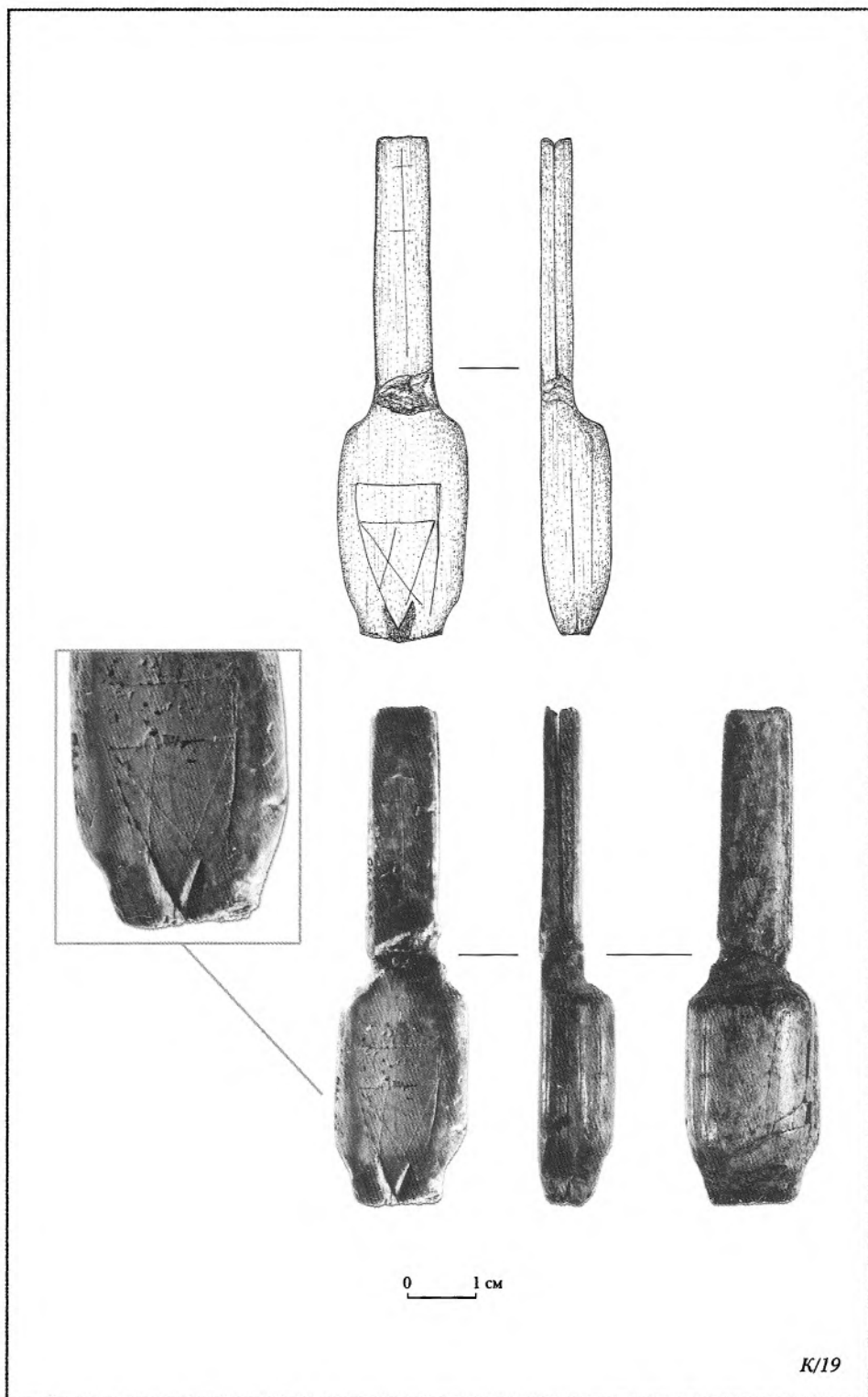
Перший тип статуеток, кругла скульптура «*ronde bosse*»

1. Схематична статуетка жінки (статуетка-прикраса)

Статуетка № 56-440 ПМ ІЗ НАНУ знайдена у житлі № 1 (розкопки І.Г. Підоплічка 1966 р., кв. 3). Уся поверхня витвору налічує чисельні сліди дрібних пошкоджень, подряпин. Передня поверхня фігурки, що має значне полірування та часткову потертість орнаменту, свідчить про використання цієї статуетки як прикраси, що, вірогідно, носилась на шкіряній одязі первісною людиною. Предмет реставрований.

Фігурка вирізана із видовженої заготівки циліндричної форми з бивня мамонта, її задня поверхня має сліди скобління. Задня та бокові поверхні щільно поліровані. Передня частина добре вирівняна за допомогою скобління й полірована.

Статуетка представляє собою вельми схематичне зображення жіночого тіла без голови та без рук і ніг, що виконана як кругла скульптура з прямою, вельми сплющеною передньою поверхнею та об'ємними боковими і зворотною поверхнями. Довжина статуетки 7,2 см. Її пряме видовжене тіло ділиться на дві майже рівних частини. Верхня частина тіла вирізана у вигляді вузького довгого прямого сплющеного стрижня товщиною 1,1 см, шириною – 1 см, довжиною – 4 см. Нижня частина тіла більш об'ємна, вона різко та виразно розширюється та заокруглюється у стегнах шириною 2 см, а потім трохи звужується донизу. Профіль статуетки значно сплющений у верхній частині та об'ємний у її нижній частині, з різко виділеною надпоперековою частиною, підкресленими стегнами та

K/19

опуклими, різко виступаючими, видовженими сідницями. Ця досить проста геометризована форма втілює виразно стилізований, вельми схематичний профіль жіночого тіла з прямим видовженим торсом та опуклою нижньою частиною з підкресленими та перебільшеними видовженими сідницями.

На передній верхній частині статуетки, посередині, прорізана довга пряма вертикальна лінія, перехрещена короткою горизонтальною. На передній нижній частині фігурки тонкими, ледве помітними лініями прорізаний трикутник верхівкою донизу, який є ознакою жіночої статі. Одна зі сторін лобково-генітального трикутника перехрещена під нахилом ще однією тонкою, ледве помітною лінією, яка утворює кут. Зовні цей трикутник тонко окреслений ще одним більшим трикутником, також верхівкою донизу. Верхівка цього трикутника прорізана глибокими лініями, що візуально читаються як кут. Таким чином, ця графічна композиція представляє собою вписані один у другий два трикутники з підкресленою, глибоко вирізьбленою вульвою. Особливість цієї фігурки полягає у стилістичному поєднанні скульптурної форми й гравюри, завдяки яким особливу увагу приділено ознаці жіночої статі у вигляді перебільшеного жіночого трикутника з виразно акцентованою вульвою.

Пуб.: Пидопличко, 1969, с. 130, 133; 1976, с. 203–204; Яковлева, 1989; Iakovleva, 1992, р. 68; 1999, р. 115; 2004, р. 230–232.

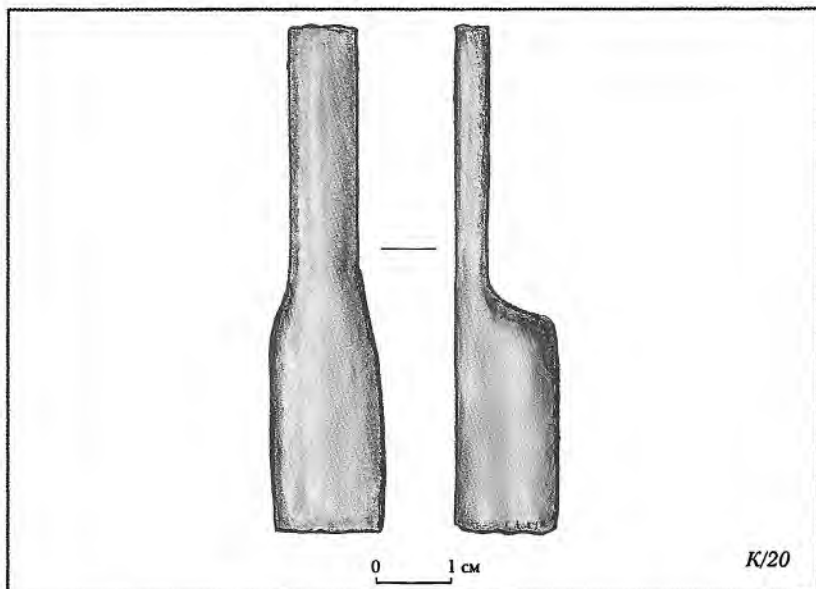

2. Схематична статуетка жінки (незакінчений витвір)

Статуетка № 56-495 ПМ ІЗ НАНУ знайдена у житлі № 2 (розкопки І.Г. Підолічка 1970 р., кв. 114). До наукового обігу статуетка введена Л.А. Яковлевою. Фігурка вирізана із заготовки циліндричної видовженої форми з бивня мамонта. Її поверхні мають сліди стругання та скобління, що проводили по вологому бивню. Форма витвору залишилась незавершеною.

Статуетка представляє собою вельми геометризоване, схематичне, незакінчене зображення жіночого тіла без голови та без рук і ніг, що виконане у техніці круглої скульптури. Її геометризована циліндрична форма має пряму, трохи сплющену передню поверхню та об'ємні бокові й зворотні поверхні. Довжина статуетки 7,5 см. Її пряме видовжене тіло ділиться на дві майже рівних частини. Верхня частина тіла вирізана у вигляді довгого прямого сплющеного стрижня шириною 1 см та довжиною 4 см. Нижня частина тіла трохи коротше – довжиною 3,5 см та більш широка й об'ємна – 1,7 см. Обробка фігурки не завершена, тому її нижня частина тіла має пряму видовжену циліндричну форму, без характерної для межиріцьких статуєток звуженості нижнього краю та без щільної проробки стегон і сідниць. Простежується деяка асиметричність переходу від верхньої до нижньої частини, що також пояснюється незавершеністю виробу, а також його обробки у вологому стані. Предмет не має декору. За формою та розмірами ця фігурка схожа на жіночу статуєтку з Межиріччя № 56-440.

Пуб.: Iakovleva, 1992, p. 68, 71.

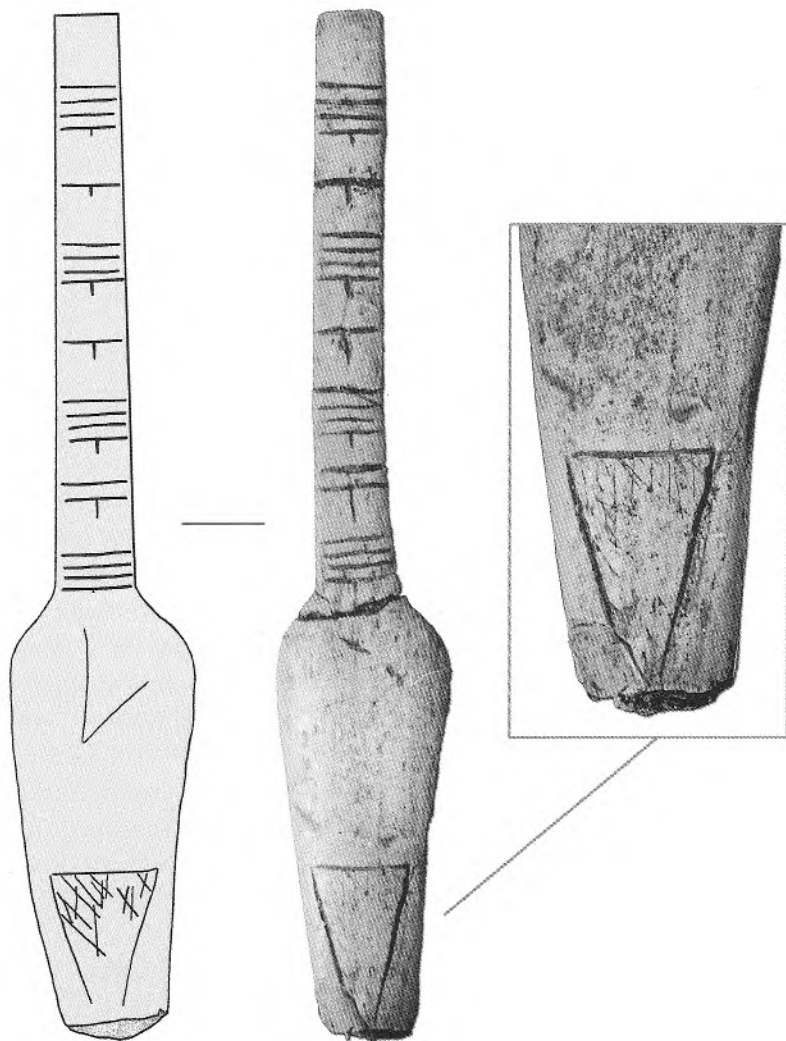
Другий тип статуєток. Плоска скульптура «*contour découverte*»

3. Схематична статуетка жінки (статуетка-прикраса)

Статуетка № 56-439 ПМ ІЗ НАНУ знайдена у житлі № 2 (розкопки І.Г. Підоплічка 1970 р. На статуетці вказано кв. 114, а на плані житла № 2 – кв. 85). Фігурка у нижній частині пошкоджена, внутрішня поверхня гравірованого трикутника частково втрачена. Задня поверхня витвору має сліди її стругання та тонкі довгі глибокі поздовжні лінії, що є наслідком технологічного процесу її інтенсивного скобління. Передня поверхня предмету має сліди стругання й скобління та сліди її абразивного вирівнювання. На цій поверхні є також сліди її полірування та часткової потертості орнаменту, що свідчить про використання цієї плоскої фігурки як своєрідної статуетки-прикраси, яка носилась на шкіряному одязі первісної людини. Предмет реставрований.

Витвір вирізаний із плоскої довгої пластини бивня мамонта товщиною 1,2 см. Статуетка довжиною 13,6 см має симетричну форму й представляє собою вельми схематичне, плоске пряме видовжене зображення жінки у фас без голови та без рук і ніг. Її тіло ділиться на дві майже рівних частини. Верхня частина тіла вирізана у вигляді вузького довгого стрижня шириною 1 см та довжиною 7,8 см. Нижня частина різко й виразно розширюється у стегнах шириною 2,5 см, а потім повільно звужується донизу. Ця плоска геометризowana скульптура вдало скуппо й лаконічно передає вельми стилізоване жіноче тіло з прямим, значно звуженим та вельми видовженим торсом і перебільшеними широкими овалоподібними видовженими стегнами та плоским животом. Між стегнами двома тонкими, ледве помітними лініями прорізаний довгий шеврон. Унизу посередині глибоко прорізаний трикутник вершиною донизу, який є ознакою жіночої статі. На внутрішній поверхні лобково-генітального трикутника прорізани з нахилом тонкі, ледве помітні перехрещені лінії, що утворюють кути, врізані один в один, на зразок орнаментального мотиву шевронів.

Передня сторона верхньої частини тіла жіночої статуетки також, як і її нижньої частини, прикрашена геометричним орнаментом. Уся її передня поверхня оздоблена складною геометричною композицією, яка складається

0 1 см

K/21

з двадцяти довгих, глибоко прорізаних, горизонтальних паралельних ліній, які згруповані відповідно й доповнені вісьмома короткими, глибоко прорізаними, вертикальними лініями у такій послідовності. Зверху вниз, на відстані 1 см від верхнього краю, прорізано чотири довгих горизонтальних лінії, четверта із котрих доповнена знизу посередині короткою п'ятою вертикальною лінією. Нижче, через інтервал 0,7 см, прорізана одна довга лінія, від середини якої також знизу прорізана коротка вертикальна лінія. Через той же інтервал – 0,7 см – знову повторений мотив із п'яти ліній – чотирьох довгих і однієї короткої. Ще нижче на 0,8 см знову прорізана одна довга горизонтальна лінія із короткою вертикальною. Знову через той же інтервал ще раз повторений мотив із п'яти ліній – чотирьох довгих і однієї короткої. Ще нижче на 0,5 см прорізані дві довгі паралельні горизонтальні лінії, від кожної з яких знизу посередині прорізано по одній короткій вертикальній лінії. Нижче на 0,7 см композиція завершується, як і розпочалась, тим же мотивом із п'яти ліній. Таким чином, композиція складається з семи елементів, які утворені за допомогою трьох мотивів, що повторюються у такій послідовності. Орнаментальний мотив із п'яти ліній (чотири довгих горизонтальних із однією короткою вертикальною) повторено в композиції чотири рази. Мотив із двох ліній (довгої горизонтальної й короткої вертикальної) повторено два рази, а мотив із двох довгих і двох коротких використано один раз. Нанесення цих елементів майже через один і той же інтервал утворює чітку орнаментальну композицію, яка, безумовно, має відповідний зміст, вірогідно, пов'язаний із знаковою системою «жестів руки» і жіночою семантикою.

Пуб.: Пидопличко, 1976, с. 146, рис. 51; с. 203–205; Яковлева, 1989; Iakovleva, 1992, р. 69; 1999, р. 115–116; 2004, р. 230–232.

4. Схематична фігурка жінки втілена у форму знаряддя (знаряддя-статуетка)

Статуетка № 56-444 ПМ ІЗ НАНУ знайдена у житлі № 2 (розкопки І.Г. Підоплічка у 1970 р., кв. 115). Фігурка має пошкодження у нижній частині, посередині та по краях. Задня та бокові поверхні витвору мають сліди їх стругання. Задня поверхня має тонкі довгі глибокі поздовжні лінії, що є наслідком технологічного процесу її інтенсивного скобління. Передня поверхня предмету має сліди стругання й скобління. На цій поверхні є також сліди її полірування. Предмет реставрований.

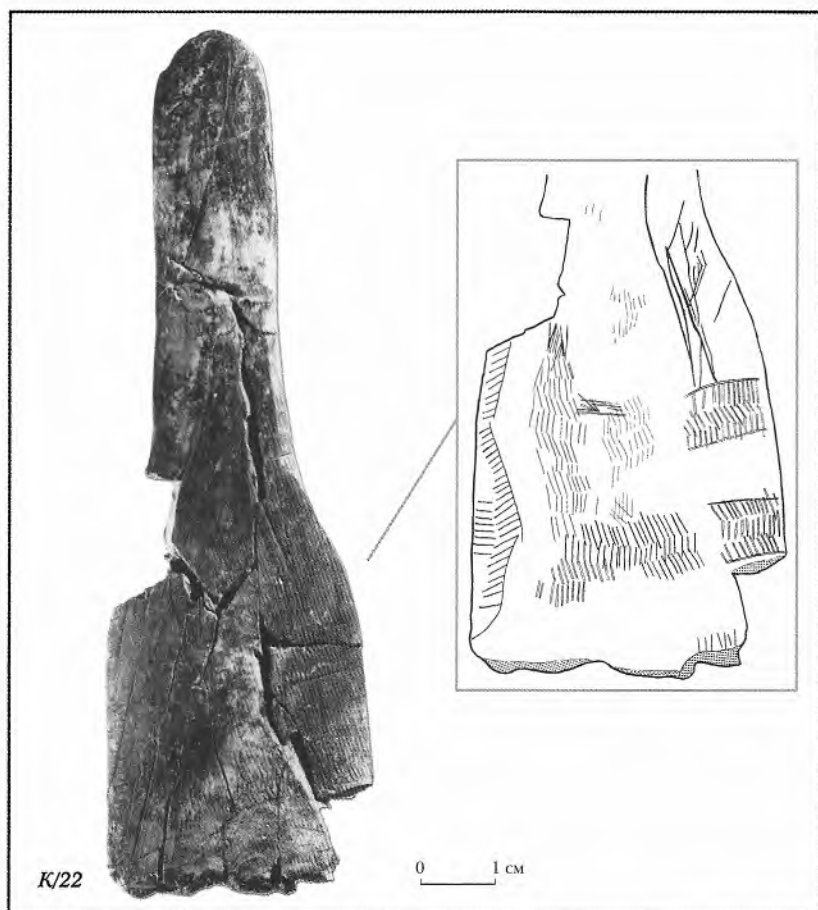
Спочатку цей предмет був визначений І.Г. Підоплічком як знаряддя – лопатка, хоча автор підкреслював схожість її форми з межиріччю жіночими статуетками. О.К. Філіпов визначив предмет як жіночу статуетку. Л.А. Яковлева ідентифікувала цей витвір як знаряддя, що повторює форму жіночої фігурки. Витвір міг мати подвійне значення – знаряддя-фігурка.

Предмет вирізаний із плоскої довгої пластини бивня мамонта товщиною 1,4 см. Довжина витвору 11,5 см. З урахуванням пошкодження нижнього краю його загальна ширина була трохи довше. Якщо розглядати це знаряддя як скульптурний витвір, то ця фігурка представляє собою вельми схематичне, плоске пряме видовжене зображення жінки у фас без голови та без рук і ніг. Її тіло ділиться на дві майже рівних частини. Верхня частина тіла вирізана у вигляді вузького довгого стрижня шириною 1,7 см та довжиною 6,1 см. Нижня частина довжиною 5,4 см повільно розширюється у стегнах шириною 3,7 см.

Ця плоска геометризowana фігурка передає вельми стилізоване жіноче тіло з прямим звуженим і видовженим торсом та з широкими видовженими стегнами. Передня сторона предмету оздоблена геометричними мотивами, які тонко, глибоко й рясно вирізані у вигляді шевронів, зигзагів, коротких прямих ліній. Ці мотиви нанесені на поверхню як окремі елементи без упорядкування між собою. Окремі шеврони й зигзаги прорізані на її верхній частині з обох країв та посередині. У нижній частині по краю, що має пошкодження, зверху вниз нанесена довга стрічка з коротких паралельних ліній, які поступово змінюються шевронами. Цей орнамент окреслений вздовж довгою хвилястою лінією. Через інтервал, також вертикально й паралельно до першої орнаментальної стрічки, нанесена друга

довга стрічка із зигзагів, які прорізані вздовж тіла фігурки. У нижній частині цей орнамент продовжено поперечною стрічкою зигзагів, які доходять до краю бокової поверхні. З двох сторін ця стрічка зигзагів окреслена паралельними лініями – по одній із кожної сторони. Вище, через інтервал, паралельно цій нижній довгій стрічці зигзагів прорізана коротка стрічка зигзагів-шевронів, що окреслені з обох сторін паралельними лініями – по одній із кожної сторони. Завдяки оздобленню орнаментальними стрічками передньої поверхні витвору, він привертає до себе особливу увагу, підкреслюючи знаковий характер цього знаряддя у формі жіночої, вельми схематичної фігурки.

Пуб.: Пидопличко, 1976, с. 173, 174; Філіпов, 1984, с. 43–44; Яковлева, 1989; Iakovleva, 1992, р. 70; 2004, р. 235.

Третій тип статуеток. Плоска скульптура «*contour découpe*»

5. Схематична статуетка людини

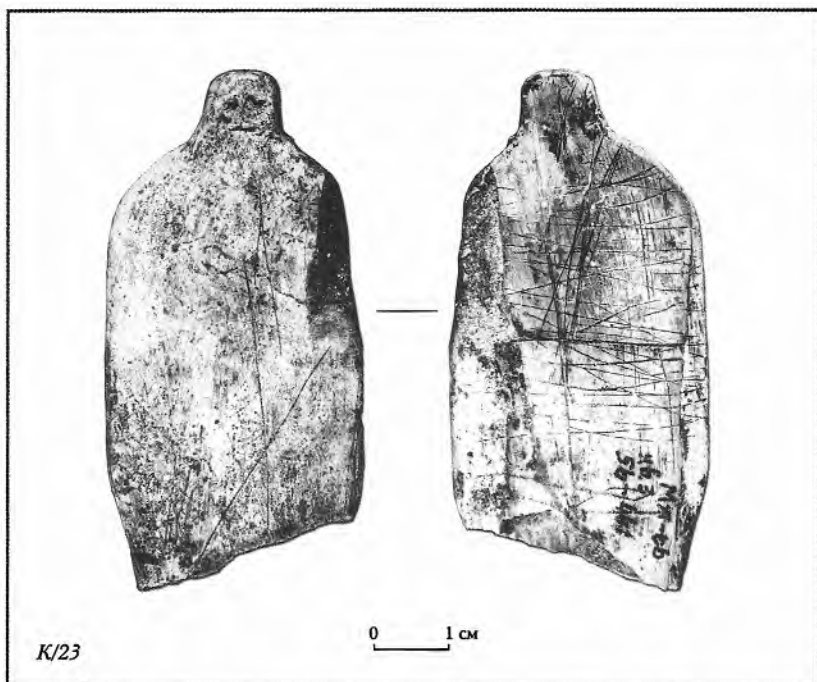
Статуетка № 56-441 ПМ ІЗ НАНУ знайдена у житлі № 1 (розкопки І.Г. Підоплічка 1966 р., кв. 3). На обох повернях витвору є сліди їх обробки – інтенсивного скобління – у вигляді глибоких довгих вертикальних ліній. Фігурка полірована, її нижня частина та одне плече мають пошкодження.

Статуетка вирізана з плоскої довгої пластики бивня мамонта товщиною 0,5 см. Довжина фігурки 6,9 см. Витвір представляє собою вельми схематичне, плоске видовжене зображення людини у фас асиметричної форми. Голова статуетки й одне плече мають певний нахил по відношенню до центральної вертикальної осі витвору. Асиметричність форми пояснюється технологією її виготовлення. Як і інші статуетки із Межиріччя, вона вирізана з пластини бивня мамонта, що відшарувалась від сухого бивня. Для надання еластичності бивню заготівку вимочували у воді й вирізали крем'яними різцями й ножами у вологому стані. Однак за такою технологією витвір могло «повести» й у даному випадку його форма була трохи деформована. Завдяки цьому фігурка й отримала асиметричну форму. У цілому, двочастинна форма цієї статуетки має спільні риси з іншими межиріччяними статуетками – вузька пряма верхня частина тіла та широка, видовжена й заокруглена нижня частина тіла. Її особливість полягає у тому, що фігурка має вельми коротку, вузьку верхню частину, оформлену як голова людини. Тоді як всі інші статуетки мають значно видовжену, пряму вузьку верхню частину тіла, що передає безголовий тулуб.

Голова фігурки вузька та трохи заокруглена, розмірами 1 × 1 см. Обличчя передано вельми лаконічно й схематично із очами у вигляді двох маленьких круглих глибоких вирізів 2 мм, які прокручені вельми тонким крем'яним вістрям. Рот прошкрябаний короткою глибокою горизонтальною рисою 5 мм довжиною. Вузька маленька голівка виразно контрастує з широкими заокругленими плечима шириною 3,4 см. Зворотна поверхня щільно та рясно закреслена глибокими довгими вертикальними, горизонтальними та нахиленими лініями, що не мають ритмічного упорядкування. На передній поверхні, нижче плечей

простежуються два ледве помітних глибоких коротких хреста. Тут також прорізані дві довгі тонкі паралельні, ледве помітні лінії. Від першої верхньої лінії відходить ще одна коротка. Друга, більш довга лінія, що доходить до самого низу, перехрещена під нахилом ще однією довгою тонкою лінією. Звертає увагу деяка схожість графіки з тонких довгих перехрещених ліній на передній поверхні цієї фігурки з мотивом тонких перехрещених коротких ліній, що утворюють кути на жіночому трикутнику на передній поверхні статуетки № 56-439 із Межиріччя. Унікальність даної фігурки, перш за все, полягає в тому, що вона передає зображення людини з головою, на відміну від усіх інших безголових жіночих зображень, що є характерними не тільки у Межиріччі, але й у Добриничівці, Мізині й Бармаках.

Пуб.: Пидопличко, 1969, с. 130, 133; 1976, с. 203–204; Яковлева, 1989; Iakovleva, 1992, р. 69.

ДОБРАНИЧІВКА

Поселення Добраничівка (с. Добраничівка Яготинського району Київської області) пізньої пори верхнього палеоліту датується 14 500 BP ^{14}C AMS (дати не калібровані). Три статуетки та витвори декоративного мистецтва (прикраси з бурштину) знайдені під час розкопок І.Г. Шовкопляса 1953, 1967–1971 рр. (Шовкопляс, 1972, с. 177–188).

Перший тип статуеток. Плоска скульптура «*contour découpe*»

1. Схематична статуетка жінки

Статуетка знайдена у житлі № 4 (розкопки І.Г. Шовкопляса 1970 р.). Витвір зберігається в АМ ІА НАНУ. У польовому звіті про розкопки у Добраничівці за 1970 рік І.Г. Шовкопляс визначив предмет як знаряддя – лопаточку для зняття шкір із впольованих тварин. Він також і підмітив її схожість із лопаточками та жіночим зображенням із Межиріччя і не виключав її призначення як стилізованої жіночої статуетки. Однак цей предмет не був однозначно визначений і не був опублікований автором. До наукового обігу ця фігурка як схематична плоска статуетка жінки введена Л.А. Яковлевою. Цей предмет має пошкодження та часткові втрати. Реставрація фігурки повернула їй привабливий вигляд.

Статуетка вирізана з плоскої довгої пластини бивня мамонта. Для виготовлення фігурки давнім майстром використана тонка пластинка бивня, що відшарувалась від бивня при його висиханні. Потім заготівка була вимочена у воді й статуетку вирізали у вологому стані. Фігурка вирізана за допомогою стругання та скобління, що проводились по вологому бивню.

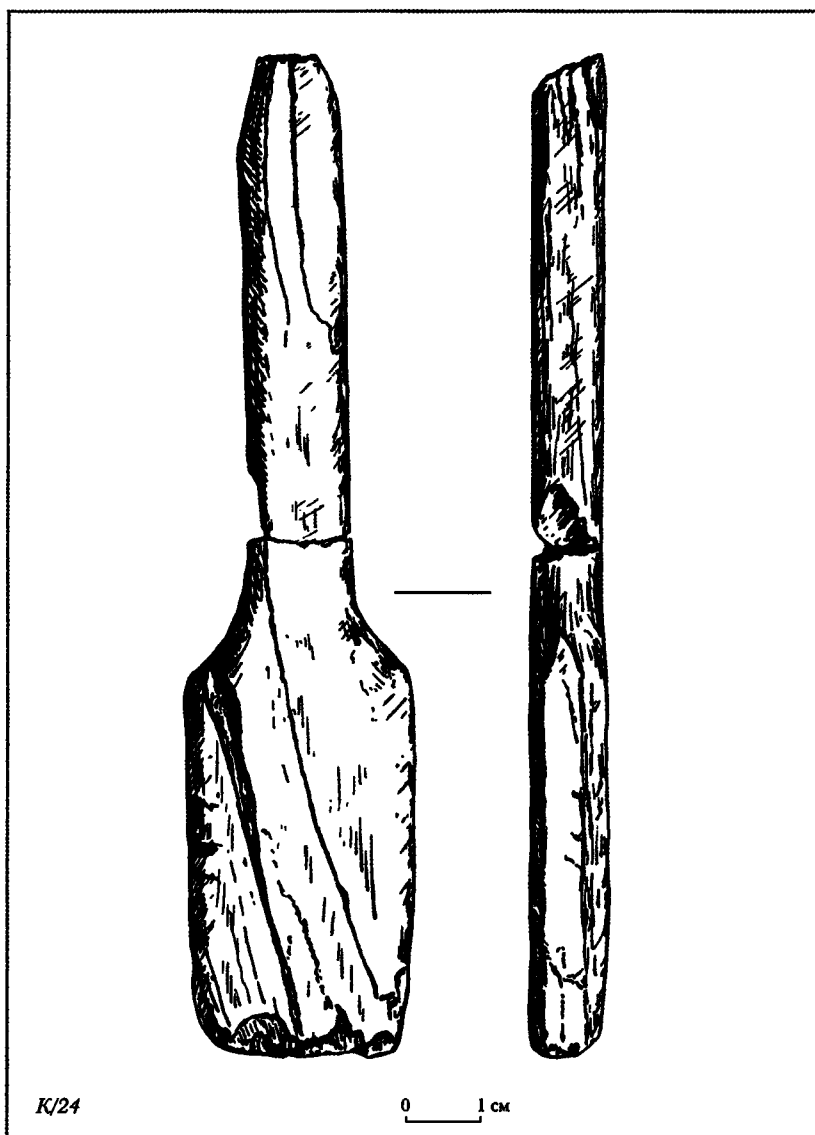
Довжина фігурки дорівнює 13,3 см (Шовкопляс, 1970, с. 31). Фігурка має симетричну форму і представляє собою вельми схематичне, плоске пряме видовжене зображення жінки у фас без голови та без рук і ніг. Її тіло ділиться на дві майже рівних частини. Верхня частина тіла вирізана у вигляді вузького довгого стрижня довжиною 7,8 см та шириною 1,1 см. Її верхній край прямий і має незначне звуження з двох сторін. Нижня частина різко й виразно розширюється та трохи заокруглюється у видовжених рельєфних стегнах шириною 3 см. Поверхня фігурки рівна.

Ця плоска геометризована скульптура лаконічно та скупі передає вельми стилізоване жіноче тіло з прямим

вузьким видовженим торсом та широкими видовженими стегнами й плоским животом. Предмет не має декору. За формою та розмірами ця фігурка схожа з плоскою жіночою статуеткою № 56-439 із Межиріччя.

Науковий архів ІА НАНУ: І.Г. Шовкопляс, 1970, с. 31-32, табл. XXIV, 2.

Пуб.: Яковлева, 1993, с. 328; Iakovleva, 1999, р. 115-116; 2004, р. 231.

Другий тип статуєток. Кругла скульптура «*ronde bosse*»

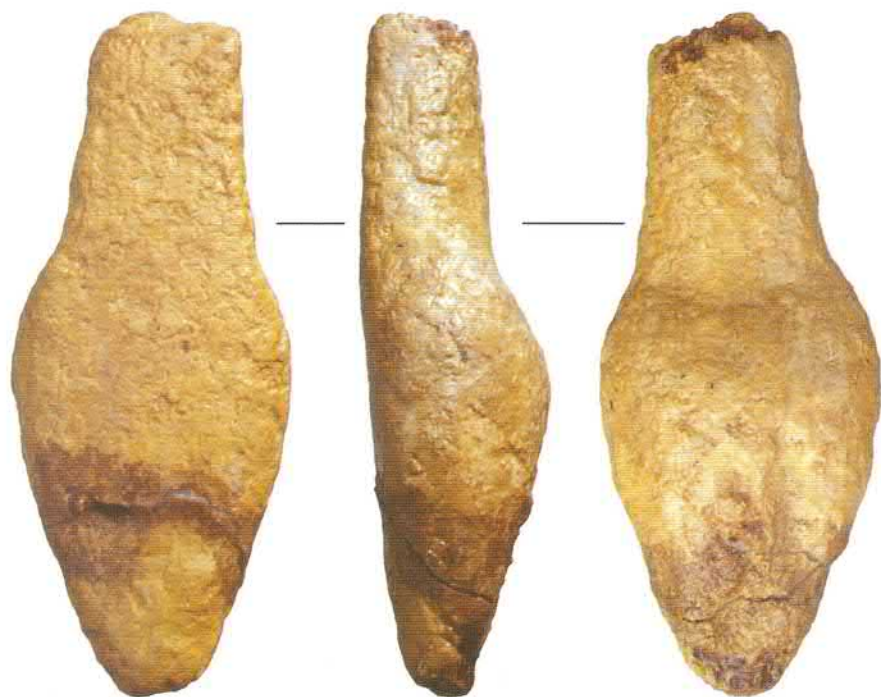
2. Схематична статуєтка жінки

Статуєтка знайдена на господарсько-виробничому майданчику (кв. 75), розташованому біля житла № 1 (розкопки І.Г. Шовкопляса 1967 р.). Фігурка зберігається у музеї с. Добраничівка. Витвір має пошкодження у нижній частині й був реставрований. Статуєтка із крупного шматку жовтого дніпровського бурштину має видовжену циліндричну форму. Природна форма бурштину використана палеолітичним майстром для оформлення фігурки, яка представляє собою вельми схематичне, видовжене зображення жіночого тіла без голови, рук і ніг, довжиною 9 см. Фігурка ділиться на дві частини, де верхня більш сплюснена, а нижня – більш видовжена та опукла. У фас верхня половина передньої частини тіла жінки пряма й сплюснена, її нижня половина також сплюснена і більш видовжена, розширюється та заокруглюється у стегнах шириною 4 см, а потім повільно звужується донизу. Нижній край вузький, видовжений і трохи округлений. Профіль фігурки у верхній частині є трохи сплюснений, а у нижній частині – більш об'ємний, із підкреслено виступаючими, опуклими видовженими сідницями. Донизу фігурка звужується та набуває конусоподібної форми. Вельми схематизована й геометризована форма цього жіночого зображення особливо підкреслюється й виділяється завдяки яскраво жовтому кольору бурштину, надає цьому витвору особливий естетичний акцент. Втілення у бурштині стилізованого жіночого тіла у техніці круглої скульптури є єдиним відомим екземпляром у фігуративному палеолітичному мистецтві у Східній Європі.

Пуб.: Шовкопляс, 1972, с. 187; Яковлева, 1989; Iakovleva, 1999, р. 114–115; 2004, р. 229.

0 1 см

K/25

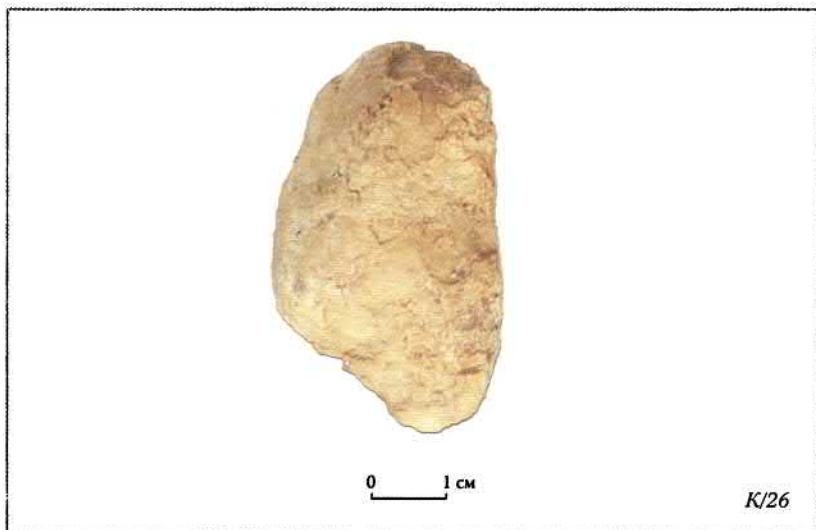
3. Виріб із пісковіку (схематичне жіноче зображення)

Предмет знайдений біля входу у житло № 3 (розкопки І.Г. Шовкопляса 1969 р). Виріб має пошкодження. Зберігається у музеї с. Добраничівка.

Виріб із пісковіку має аморфну кутоподібну форму. Під час знахідки його поверхня була щільно вкрита червоною вохрою. І.Г. Шовкоплас інтерпретував цей предмет як стилізовану жіночу статуетку.

Фігурка, можливо, передає вельми схематичне зображенням нижньої частини жіночого тіла, що виконане у техніці круглої скульптури, 5,2 см довжиною. Вона розширюється та заокруглюється у стегнах 3 см шириною, а потім значно звужується донизу. Її бокові сторони дещо сплюснені, а задня сторона – опукла.

Пуб.: Шовкоплас, 1972, с. 187; Яковлева, 1989; Iakovleva, 1994, p. 115.

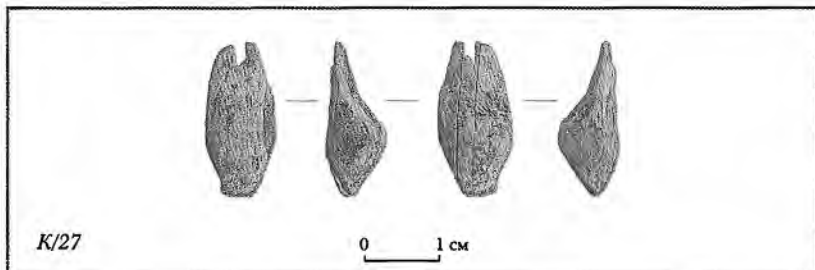
БАРМАКИ

Стоянка Бармаки (с. Бармаки Рівненського району) пізньої пори верхнього палеоліту датується 15 000–14 500 ВР ^{14}C AMS (дати не калібровані). Статуетки (фігурка жінки й фігурка мамонта), а також предмети декоративного мистецтва (прикраси із мушель та із бивня мамонта), шматочки бурштину, шматки вохри червоного й жовтого кольорів знайдені під час розкопок В.К. Пясецького, Є.Л. Лупенка, Д.Ю. Нужного 1982, 1990, 2002–2004 рр. (Пясецький, 1997, с. 151–161; 2009; Нужний, Пясецький, 2003, с. 58–74).

1. Схематична статуетка жінки

Мініатюрна статуетка жінки знайдена В.К. Пясецьким під час розкопок стоянки Бармаки у 1982 році. Предмет зберігається у Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Вельми схематичне зображення утятого жіночого тіла вирізано з короткої циліндричної заготовки із бивня мамонта з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі витвору, у техніці круглої скульптури «*ronde bosse*». Фігурка довжиною 2,2 см передає вкрай схематизоване зображення нижньої половини тіла жінки. Верхня частина має пошкодження. Передня поверхня статуетки пряма й сплюснена, бокові та задня – рельєфно опуклі. У фас верхня й нижня кінцівки фігурки мають ширину 0,5 см. Середня частина шириною 0,9 см. Профіль фігурок прямий, з вузькою видовженою та загостреною кінцівкою, 0,1 см шириною, та значно розширеною середньою частиною, 0,8 см шириною, з підкреслено геометризаним абрисом надпоперекової частини, рельєфно виступаючими сідницями й плоским животом. Ці концептуальні особливості вельми лаконічно спрощеної схематизації нижньої половини тіла знаходять своє найближче підтвердження у жіночих статуетках Мізіна. Фігурку у Бармаках могли використовувати як прикрасу.

Пуб.: Пясецький, 2009, с. 138, 140.

2. Схематична статуетка мамонта

Мініатюрна схематична статуетка мамонта знайдена Д.Ю. Нужним під час розкопок 2002–2004 рр., продовжених у межах розкопу 1982 р. попередніх археологів. Вельми схематична фігурка довжиною 2,2 см вирізана з мергелю у техніці круглої скульптури «*ronde bosse*». Фігура мамонта статична, з підкреслено мінімальним скульптурним моделюванням характерного контуру тіла цієї тварини.

МОЛОДОВЕ 5, ШАР 7

Стоянка Молодове 5, шар 7 (с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області) середньої пори верхнього палеоліту датується 23 000 BP ¹⁴C AMS (дати не калібровані). Витвори мобільного мистецтва (декоровані знаряддя) та прикраси знайдені під час розкопок О.П. Черниша 1949, 1951, 1953–1960 рр. (Черниш, 1961; 1987).

1. Плитка лупаку, що нагадує схематичне зображення нижньої половини тіла жінки у профіль

Предмет знайдений у культурному шарі стоянки (розкопки О.П. Черниша). Ця невелика плиточка лупаку оригінальної форми (10 × 5 см), яка визначена автором розкопок як схематизоване антропоморфне зображення. Нажаль, предмет є пошкодженим, однак його форма дійсно нагадує абрис вельми схематичного, геометризovanого зображення нижньої половини жіночого тіла у профіль із рельєфно виступаючими сідницями та видовженими ніжками.

Пуб.: Черниш, 1961, с. 72, 63, рис. 21, 29.

РОГАЛИК II «А»

1. «Амулет» із лімонітової корки

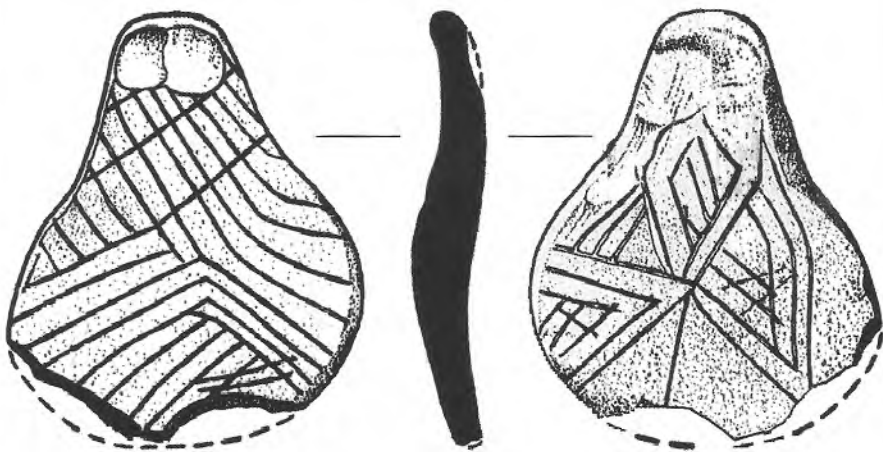
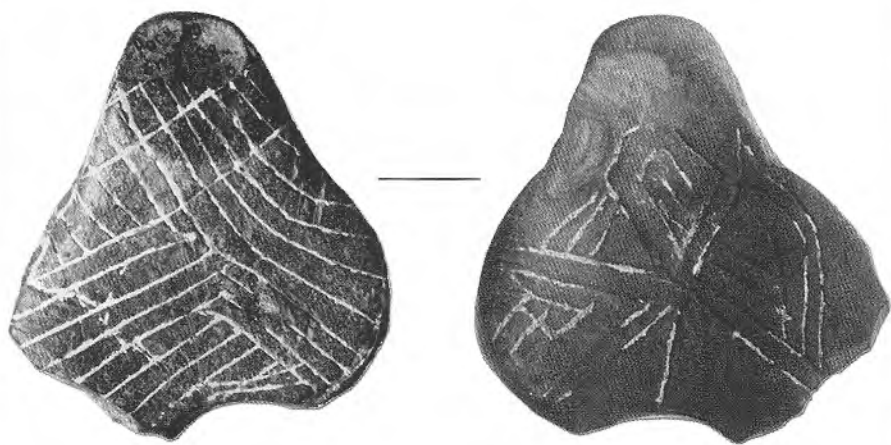
Предмет знайдений на стоянці Рогалик II «А» біля хутора Рогалик Луганського району. Він лежав у горизонтальному положенні у культурному шарі серед розщеплених кременів і фрагментів кісток тварин (розкопки О.Ф. Гореліка). Стоянка відноситься до фінальної пори верхнього палеоліту. Предмет зберігається у Краєзнавчому музеї в м. Луганськ.

Для виробу використано плоску кам'яну гальку округлої форми (лімонітова корка), у якій дещо підправлені обидві вузькі бокові й широка зворотна поверхні. На зворотній, трохи опуклій поверхні є широкий слід від зрізу для підкреслення її рельєфу. На одній із бокових поверхонь простежено сліди застосування абразивного матеріалу для її вигладжування. Передня поверхня на верхньому звуженому краю предмету має незначні пошкодження у вигляді двох невеликих заглиблень, що утворились завдяки викришеності каменю. Його нижній широкий край обламаний у двох місцях.

Спереду предмет має аморфну овалоподібну форму висотою 5,7 см. Його вузька, коротка й трохи заокруглена верхня частина шириною 1,9 см поступово й симетрично розширюється й переходить до широкої (5,1 см), заокругленої по краях нижньої частини. Вузький профіль виробу товщиною 0,6 см трохи вигнутий. Цей предмет інтерпретований О.Ф. Гореліком як жіноча статуетка, форма якої втілює вельми схематичне жіноче зображення з коротким тулубом і широкими сідницями, рельєфно підкресленими у профіль, і характерним для жіночих статуеток орнаментом, дещо подібним до орнаментальних мотивів Мізіна.

Обидві широкі поверхні виробу оздоблені геометричним орнаментом. Передня плоска поверхня вкрита лінійно-кутовою гравюрою, яку вирізано з трьох прямих паралельних ліній і трьох рядів вписаних один в один кутів, тобто так званих шевронів. Ці мотиви є одними з найпростіших і найрозповсюдженіших у мистецтві палеоліту. Композиція утворена з урахуванням умовного центру цієї поверхні, до якого з трьох сторін сходяться три ряди кутів – шевронів. Їх розміщення візуально ділить поверхню

0 1 см

К/28

на три майже рівномірні частини. Спочатку майстер прорізав три основні лінії, які сходились у центрі, і таким чином розділив поверхню на три майже рівномірних частини. Потім кожну з трьох утворених частин рівномірно заповнили кутами, прорізнаними паралельно через постійно витриманий інтервал. На верхній частині поверхні останніми нанесені знизу вверх ще три прямі паралельні лінії, які частково перекреслили ряд кутів, утворюючи таким чином мотив перехрещених ліній – «клітин». На нижньому краю також прорізані дві короткі паралельні лінії.

Задня, трохи вигнута, поверхня виробу також повністю вкрита орнаментом. Композицію утворено з урахуванням умовного центру цієї поверхні, до якого з п'яти сторін сходяться великі кути – шеврони. Внутрішня поверхня двох нижніх кутів залишилась пустою. З правого боку внутрішню поверхню великого розлогого кута заповнено меншими, які паралельно, через певний інтервал врізані один в один. Ці кути вершинами направлені донизу предмета й таким чином утворюють замкнуту кутоподібну графіку. Із протилежної сторони, зліва, великий кут заповнений меншими, врізнаними один в один кутами вершинами до центру. Унизу прорізано ще одну коротку пряму лінію, що перехрещує короткі кути, утворюючи мотив «клітини». Сусідній кут закреслено трьома поперечними паралельними лініями. Верхній кут – чотирма лініями, які нанесені паралельно до лівої сторони кута й закінчуються у його правій стороні, утворюючи мотив шевронів. П'ята лінія зверху окреслює ці лінії й утворює ромб.

Орнаменти вирізані з обох боків гальки глибокими широкими лініями за допомогою гострого крем'яного знаряддя. При різьбленні рука майстра неодноразово трохи здригалась або зривалась із наміченого напрямку, тому обидві орнаментальні композиції мають певні погрішності й деяку недосконалість.

Пуб.: Горелик, 2001, с. 208–209, 263; Яколева, 2010.

РОГАЛИК XII

1. Виріб із діабазу

Предмет знайдений вище культурного шару на стоянці Рогалик XII біля хутора Рогалик Луганського району (розкопки О.Ф. Гореліка). Стоянка відноситься до фінальної пори верхнього палеоліту. Предмет зберігається у Краєзнавчому музеї в м. Луганськ.

Виріб має пряму циліндричну форму, висота 6,5 см. Його верхній зламаний край прямий. Верхня, більш вузька й коротка частина поступово й симетрично розширюється з двох боків донизу шириною 4,5 см. Нижній край прямий. Профіль виробу прямий, завтовшки 2,5 см. Його передня сторона плоска, а задня повільно виступає посередині. Моделювання форми цього кам'яного виробу простежено як на бокових вузьких, так і на широких поверхнях. На передній поверхні є чіткі сліди її шліфування, а на задній – сліди скобління та прорізання крем'яним різцем. Усі поверхні виробу мають сліди використання дрібного абразиву.

Цей предмет не має ніякого декору. Він інтерпретований О.Ф. Гореліком як жіноча статуетка, форма якої втілює вельми схематичне жіноче зображення з коротким тулубом і широкими сідницями, рельєфно підкресленими у профіль.

Пуб.: Горелік, 2001, с. 208–209, 265.

Барельєф

МОЛОДОВЕ 5, ГОРИЗОНТ 7

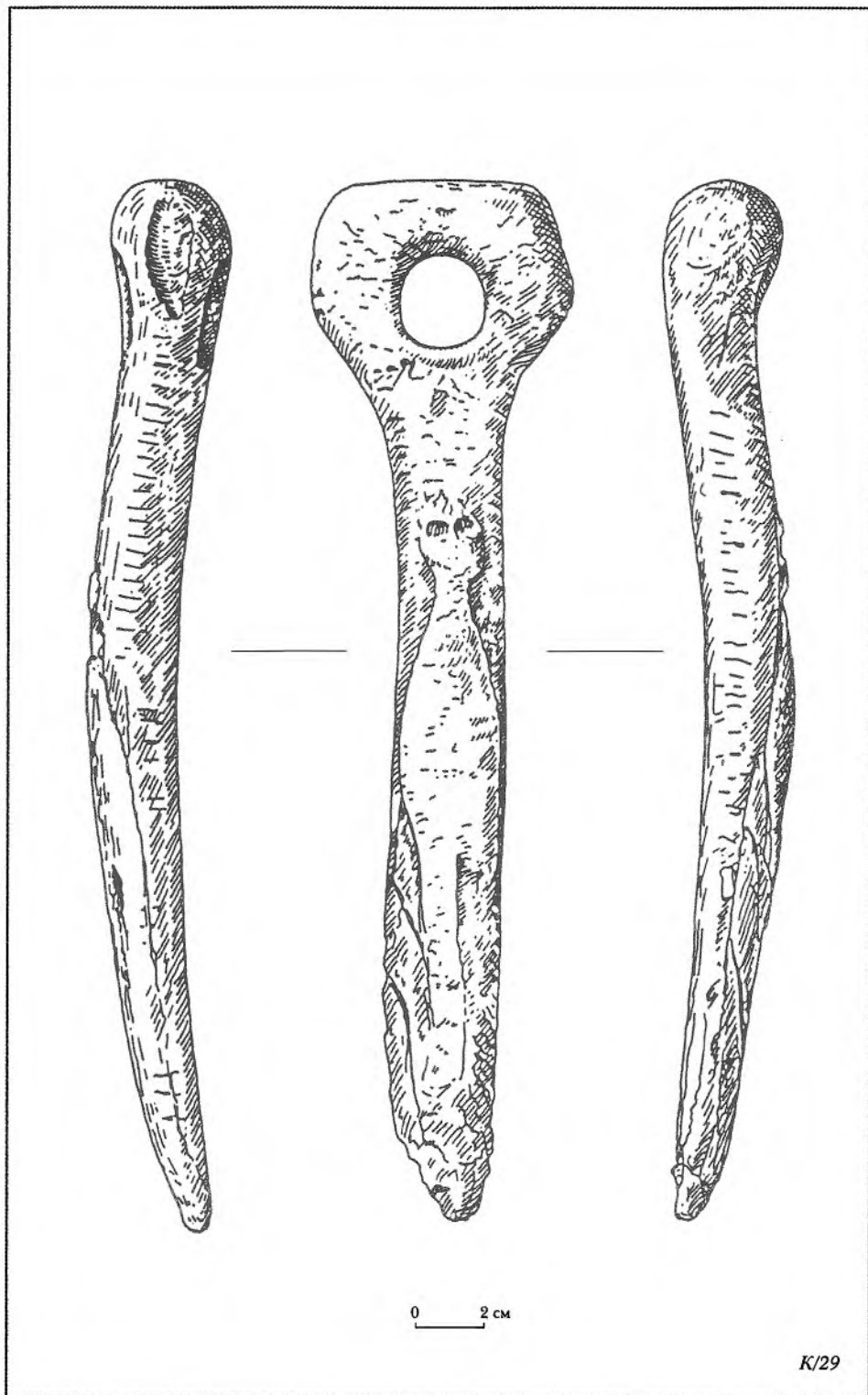
Стоянка Молодове 5, горизонт 7 (с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області) середньої пори верхнього палеоліту датується приблизно 23 000 ВР ¹⁴С AMS. Розкопки О.П. Черниша 1949, 1951, 1953–1960 рр. (Черниш, 1961; 1987).

1. Зображення людини вирізьблене технікою барельєфу на знарядді з рога північного оленя

Знаряддя для випрямлення списів або так званій «жезл» із зображенням людини знайдений разом із чотирма іншими подібними знаряддями з рога північного оленя на стоянці Молодове 5, горизонт 7 у насиченому культурному шарі на глибині 3,86–3,9 м (розкопки О.П. Черниша у 1955 р.). Предмет має пошкодження. Він зберігається у фондах Інституту Українознавства НАН України у м. Львів.

Знаряддя з рога північного оленя має видовжену пряму, трохи вигнуту форму, довжина дорівнює 30,5 см. Його верхній край розширений і заокруглений (ширина 3,2 см) має посередині округлий отвір діаметром 2,5 см. Його нижній край шириною 2,5 см загострений. Під отвором, на вигнутій поверхні витвору вирізано видовжене стилізоване зображення людини у фас (технікою низького рельєфу). Довжина тіла дорівнює 13,5 см, а ширина – 2,7 см. Зображення людини без рук виконано у повний зріст. Голова овальної форми з декількома вертикальними тонкими короткими рисками на лобі, що передають волосся. Очі вирізані двома маленькими округлими глибокими ямками. Ніс виступаючий, підкреслено рельєфний. Довга шия поступово переходить у похилі плечі, що завершуються видовженим і розширеним тулубом. Права нога пряма й довга, кінцівка ноги не пророблена. Ліва нога відсутня, імовірно, внаслідок пошкодження рогу.

З обох боків від зображення людини горизонтально прорізані тонкі короткі паралельні лінії, які окреслюють фігуру людини орнаментальними мотивами. З одного боку лінії упорядковані трьома рядами. Вони розміщені у

K/29

такій послідовності (зверху донизу): перший ряд довгий, другий і третій – короткі. З другого боку горизонтальні лінії утворюють один довгий ряд.

Стилістична оригінальність цього художнього зображення людини полягає у його вдалому поєднанні з самою формою знаряддя. Вузьку видовжену форму «жезла» з рога північного оленя використано для втілення у низькому рельєфі також вузької видовженої людської фігури, яка, підкреслюючи форму знаряддя, виділяла його опуклу поверхню, привертаючи до цього предмета особливу увагу і надаючи йому певного естетико-символічного змісту.

Пуб.: Черниш, 1956, с. 38–39; 1957, с. 133–134; 1987, с. 43–44.

Гравюра

РОГАЛИК XI (VIII а)

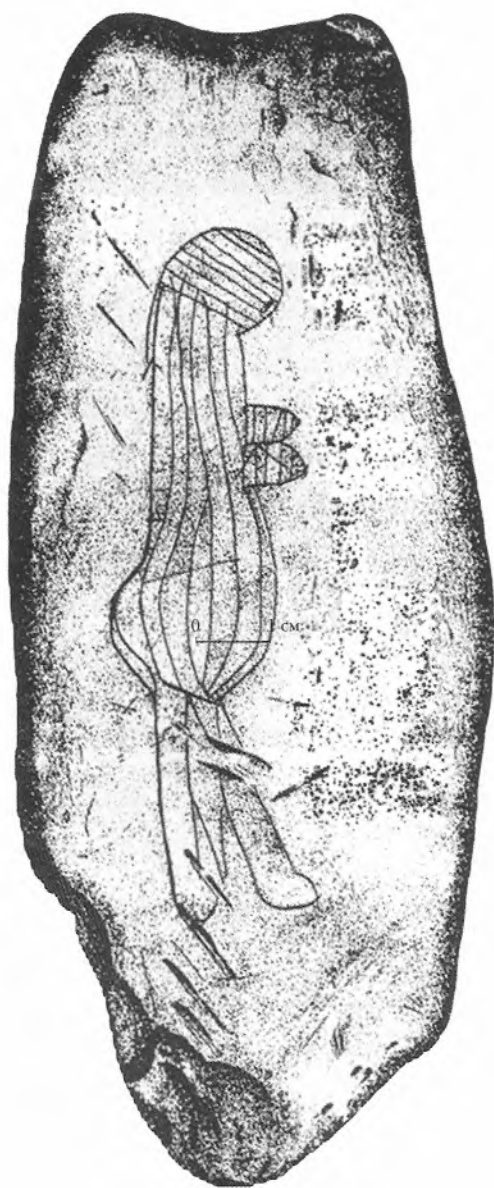
1. Зображення жінки виконане технікою гравюри на ретушері зі сланцю

Сланцевий ретушер із жіночим зображенням знайдено М.І. Тарасенком у ріллі під час збору артефактів на місцезнаходженні Рогалик XI (VIII а) біля хутора Рогалик Луганського району. Оскільки культурний шар стоянки знищений, цей витвір не має точного археологічного контексту. Стоянка відноситься до фінальної пори верхнього палеоліту. Предмет нещодавно загублений.

Знаряддя – ретушер прямокутної форми має довжину 15,5 см, ширину – 6 см, товщину – 1,7 см. Його зроблено зі сланцевої плитки прямокутної форми, один із робочих країв пошкоджений. Предмет має дрібні глибокі подряпини й щербини на краях і плоскій поверхні, імовірно, сліди інтенсивного використання цього предмета як ретушера крем'яних знарядь.

На плоскій поверхні, займаючи більшу її частину, уздовж центральної осі, гострим крем'яним знаряддям за допомогою тонких і глибоких ліній, прорізано схематичне жіноче зображення у профіль (права сторона). Голова, тулуб і обидві ноги окреслені однією лінією, що утворює загальний контур фігури. Статичну пряму фігуру жінки з проробкою певних анатомічних деталей, у розвороті на три чверті, прикрашено лінійними композиціями, які виразно підкреслюють її оригінальність. При окресленні гострим крем'яним знаряддям загального контуру жіночого зображення та його оздоблення майстер декілька разів помилявся й лезо зривалося з наміченого напрямку. Ці незначні помилки пояснюються твердістю та гладкістю поверхні ретушера.

Округла й нахилена вперед голова жінки повністю закреслена вісьмома паралельними прямими горизонтальними лініями, які нанесені від потилиці до обличчя. Тонкі глибокі чіткі лінії прорізані близько одна до одної через постійно витриманий інтервал. Орнаментацію голови виконано після орнаментації тіла. Послідовність нанесення декору чітко простежена завдяки двом нижнім горизонтальним лініям прокресленим на голові, які

0 1 cm

K/30

перекривають всі кінцівки вертикальних ліній, що оздоблюють тіло.

Тіло жінки (без рук) має прямий видовжений і широкий тулуб із різко виступаючими грудьми, перебільшений округлий живіт і різко виступаючі опуклі сідниці. Ноги трохи розставлені, права нога пряма, а ліва – винесена вперед. Ступні заокруглені (без проробки деталей) і укорочені. Така поза, за всієї статичності, передає повільний рух ніг жінки, що є стилістичним прийомом, відомим у палеолітичному мистецтві як анімація окремої частини тіла. Фігурку від підборіддя донизу живота щільно закреслено шістьма довгими вертикальними паралельними лініями – перші три повторюють контур передньої частини тіла, а три останні – контур її задньої частини. Сьома коротка лінія ще раз підкреслює контур сідниць. Груди закреслено короткими вертикальними лініями – п'ять ліній на одній, чотири на другій. Ноги жінки відділені від нижньої частини тіла горизонтальною лінією і не мають декору. Між ногами прокреслені дві довгі паралельні лінії, які сходяться донизу під гострим кутом, що, можливо, передають певну деталь оздоблення тіла – звисаючу стрічку, хвіст або видовжений фалосоподібний предмет. Однак остаточне визначення цього графічного елемента ускладнюється тим, що він частково пошкоджений унаслідок утилітарного використання самого ретушера, який до того ж утрачений.

Оригінальність стилістики цієї досить схематичної фігури полягає у втіленні жінки у профіль із розворотом на три чверті, у повний зріст, без рук, із її підкресленими статевими ознаками, такими як різко виступаючі повні груди й перебільшено округлий живіт. Саме ці анатомічні ознаки дозволяють визначити дану фігуру як зображення вагітної жінки, голова й тіло якої щільно оздоблені геометричним орнаментом, завдяки чому зображення набуває особливого семантичного змісту.

Пуб.: Горелик, Тарасенко, 1993, с. 28–34; Горелик, 2001, с. 267–268; Яковлева, 2001, с. 96–97.

КИЇВ-КИРИЛІВСЬКА

Стоянка Київ-Кирилівська (або Кирилівська) розташована на правому березі Дніпра на території міста Києва, на вулиці Кирилівський № 59-61. Стоянка відкрита В.В. Хвойкою у 1893 р. і розкопувалась ним при участі В.Б. Антоновича, П.Я. Армашевського та ін. у 1894–1897, 1899, 1900 рр.

У нижньому шарі стоянки знайдено два бивні з лінійним різьбленням. На відстані 120 м від цих знахідок у нижньому культурному шарі знайдений бивень із вельми складною гравюрою (Хвойка, 1903, с. 26–36).

1. Бивень мамонта з орнаментально-фігуративною гравюрою

Кінцівка бивня мамонта, 30 см довжиною, зі складною орнаментально-фігуративною гравюрою зберігається в НМІУ. Бивень має пошкодження, був реставрований. Завдяки природній загостреності дистальної кінцівки бивня, його могли використовувати як копальне знаряддя.

Гравюра обіймає майже всю поверхню бивня (окрім загостреного краю кінцівки) і вирізьблена різними лезами крем'яних різців. Особливість її візуального сприйняття полягала у маніпуляції з бивнем, обертаючи його у вертикальному положенні кінцівкою догори. Гравюра складалася з неправильних геометричних фігур, заповнених одинадцятьма орнаментальними мотивами, утвореними з прямих і хвилястих, довгих і коротких паралельних ліній і насічок, які доповнені стилізованими фігуративними зображеннями голови мамонта, голови птаха й рептилії.

Розглядаючи гравюру зліва направо, можна умовно виділити дев'ять взаємопов'язаних частин. Ліворуч гравюра розпочинається ламаною фігурою (перша частина), витягнутою вздовж опуклої поверхні бивня. Контур фігури вирізьблений довгими глибокими лініями, які декілька разів різко змінюють напрям, утворюючи гострі кути. Від верхньої поздовжньої лінії, поперек прорізано 12 (до 6 мм довжиною) тонких нахилених паралельних насічок. Нижня замкнута частина фігури заповнена рядом із 25 тонких, трохи вигнутих паралельних ліній, прорізаних поперек. Довжина ліній поступово збільшується з одного до другого кінця у такій послідовності: 2 мм – 20 мм (посередині) – 10 мм. Подібний мотив розміщений трохи вище й праворуч від попереднього. Він складається з 28 ліній,

довжина котрих також поступово збільшена від 5 мм з одного кінця до 15 мм посередині й зменшена до 4 мм до другого кінця.

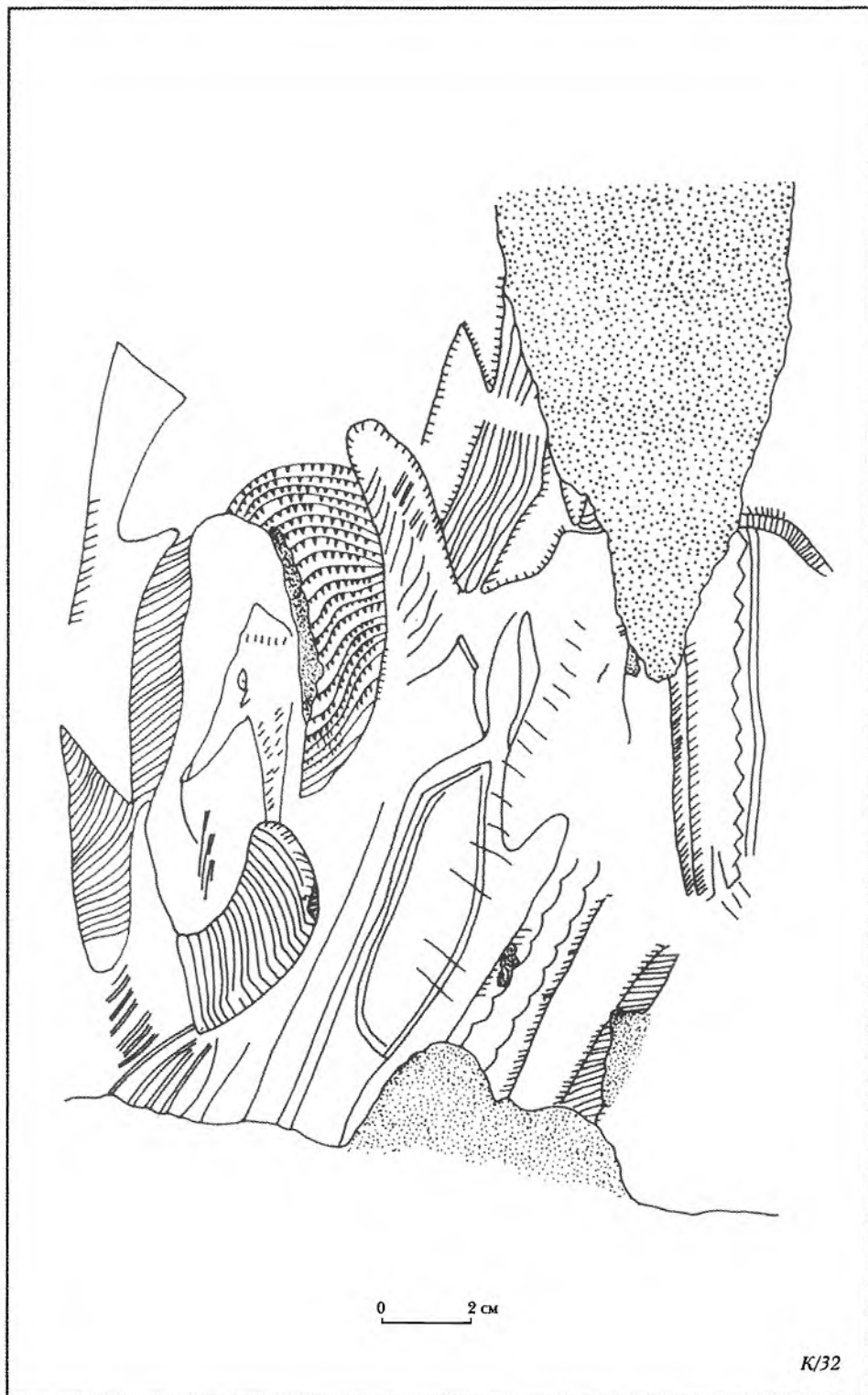
Нижче, під першою кутоподібною фігурою (друга частина) прорізаний ряд із семи паралельних тонких подвійних, ледве помітних ліній. Через 1 мм прорізано ще чотири подібні подвійні лінії, більш видовжені й вигнуті. Після них прорізано ще дві довгі глибокі лінії.

Поступово композиція переходить на увігнуту частину бивня (третя частина), де довгою широкою й глибокою лінією вирізаний лівий профіль голови мамонта з довгим хоботом. Нижче вирізьблений лівий профіль голови птаха з довгою шиєю й довгим дзьобом (можливо, журавель). На відміну від голови мамонта, голова птаха вирізьблена в декілька прийомів. Спочатку була прорізана тім'яна частина з хохолком, потім – зверху вниз – лобна та дзьоб. Від кінчика дзьоба вниз прорізана тонка довга лінія, нижче якої ще три тонкі подвійні лінії. Ця характерна подвійність ліній є результатом використання щербатого леза крем'яного різця. У верхній частині голови птаха, над оком нанесено шість паралельних горизонтальних глибоких нарізок. Під оком птаха прорізаний ледве помітний маленький шеврон. Шістнадцять паралельних горизонтальних нарізок оздоблюють довгу шию птаха. Вони розподілені на три ряди. Два ряди по п'ять нарізок – на широкій частині шиї, а шість – на вузькій.

Шия птаха спирається на замкнуту аморфну фігуру, внутрішня поверхня якої щільно вкрита нарізками та довгими лініями (четверта частина). Верхівка цієї фігури має ряд насічок, згрупованих по шість та по сім. Локальне пошкодження поверхні бивня не дає можливості визначити точне число насічок цього ряду. Уся інша площа поверхні цієї фігури заповнена вісімнадцятьма глибоко прорізаними, довгими паралельними дугоподібними лініями.

Гравюра продовжується видовженим аморфним контуром, розміщеним за головою мамонта праворуч (п'ята частина). Уся його внутрішня поверхня щільно вкрита лінійним орнаментом, створеним із 23 довгих глибоких дугоподібних ліній, від 20 з котрих донизу нанесені дрібні паралельні насічки. Ряди ліній мають часткове пошкодження, тому число насічок не є остаточним. Кількість насічок дорівнює чотирнадцяти (окрім другого ряду зверху, де їх п'ятнадцять). Три нижніх лінії залишились вільними.

K/32

Композиція продовжується вузьким видовженим контуром, внутрішній простір якого заповнений орнаментом (шоста частина). Розглядаючи його знизу вверх, можна побачити по його внутрішньому краю ряд із дев'яти вельми тонких і маленьких (до 1 мм), ледве помітних насічок. Вище, по краю контуру нанесено вісім більш глибоких насічок, далі за якими розпочинається довгий ряд із 24 насічок, який окреслює всю довжину контуру. Внутрішній простір цього видовженого контуру має два ряди з паралельних довгих вигнутих ліній. Один ряд налічує одинадцять глибоких ліній, скомпонованих у дві групи – по сім і по шість. Довжина ліній поступово збільшується донизу. Другий, коротший ряд, складається з п'яти тонких подвійних ліній.

Правіше цього контуру, на опуклій поверхні (сьома частина) композиція продовжується рядами довгих паралельних ліній, які обриваються на краю загостреної частини бивня, завдяки якій кінцівку бивня використовували як копальне знаряддя. Безпосередньо за попереднім контуром розміщено дев'ять довгих паралельних ліній. Від верхньої доверху прорізано тринадцять коротких паралельних насічок. Через інтервал, правіше нанесено ще шість паралельних ліній. Верхня лінія продовжується далі вверх, а потім униз, утворюючи таким чином довгий зигзаг із трьох частин. По всій довжині цього зигзагу вирізьблені короткі паралельні насічки: 14–12–14.

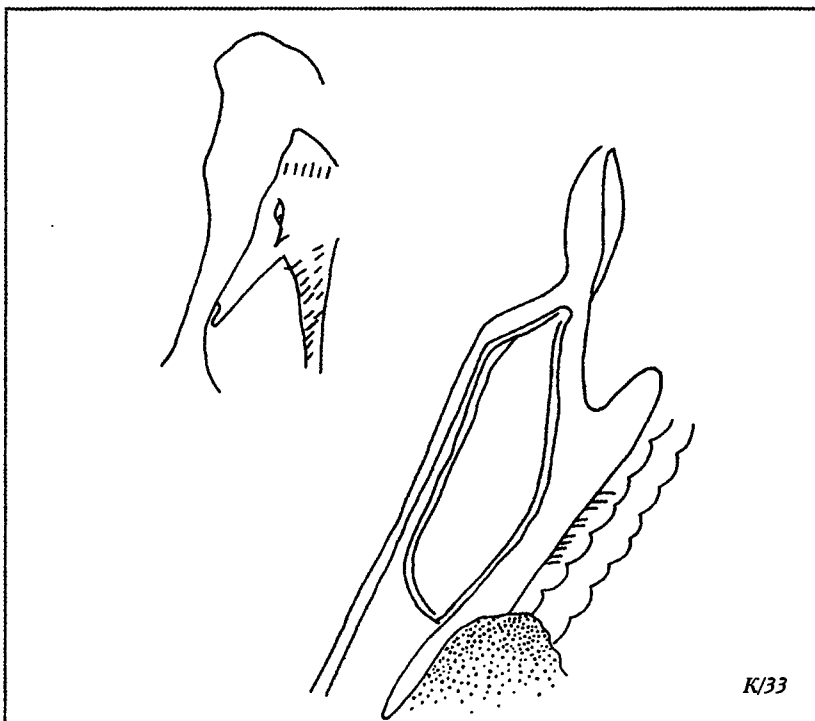
Унизу, під дев'ятьма довгими лініями прорізано видовжену вузьку кутоподібну фігуру. По всій довжині лінії її контура (із зовнішньої сторони) нанесені короткі насічки, які утворюють два ряди. Перший складається з вісімнадцяти, а другий – із чотирнадцяти. З правого боку цього контуру прорізано ще одну лінію з насічками, зігнуту під гострим кутом. З одного боку вигину п'ять насічок, з другого – три. Поруч прорізано ще три лінії.

Нижче вирізьблено зображення рептилії, можливо, черепахи (восьма частина). Фігура рептилії зображена у профіль (правий бік). Її тіло видовжене, лапа випущена з-під панцира. По тілу простежуються нерівні, ледве визначені лінії (нараховується 14). Від лінії, яка окреслює лапу рептилії, прорізано дев'ять вельми коротких, ледве помітних насічок. Їх кількість не є остаточною, оскільки є пошкодження поверхні бивня. Нижче на 4 мм від цієї лінії вирізьблено хвилясту лінію з семи хвилюк. Відступивши донизу ще 6 мм, паралельно першій нанесено

другу хвилясту лінію з восьми хвилок. Нижче прорізана довга глибока лінія із 26 короткими паралельними нарізками. Пошкодження поверхні не дають можливості їх більш точного підрахунку.

Праворуч рептилії композицію завершують лінійні креслення, розміщені вертикально на опуклій частині бивня (дев'ята частина). Вони утворені з п'яти поздовжніх довгих глибоких ліній. Дві паралельні лінії, прорізани близько одна до одної, мають короткі паралельні насічки. Перша має 35, а друга – 29. Правіше, третя лінія оформлена як довгий ряд зигзагів, що вирізьблені за допомогою коротких ліній, нанесених одна назустріч другій. Декілька разів майстер помилявся й лінія виходила за вершину розлогих зигзагів. Паралельно до попередніх ліній прорізано ще дві довгих ліній без насічок. Зверху до їх країв примикають дві горизонтальні паралельні лінії, між якими вирізьблені короткі паралельні, ледве помітні насічки (приблизна кількість 17). На верхній лінії нанесено ще сім коротких насічок.

Пуб.: Хвойка, 1903, с. 26–36; Яковлева, 1987, с. 177–186.

K/33

ОБОЛОННЯ

Стоянка Оболоння відкрита випадково у 2010 році під час риття свердловини для води в котельні школи у с. Оболоння Коропського району Чернігівської області. Робочі знайшли кістки мамонта, у тому числі й бивень мамонта з гравіюванням. Місце знахідок оглянув Д.В. Ступак, який зафіксував відкриття стоянки й увів до наукового обігу декорований бивень (Ступак, 2010, с. 169–178).

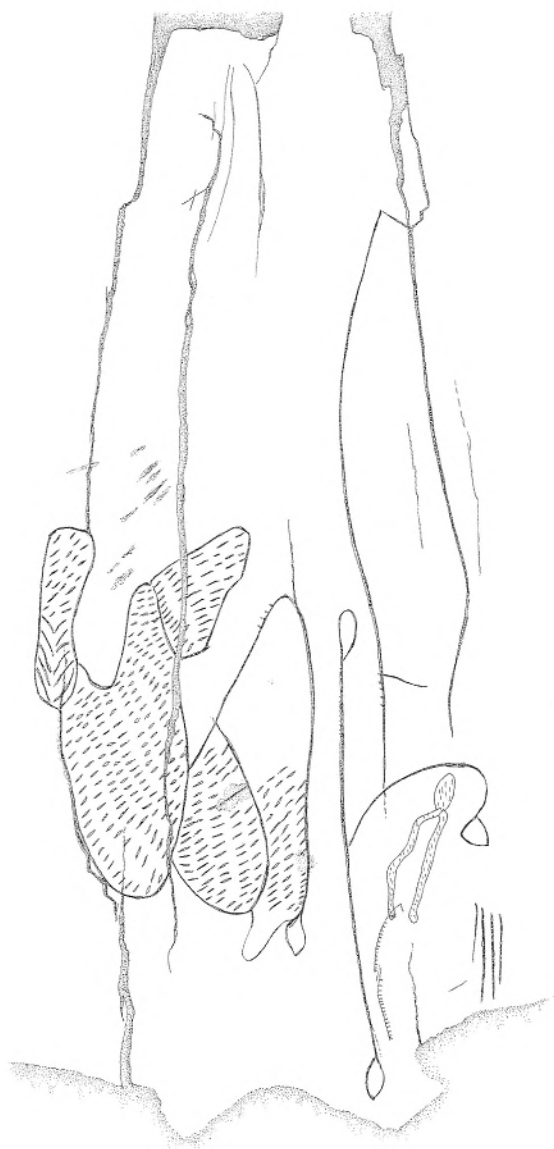
1. Бивень мамонта з гравіюванням

Бивень мамонта довжиною 55,5 см має пошкодження дистального кінця, які були отримані при його випадковій знахідці. Предмет зберігається в ІА НАН України. Майже вся поверхня бивня по всій його довжині вкрита гравіюванням. Графічна композиція складається з п'яти абстрактних фігур, в яких умовно можна вбачати «схематизоване зображення жінки, антропоморфне зображення, а також зображення шкір тварин». Внутрішня поверхня цих фігур рясно вкрита паралельними рядами з чисельних дрібних насічок. Окрім того, одна з фігур – «жіноче зображення» – була також частково оздоблена паралельними шевронами (Ступак, 2010, с. 172–174). На нашу думку, «антропоморфне зображення» за своїм характерним абрисом більше нагадує вельми умовну зооморфну фігуру в профіль.

У цілому, ця абстрактна гравюра з п'яти глибоко вирізьблених, неправильних видовжених замкнутих геометричних контурів розміщена єдиним масивом, обіймаючи більшу частину опуклої поверхні широкої частини бивня. Завдяки глибоким контурам фігур та їх орнаментальному оздобленню, гравюра чітко виділялася на поверхні бивня, візуально привертаючи до себе особливу увагу. Поряд із цією замкнутою розлогою частиною гравюри, паралельно по відношенню до «зооморфної фігури», вздовж бивня прорізана ще одна глибока довга лінія, яка з обох кінців завершується видовженою петлею. Від середини цієї лінії відходить ще одна крива лінія, що також закінчена петлею. Нижче під нею вельми тонкими лініями прорізано зображення змії з двома хвостами, заповнене дрібними тоненькими рисочками та крапочками. Нижче змії нанесені дві вельми тонкі, поздовжні лінії з тонкими короткими паралельними рисочками. Чотири глибокі паралельні поздовжні лінії, що прорізани біля краю широкої частини бивня, завершують композицію.

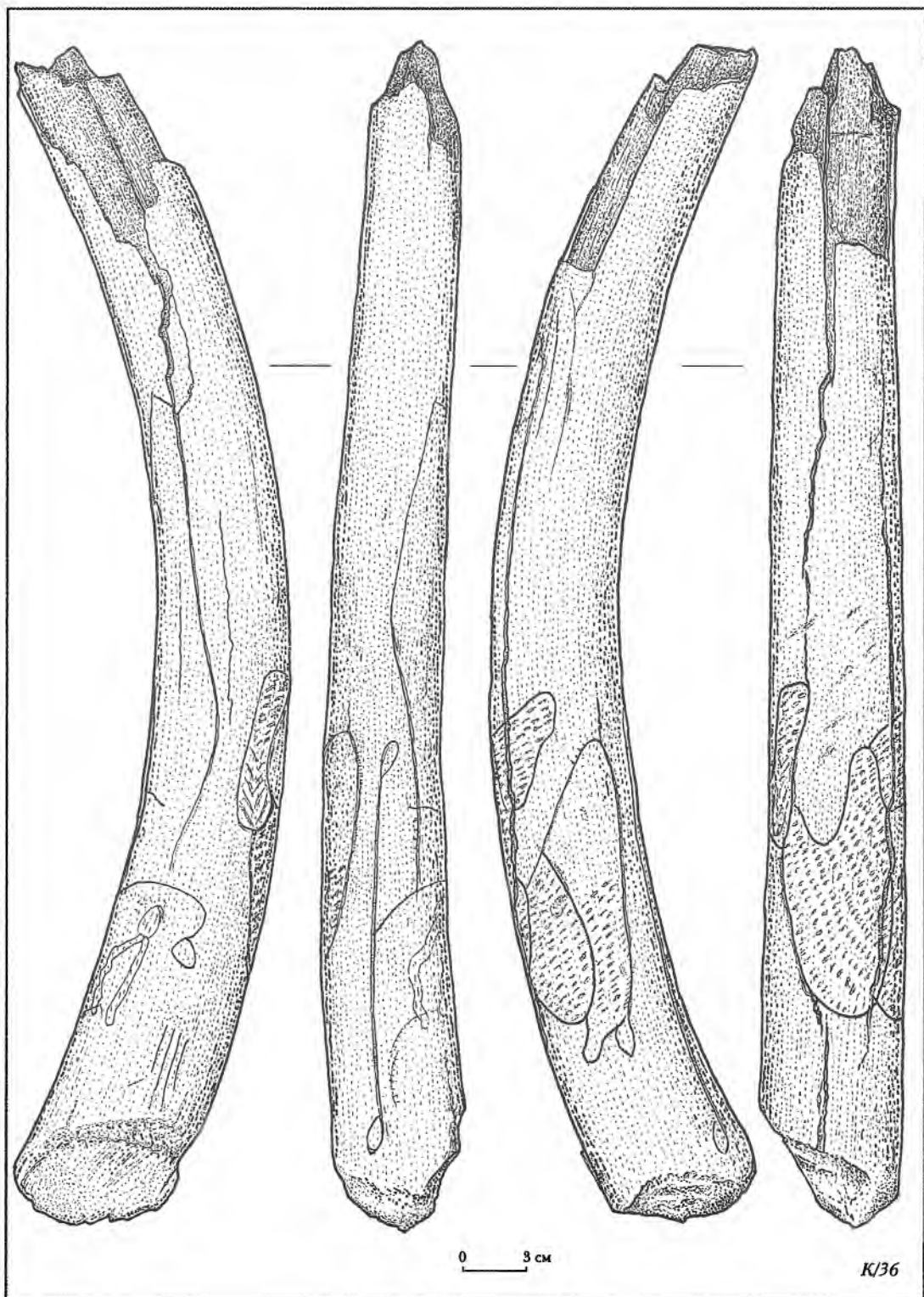
Пуб.: Ступак, 2010, с. 169–178.

0 3 см

K/35

Бібліографія

Абрамова З. А. Палеолитическое искусство на территории СССР. – М.–Л., 1962 (САИ. – Вып. А4-3).

Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристанцен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. – Вып. 2. – СПб., 1997.

Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека. – К., 1981.

Бибикова В. И. О происхождении мезинского палеолитического орнамента // СА. – 1965. – № 1. – С. 3–8.

Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита // Труды II Междунар. конф. АИЧПЕ. – М.–Л., 1934. – Вып. V. – С. 114–183.

Борисковский П. И. Палеолит Украины. – М.–Л., 1953 (МИА № 40).

Гладких М. И. Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 1. – С. 29–33.

Гладких М. И., Корнієць Н. Л. Нова споруда з кісток мамонта в Межирічі // Вісник Академії наук Української РСР. – 1979. – № 9. – С. 50–54.

Горелик А. Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Киев–Луганск, 2001.

Горелик А. Ф., Тарасенко Н. И. Женское изображение на ретушере из палеолитического местонахождения Рогалик VIIa на Северском Донце // Древние культуры Подонцовья. – Луганск, 1993. – № 1. – С. 28–34.

Городцов В. А. Археология. – Т. 1. Каменный период. – М.–Л., 1923.

Городцов В. А. Тимоновская палеолитическая стоянка. Результаты раскопок в 1933 г. – М.–Л., 1935 (Труды Института антропологии, этнографии и археологии АН СССР. – Вып. № 3).

Грехова Л. В. Орнаментированная поделка из бивня мамонта с палеолитической стоянки Елисеевичи II // Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ). Труды ГИМ. – М., 1990. – Вып. LXXIV. – С. 10–14.

Ефименко П. П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – К., 1953.

Замятнин С. Н. Очерки по палеолиту. – М.–Л., 1961.

Колесников В. П. Букциниды Сармата // Труды геологического института. – Л., 1932. – № 2. – С. 65–134.

Колесников В. П. Сарматские моллюски. – Л., 1935 (Палеонтология СССР. – № 10/2).

Колосов Ю. Г. Приложение // **Борисковский П. И., Праслов Н. Д.** Палеолит бассейна Днестра и Приазовья. – М., 1964. – С. 43–47 (САИ. – Вып. А1-5).

Левицький І. Ф. Гонцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1. – К., 1947. – С. 197–248.

Мащенко Е. Н. Структура стада мамонтов из Севского позднеплейстоценового местонахождения // Труды ЗИН РАН. – 1992. – Т. 246. – С. 41–59.

Нужний Д. Ю., Пясецький В. К. Кам'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині // Кам'яна доба України. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 58–74.

Нужный Д. Ю., Ступак Д. В. Поселенческие структуры весенне-летнего периода и сезонная адаптация эпиграветских охотников на мамонта северной Украины // Каменный век европейских равнин. – Сергиев Посад, 2001. – С. 51–75.

Оленковський М. П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епігравету України. – Херсон, 2000.

Пидопличка І. Г. Фауна Гонцовской палеолитической стоянки // Природа. – 1936. – № 2. – С. 113–116.

Підоплічка І. Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. – К., 1949. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 7–36.

Підопличко І. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К., 1969.

Підопличко І. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К., 1976.

Поликарпович К. М. Палеолит Верхнего Поднепровья. – Минск, 1968.

Пясецький В. К. Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки) // РА. – 1997. – № 1. – С. 151–161.

Пясецький В. К. Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся. – Рівне, 2009.

Рідуш Б. Т. Нова пам'ятка мобільного верхньопалеолітичного мистецтва з Подністров'я // Кам'яна доба України. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 188–190.

Руденко А. С. Морские моллюски из Мезинской стоянки // КСИА АН УССР. – 1959. – Вып. 8. – С. 110–113.

Сергин В. Я. Раскопки жилища на Гонцовском палеолитическом поселении // КСИА АН СССР. – 1981. – Вып. 165. – С. 43–50.

Сергин В. Я. Раскопки Гонцовского палеолитического поселения в 1977 году // Архив Института археологии СССР. Полевой отчет Р-1, 6782.

Смірнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. – К., 1973.

Спицын А. А. Русский палеолит. Зап. русск. и славянск. археолог. Русск. археолог. общ. – Т. XI. – СПб., 1915.

Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. – К., 1989.

Степанчук В. М., Коен В. Ю., Герасименко Н. П., Дамблон Ф., Езартс П., Журавльов О. П., Ковалюх М. М., Петрунь В. Ф., Пліхт Й., Пучков П. В., Рековець Л. І., Тернер Х. Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: Основні результати 2000 року // Кам'яна доба України. – К., 2004. – Вип. 5. – С. 62–98.

Столяр А. Д. К вопросу о социально-исторической дешифровке женских знаков верхнего палеолита // МИА. – 1972. – № 185. – С. 202–219.

Ступак Д. В. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння в Середньому Подесенні // Кам'яна доба України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 169–178.

Филиппов А. К. Антропоморфные фигурки из Мезина (технико-морфологический аспект) // Пластика и рисунки древних культур. – Новосибирск, 1983. – С. 35–41.

Філіпов О. К. Обработка та використання кістяних предметів на пізньопалеолітичному поселенні Межирич // Археологія. – 1984. – № 48. – С. 35–47.

Хвойка В. В. Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи Мадлен // Археологическая летопись Южной России. – 1903. – №1. – К., 1904. – С. 26–36.

Хлопачев Г. А. Бивневые индустрии верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2006.

Черныш А. П. Изображение человеческой фигуры позднепалеолитического времени // КСИА АН УССР. – 1956. – Вып. № 6. – С. 38–39.

Черныш А. П. Изображение человека позднепалеолитического времени // КСИА АН СССР. – 1957. – Вып. № 67. – С. 133–134.

Черныш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V. – К., 1961.

Черныш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. – М., 1987. – С. 7–93.

Шидловський П. С., Ветров Д. О., Васильєв П. М., Біденко Д. І. Дослідження палеолітичної стоянки Семенівка III в 2004–2005 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К., 2005. – С. 381–385.

Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К., 1965.

Шовкопляс И. Г. Отчет о раскопках Добраничевской позднепалеолитической стоянки в 1970 году / Науковий Архів Інституту Археології НАН України.

Шовкопляс И. Г. Добраничевская стоянка на Киевщине // МИА. – 1972. – № 185. – С. 177–188.

Яковлева Л. А. Архитектурный орнамент древних жилищ // Строительство и архитектура. – 1985. – № 10. – С. 25–26.

Яковлева Л. А. К изучению гравировки на бивне из Кирилловского позднепалеолитического поселения // Исследования социально-исторических проблем в археологии. – К., 1987. – С. 177–186.

Яковлева Л. А. Схематические позднепалеолитические женские статуэтки Поднепровья // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 42–54.

Яковлева Л. А. Жилище в мировосприятии палеолитического человека (по материалам поселения Межирич) // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С. 8–19.

Яковлева Л. А. Мобильное искусство позднего палеолита Поднепровья (по материалам Мезина, Межирича, Добраничевки) // Actes du XIIème Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Bratislava, 1–7 septembre 1991, Institut Archéologique de l'Académie Slovaque des Sciences. – 1992. – С. 326–329.

Яковлева Л. А. Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 72–83.

Яковлева Л. А. Культура пізньопалеолітичного населення України // Історія Української культури. У 5 томах. – Том. 1. – К., 2001. – С. 69–98.

Яковлева Л. Пізній палеоліт // Історія декоративного мистецтва України. У 5 томах. – Т. 1. – К., 2010. – С. 23–48.

Яковлева Л. А. Прикраси із мушель як елемент символіко-знакової системи оздоблення одяжі та тіла (за даними поселень і стоянок пізньої доби верхнього палеоліту України) // Археологія і давня історія України. – К., 2011. – Вип. 6. – С. 91–98.

Яковлева Л. А. Мобільна скульптура Мізина: типологія, технологія, художня стилістика // Кам'яна доба України. – К., 2011. – Вип. 14. – С. 124–132.

Яковлева Л. А. Прикраси із мушель верхнього палеоліту України // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 3–13.

Abramova Z.A. L'art Paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie. – Jérôme Millon. – Grenoble, 1995.

Breuil H. Les subdivisions du Paléolithique supérieur et leur signification // Compte rendu du Congrès International d'Antropologie et d'Archéologie Préhistorique à Genève, 1912, XIVème session, Genève. – T. 1. – Editeur Albert Kündig, 1913. – P. 165–238.

Burkitt M. C. Prehistory (A study of early cultures in Europe and the Mediterranean basin). – Cambridge, 1925.

Gladkik M., Iakovleva L. Les sites d'Ukraine: de Mejrliche a Gontsy et leurs cabanes en os de mammoth // Dossiers d'Archeologie. – Dijon, 2004. – Mars. – № 291. – P. 64–67.

Grigorieva G. V. L'outillage osseux du site du paléolithique supérieur de Yudinovo (Russie) // L'Anthropologie. – 1999, Paris, 1999. – T. 103. – n. 2. – P. 265–287.

Iakovleva L. Les statuettes féminines en ivoire du Mejrliche (Ukraine). – BSPF. – Paris, 1992. – T. 89. – n.°3. – P. 68–71.

Iakovleva L. Les Représentations féminines du paléolithique supérieur de Mézine (Ukraine) // L'Anthropologie. – Paris, 1995. – T. 99, n.°2/3. – P. 273–285.

Iakovleva L. L'art dans les habitats du paléolithique supérieur d'Europe orientale // L'Anthropologie. – Paris, 1999. – T. 103, n 1. – P. 93–120.

Iakovleva L. Les habitats en os des mammoths de chasseurs paléolithiques d'Ukraine // Dossiers d'Archeologie. – Dijon, 2001. – № 266. – P. 36–47.

Iakovleva L. Les concepts artistiques des représentations féminines dans les habitats du Paléolithique supérieur récent en Europe orientale en comparaison avec ceux du magdalénien moyen en Europe occidentale // Art du paléolithique supérieur. Actes du XIV Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Session 8. Belgique, 2–8 septembre 2001. – ERAUL 107. – Liège, 2004. – P. 225–237.

Iakovleva L. Les parures en coquillages au Paléolithique supérieur récent dans les territoires de peuplement du bassin du Dniepr. Archemetriai Muhely // Elektronikus folyóirat. – 2005/4. – P. 26–37.

Iakovleva L. Le système symbolique des parures dans les peuplements du Paléolithique supérieur récent du bassin du Dniepr // IV Simposio de Prehistoria Cueva de Nerja. La Cuenca Mediterranea durante el Paleolitico Superior 38 000–10 000 anos. U.I.S.P.P. Commission 8. Fondation Cueva de Nerja. – 2006. – P. 32–44.

Iakovleva L. Le concept de territoire à partir des données des sites des régions du Dniepr au Paléolithique supérieure récent en Europe orientale // BAR International Series 1938. – Oxford, 2009a. – P. 41–62.

Iakovleva L. L'art mezinien en Europe orientale dans son contexte chronologique, culturel et spirituel // L'Anthropologie. – T.113. – Paris, 2009b. – P. 691–752.

Iakovleva L., Djindjian F. Le site paléolithique de Gontsy (Ukraine) et les sites à cabanes en os de Mammouths du Paléolithique supérieur récent d'Europe orientale // Service de Coopération de l'action Culturelle de l'Ambassade de France en Ukraine. – Kiev, 2005.

Marshack A. Upper Palaeolithic Symbol Systems of the Russian Plain: Cognitive and Comparative Analysis // Current Anthropology. – 1979. – Vol. 20, n°2 – P. 271–311.

Nuzhnyi D. Yu. Assemblages of three Epigravettian sites in the middle Dnieper basin: a case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season // Особенности развития Верхнего палеолита восточной Европы. – СПб., 2002. – С. 123–137.

Nuzhnyi D. Yu., Iakovleva L. A. en collaboration avec Svistun V. I., Veklich M. F. Et Prysajnik V. A. Le rapport des fouilles du site du Paléolithique supérieur de région de Kiev de Semenivka 2 en (Ukraine) // Archives de la Fondation «Archéologies d'Eurasie». – Paris, 1992. – P. 1–21.

Rögl Von F. Palaeogeographic Considerations for Mediterranean and Paratethys Seaways (Oligocene to Miocene) // Annales du Musée d'Histoire Naturelle de Vienne, 1998. – n°99 A. – P. 279–310.

Salmony A. Some Paleolithic ivory – carvings from Mézine // Artibus Asiae. – T. 1. – 1949. – C. 113–118.

Volkov Th. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine // Compte rendu du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique à Genève, 1912, XIVème session, Genève, – 1913. Editeur AlbertKündig. T. 1. – P. 415–428.

Yanevich A., Péan S., Crépin L., Laznickova-Galetova M., Prat S., Prysajnik V. Upper palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): New interdisciplinary researches of the layers 5–2, 6–1 & 6–2 // Археологический альманах. – Донецк, 2009. – № 20. – С. 187–202.

*Джерела
ілюстративних
матеріалів*

Авторські ілюстрації:

Фотографії:

- О. Бадера: Розділ 1 – 2;
Г. Бозінського: Розділ 1 – 15–17;
М. Гладких: Розділ 3 – 4, 5, 7;
О. Горелік: Розділ 5 – 41; Розділ 7 – 19; Каталог – 28, 30;
Г. Дельпорта: Розділ 1 – 7;
К. Зеврос: Розділ 1 – 23;
А. Панікарського: Розділ 7 – 8; Каталог – 34;
Ж. Плассара: Розділ 1 – 5, 6;
В. Пясецький: Каталог – 27;
В. Цибрика: Розділ 2 – 11, 12;
Л. Яковлевої: Розділ 1 – 1, 8, 9, 18–22, 24–28; Розділ 2 – 5, 6, 9, 13, 15, 16; Розділ 3 – 8–10, 12–14, 16–28; Розділ 4 – 3–6, 12, 18, 19, 21; Розділ 5 – 1, 5, 8, 10, 13, 14, 17, 18, 21, 22, 28–34, 38; Розділ 6 – 1, 3, 6–8, 12, 13, 18, 20, 22, 25–28, 30, 36–40; Розділ 7 – 16, 4, 5, 12–15; Каталог – 2, 5, 9 – 15, 19, 21–23, 25, 26, 31;
Л. Яковлевої та Ф. Джінджана: Розділ 2 – 3, 14;
Л. Яковлевої та Ж. Пенсон: Розділ 1 – 10–14;
Міністерства культури Франції: Розділ 1 – 3;
НА ІА НАНУ: Розділ 2 – 10; Розділ 5 – 4, 7, 9, 11, 15, 16, 19, 20, 23–26; Розділ 6 – 14, 16, 32, 35; Каталог – 1, 3, 4, 8, 11, 13, 14, 16–18, 24;
MAN: Розділ 5 – 40.

Рисунки:

- Л. Балик: Розділ 1 – 2;
Г. Глікмана: Розділ 2 – 4, 7;
Л. Грехової: Розділ 7 – 20, 21;
Г. Григорьєвої: Розділ 4 – 7–11; Розділ 6 – 4;
А. Панікарського: Розділ 7 – 9; Каталог – 35, 36;

Б. Рідуша: Розділ 4 – 23;
О. Черниша: Розділ 7: 23; Каталог – 29;
І. Шовкопляса: Розділ 4 – 24–28; Розділ 5 –27; Розділ 6 – 2, 9, 10, 23, 24; Розділ 7 – 1а, 3, 10, 11, 22;
Л. Яковлевої: Розділ 4 – 2, 20, 29; Розділ 5 – 6, 35–37, 39; Розділ 7 – 6, 7; Каталог – 19–21, 32, 33.

Таблиці та карти:

Л. Яковлева: Розділ 2 – 2; Розділ 3 – 6; Розділ 6 – 31, 44;
Реєстр мушель: Табл. 1–7.

Місцезнаходження матеріалів:

ІА НАНУ: Розділ 4 – 19; Розділ 6 – 6–8, 25, 30, 36, 39, 40;
Каталог – 28, 30, 34;
Краєзнавчий музей м. Луганськ: Розділ 5 – 41; Каталог: 28;
МА ІА НАНУ: Розділ 1 –1; Розділ 2 – 5, 6; Розділ 3 – 13, 16, 18–20, 24, 26; Розділ 4 – 3, 12, 23; Розділ 5 –37; Розділ 6 – 1, 3, 7, 13, 18, 22; Розділ 7 – 1; Каталог – 24;
МАЭ: Розділ 1 – 22, 24, 27–28; Розділ 4 – 18; Розділ 5 – 1;
Музей с. Добраничівка Яготинського р-ну Київської обл.:
Розділ 5 – 38; Каталог – 25, 26;
НМІУ: Розділ 1 – 18, 19; Розділ 4 – 21; Розділ 5 – 7–11, 13–26; Розділ 6 – 14; Розділ 7 – 4; Каталог – 1–18, 31;
ПМ ІЗ НАНУ: Розділ 2 – 1, 4, 7; Розділ 3 – 3; Розділ 4 – 5, 21; Розділ 5 – 28–34; Розділ 6 – 6, 12, 26–28; Розділ 7 – 12, 13; Каталог – 19–23;
Полтавський краєзнавчий музей: Розділ 6 – 5, 11;
Рівненський обласний краєзнавчий музей: Розділ 5 – 39;
Каталог – 27;
Фонди Інституту Українознавства НАНУ: Каталог – 29;
МАН: Розділ 1 – 20, 21, 23; Розділ 5 – 40.

Список сокращень

АИЧПЕ	Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы
ГИМ	Государственный исторический музей, Россия
ЗИН РАН	Зоологический институт Российской академии наук
КСИА АН СССР	Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИА АН УССР	Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев
МА ІА НАНУ	Музей археології Інституту археології Національної Академії наук України
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
МАЭ	Музей антропологии и этнографии, Россия
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України
НМІУ	Національний музей історії України
ПМ ІЗ НАНУ	Природознавчий музей Інституту зоології Національної Академії наук України
РА	Российская археология
САИ	Свод археологических источников
BAR	British Archaeological Reports
MAN	Musée d'Archéologie Nationale

Résumé

En Ukraine, au Paléolithique supérieur, l'art de chasseurs-cueilleurs se manifeste par un art mobilier figuratif et non figuratif sous la forme de sculptures, de gravures et de peintures ainsi que par des objets de parure. Les données actuellement connues révèlent l'abondance et la richesse de l'art du Mézinien dans le bassin moyen et supérieur du Dniepr d'Ukraine et de Russie, par rapport aux autres périodes du Paléolithique supérieur et aux autres régions d'Ukraine où la faible présence d'objets d'art mobilier et d'objets de la parure peut être soulignée. Ces caractéristiques de l'art ukrainien de l'Europe orientale, replacées dans le contexte de l'art mobilier et pariétal des différents sites du Paléolithique supérieur européen, révèlent l'existence de systèmes socio-culturels complexes dans les sociétés paléolithiques, qui se manifestent dans des relations intra-groupe, comme dans des relations intergroupes au sein de leur territoire (Chapitre 1).

Le peuplement du Mézinien d'Europe orientale (appelé aussi «Epigravettien oriental»), est connu par un ensemble de sites appartenant au même techno-complexe, bien défini dans une période de courte durée entre 15 000 et 14 000 BP non calibré. La paléoéconomie du Mézinien est basée sur l'exploitation intensive et systématique des troupeaux de mammouths, complétée par la chasse aux autres espèces animales vivant en période glaciaire. Trois principaux types de sites de plein air ont été identifiés: les sites de concentration d'ossements de mammouths d'origine naturelle, exploités ou non par les groupes humains; les habitats résidentiels installés à proximité d'importantes concentrations d'ossements de mammouths et les sites saisonniers de passage. De nombreux déplacements rayonnants sont effectués pour l'approvisionnement en matières premières diverses, les chasses spécialisées et pour les contacts nécessaires à la vie des groupes. Les habitats résidentiels, à occupations multiples, sont des sites

centraux, en charge de l'identification culturelle, sociale et spirituelle du groupe et des relations intergroupes dans leur territoire géographique. Les manifestations symboliques, esthétiques et spirituelles du Mézinien s'expriment à travers l'architecture ainsi que l'art mobilier, la parure et plusieurs types d'objets utilitaires et non utilitaires qui sont enrichis par un décor géométrique (Chapitre 2).

La naissance et le développement caractéristique de l'architecture en ossements de mammouths sont directement liés à l'existence de concentrations d'ossements de mammouths, qui fournissent en grande quantité un approvisionnement en matière dure animale dans ce territoire. Dans ce contexte, des constructions monumentales sophistiquées ont pu être réalisées avec un grand nombre d'ossements et de défenses de mammouths à Gontsy, Dobranichivka, Mézine, Mejiriche, Ioudinovo, Elisseevichi 1, Timonovka et Suponevo. La tradition architecturale de ce type d'habitat est caractérisée par la situation centrale de grandes cabanes circulaires/ovales de 4 à 7 mètres de diamètre entourées de fosses (qui ont pu servir de stockage et/ou de dépotoir) de 1 à 3 mètres de diamètre, essentiellement remplies d'ossements de mammouths et d'autres animaux et aussi de silex taillés. Les cabanes sont à une distance variable de 2 à 24 mètres l'une de l'autre avec leurs fosses et parfois aussi avec d'autres constructions de taille plus petite et de forme différente (parois allongées, petites cabanes), notamment à Gontsy et Mézine.

L'originalité de cette architecture de cabanes se traduit également par des manifestations esthétiques et symboliques, illustrées par des compositions complexes de différents types d'ossements (crânes, mandibules, omoplates, bassins, os longs) et de défenses de mammouths dans le pourtour extérieur des cabanes, qui réunissent à la fois des fonctions purement utilitaires et également des fonctions décoratives et symboliques (emboitements de mandibules, rangées d'os longs, etc.). Ces différences de composition de grands ossements donnent à chaque habitation une image architecturale qui lui est propre, qui la distingue des autres et qui peut avoir une signification précise, identifiant ainsi socialement le groupe qui l'occupe. Ces procédés architecturaux répétitifs, reconstitués à partir des cabanes effondrées qui ont perdu hauteur et volume, révèlent que l'habitat et ses cabanes, localisés sur un promontoire largement ouvert sur la vallée

de la rivière, sont visibles de loin. Ces cabanes en ossements de mammoths sont des constructions protégées, colmatées par le loess extrait des fosses et couvertes par les peaux des animaux chassés. Elles offrent un espace abrité d'importance vitale. Elles marquent de façon spectaculaire le paysage naturel environnant et révèlent une relation significative de l'Homme avec la Nature, par l'intégration de l'habitat dans le paysage de la grande plaine au pléniglaciaire où sont absents les abris naturels. (Chapitre 3).

Le trait le plus caractéristique des manifestations esthétiques et symboliques de l'art Mézinien est un décor géométrique varié, simple ou complexe, appliqué à la gravure, à la peinture et à l'architecture. La décoration des types d'objets utilitaires et non utilitaires, aux fonctions domestiques et symboliques, est mise en évidence dans plusieurs habitats résidentiels (Gontsy, Kiev-Kirilovskaia, Suponevo, Timonovka 1, Elisseevichi 1, 2, Ioudinovo, Mézine, Mejiriche, Obolonia et Barmaki). L'ensemble des objets d'art mobilier des sites résidentiels nous montre un choix répétitif des types d'objets décorés, révélant un marquage symbolique dans la vie dans l'habitat. La complexité de ce marquage dans l'ornementation géométrique se manifeste aussi par la présence sur l'habitat des mêmes catégories d'objets, avec et sans décor. La diversité du répertoire des motifs géométriques soulève la question de la préférence de leurs utilisations d'un site à l'autre, ainsi que certains traits communs et répétitifs, qui concernent aussi la disposition du décor simple et complexe par rapport aux surfaces, aux axes longitudinaux et aux axes transversaux des objets (Chapitre 4).

La décoration corporelle du Mézinien offre une grande diversité d'assemblages d'éléments de parure en ivoire, en ambre, en dents d'animaux ainsi qu'en coquillages d'origine marine actuelle (de l'époque) et/ou fossile, et d'origine fluviale qui sont perçus comme le reflet d'un système symbolique et social. Un choix sélectif des éléments de parure se manifeste non seulement d'un site à l'autre mais également dans le même site, et met en lumière une tradition significative ainsi que l'importance de la notion d'identification d'un groupe, d'une partie du groupe ou d'un individu du groupe par certains types de parure comme dans les habitats de Gontsy, de Suponevo, de Timonovka 1, d'Elisseevichi 1, d'Ioudinovo, de Mézine, de Mejiriche, de Semenivka et de Barmaki. L'importance de la décoration corporelle se traduit également par l'existence

d'ateliers de fabrication d'éléments de parure en coquillages à Mézine et Barmaki, en ivoire à Ioudinovo et Mézine, en dents du bison et en ambre à Mejiriche, qui, sans doute, ont joué un rôle d'atelier de fabrication spécialisé de ces objets. En plus, l'utilisation de coquillages de diverses espèces originaires de la mer Noire et des gîtes fossilifères du Miocène met en évidence une relation des groupes du Nord avec les régions du Sud ainsi qu'avec les régions de Volhynie à l'Ouest.

Particulièrement riches, les objets de parures en ivoire se classent en plusieurs catégories: perles, pendeloques, épingles, bracelets et diadèmes. Parmi celles-ci, il faut souligner les bracelets et les diadèmes en ivoire à Mézine, Ioudinovo, Suponevo, Timonovka 1 et Barmaki, qui possèdent une décoration géométrique complexe. Deux séries importantes de ce type d'objets découverts à Mézine et à Ioudinovo révèlent une préférence pour la composition pour des motifs de chevrons, de zigzags et d'hexagones sur la partie supérieure lisse des lames d'ivoire à Ioudinovo ainsi que pour des motifs de chevrons, de zigzags, de méandres et de rhombes sur la partie supérieure lisse des lames à Mézine. La série des bracelets et diadèmes fragmentés, en comparaison avec les bracelets partiellement endommagés, met en évidence la maîtrise de deux techniques de gravure géométrique à Mézine. La première est basée sur des incisions courtes, profondes et moins régulières, mais jointes formant des chevrons, des zigzags, des méandres et des rhombes. La seconde est basée sur une longue incision régulière, profonde et continue, à l'aide de laquelle ont été réalisés des motifs de méandres et de zigzags parfaitement maîtrisés. Réalisé avec cette seconde technique, un bracelet large de Mézine avec une composition complexe de zigzags et de méandres rythmés, fait partie des chefs-d'œuvre de l'art décoratif géométrique du Paléolithique supérieur européen (Chapitre 6).

L'Art figuratif du Paléolithique supérieur d'Ukraine se manifeste sous les formes variées de la sculpture mobilière en ronde bosse de préférence, en ronde bosse aplatie et en contour découpé ainsi que par l'application de la gravure (Chapitre 5 et Catalogue).

La *ronde bosse* crée des figures sculptées en plein relief sur un préforme en volume d'ivoire, d'os, de bois de cervidé, de pierre, et sur tous ses faces, d'un corps humain ou animal, entier ou partiel, qui sont isolées et qui peuvent être librement

observées en faisant le tour de la pièce. Les détails anatomiques de la sculpture en ronde bosse sont réalisées en bas-relief ou en gravure. Le corpus des sculptures en ronde bosse révèle une grande diversité d'aplatissement des figures humaines ou animales (ronde bosse aplatie) jusqu'aux figures plates, sans volume (contour découpé).

Le *contour découpé* crée des figures plates sculptées sur une lame mince d'ivoire ou sur une plaquette fine de pierre en réalisant la silhouette d'un corps humain ou animal, entier ou partiel, qui est isolée et qui peut être librement observée sur l'une ou l'autre face. Les détails anatomiques de la figure plate sont réalisés en léger relief ou en gravure.

Le mode d'observation de ces œuvres va dépendre de leur taille, de leur exposition, de leur éclairage, qui est en fait liée à leurs modes de fonctionnement. Les sculptures mobilières en ronde bosse et en contour découpé peuvent être conservées et portées par une personne, et même être donnée à d'autres personnes en don. L'observation change de la lumière du jour à la lumière nocturne, ou à la lumière artificielle. La figurine peut être tenue entre les mains avec des manipulations discrètes et familières, ou cachée, ou, au contraire, exposée dans un endroit précis, isolée ou avec d'autres objets, ou utilisée comme outil, ou même comme décoration du corps. Cette dernière remarque possède une valeur universelle, puisque, dans la série des statuettes paléolithiques de petite taille, celles avec un orifice de suspension, sont nombreuses. La statuette – parure joue en effet un rôle particulier dans le domaine symbolique, en mettant en lumière la forte liaison entre l'art figuratif et l'art du décor corporel et vestimentaire.

L'art figuratif du Paléolithique supérieur d'Ukraine est connu surtout par le grand corpus des objets d'art mobilier du Mézinien. Les seules exceptions connues sont une représentation humaine schématisée sculptée en bas-relief sur bois de renne du site de Molodova 5, couche 7 (Gravettien) et une représentation féminine gravé sur un percuteur en pierre à Rogalik ainsi qu'une plaquette gravée qui évoque sobrement la partie inférieure d'un corps féminin à Rogalik 2 (Paléolithique supérieur final).

L'art figuratif Mézinien (des représentations humaines, en majorité des femmes et des animaux de quelques espèces choisies) se manifeste sous la forme de sculptures et de gravu-

res et montre une nette préférence pour des formes fortement schématisées. La sculpture mobilière domine par une grande quantité d'œuvres. La sculpture en ronde bosse, ainsi que les formes intermédiaires de la sculpture plus au moins aplatie, jusqu'au contour découpé, s'épanouit largement. L'art sculpté montre la maîtrise de plusieurs matières premières, organiques et minérales, liées à leurs disponibilités d'approvisionnement et à des choix de nature culturelle, notamment l'ivoire, la pierre tendre et l'ambre. Parmi ces matières premières, l'ivoire de mammoth a été privilégié pour la réalisation de la sculpture ainsi que de la parure et de plusieurs types d'outils. Différents procédés de fabrication des statuettes et des autres objets en ivoire sont connus à partir de morceaux massifs, ainsi qu'à partir d'éclats et de lames de formes variées, de tiges longues ou courtes, épaisses ou aplaties. La technique de traitement de l'ivoire à l'aide d'outils en pierre, souvent le burin de silex, passe par différents étapes d'exécution de la sculpture comme la taille, le raclage, le grattage, l'incision, l'abrasion, le polissage et la gravure.

La fabrication des statuettes féminines en ivoire a été un thème préférentiel. Ces vénus se caractérisent par deux approches artistiques différentes, l'une connue par la seule belle vénus acéphale d'Elisseevichi 1, exécutée dans les traditions de l'art figuratif réaliste et l'autre par la série des statuettes féminines également acéphales de Mézine, de Mejrliche, de Dobranichivka, d'Elisseevichi 1 et de Barmaki réalisées dans les traditions de l'art figuratif schématique.

La vénus acéphale en ronde bosse d'Elisseevichi 1, de 14,5 cm de hauteur, a été exécutée à partir d'une préforme cylindrique en ivoire dans une approche réaliste. Elle montre un corps féminin nu en position statique droite, volontairement réalisé sans tête et sans bras ni pieds. C'est la représentation d'une femme svelte avec un torse droit et les seins tombants, la taille effilée et très allongée, le ventre plat, les hanches et les cuisses massives et larges, les jambes jointes et légèrement pliées au niveau du genou et très épaisses au niveau des mollets. Le profil de cette figurine est nettement divisé au niveau de la courbure des reins et accentué par le volume important de la partie inférieure du corps et une saillie fessière volumineuse et légèrement anguleuse. Le corps de la vénus est légèrement géométrique et nettement accentué au centre par un axe vertical au niveau des seins et des jambes, qui donne équilibre

et beauté à cette forme en ronde bosse. On peut constater que le sculpteur, pour marquer cet axe vertical, a coupé profondément le corps au niveau de la poitrine pour séparer les seins et, avec le même procédé, pour séparer les jambes et également pour révéler la partie pubienne. La figurine porte un décor géométrique, composé de quatre traits horizontaux gravés sur la poitrine, de trois traits horizontaux gravés sur le ventre et de trois traits horizontaux gravés sur le dos. La stylisation de cette statuette est illustrée par une légère géométrisation, l'allongement et la schématisation du corps, où la partie supérieure est légèrement plus allongée et plus étroite par rapport à la partie inférieure beaucoup plus large et volumineuse. La touche artistique accentue la nudité et la sexualité du corps féminin et en particulier dans sa partie supérieure avec les seins tombants et dans sa partie inférieure importante avec la notation d'une partie pubienne en vue de face et par la saillie fessière volumineuse et légèrement anguleuse en vue de profil. Très originale, cette figurine réaliste fournit le concept de représentation d'un corps féminin partiel volontairement dépourvu de tête et de membres, qui fait référence aux représentations féminines schématisées de Dobranichivka, Mézine et Mejrliche.

A Mézine, la série des 18 statuettes peut être classée en quatre types de sculptures en ivoire réalisées à partir d'une préforme cylindrique (longue, courte, aplatie), qui varie de 14,5 cm à 2,3 cm de hauteur.

À l'exception d'un premier type, représenté par trois statuettes, qui peuvent être interprétées comme des représentations phalliques ou des images doubles «phallus-femme», les figurines de Mézine ont été créées sur un même format général, qui représente un corps féminin très schématisé, divisé en deux parties de dimensions voisines, sans tête ni membres. L'accent est mis sur le profil dorso – lombaire de ces figurines, avec la courbure des reins surélevée et la saillie fessière volumineuse et anguleuse. Les variations de la schématisation sculptée de la représentation féminine se traduisent par un aplatissement du tronc et une géométrisation des hanches et du fessier volumineux qui deviennent de plus en plus anguleux. Le décor géométrique, qui se répète dans la forme sculptée, confirme la typologie.

Le concept stylistique des sept statuettes du deuxième type, se manifeste sous la forme d'un corps féminin avec le tronc droit et le saillant des fesses important, arrondi et légèrement anguleux. Les figures de 7 cm à 2,3 cm de hauteur, sont sculptées

suivant une forme cylindrique courte et plus étroite aux deux extrémités. Plusieurs statuettes de ce type portent, sur la partie ventrale, un triangle gravé, dont les sommets sont disposés vers le bas de la statuette avec ou sans gravure à l'intérieur. Des compositions gravées faites de chevrons, de rhombes et de lignes droites décorent certaines de ces statuettes.

Les sept vénus du troisième type, se présentent également comme un corps féminin droit de face et de profil, sculpté suivant une forme cylindrique, mais le tronc est aplati, la courbure des reins très surélevée et le fessier est volumineux et anguleux. Leur hauteur varie de 9,5 cm à 4 cm. La spécificité de ce type est caractérisée par un double triangle emboîté gravé sur la partie ventrale des statuettes avec une décoration géométrique à l'intérieur du triangle et par une décoration complexe, composée de chevrons, de méandres et de lignes droites sur le corps des statuettes. Cette ornementation soigneusement gravée, qui concerne la majorité des statuettes, fait de chaque figurine une exception, puisque chaque statuette porte une décoration qui lui est propre, choisie dans un répertoire de motifs préférentiels.

Enfin, une sculpture unique qui possède seulement la partie inférieure d'un corps féminin très géométrisé et anguleux sans aucun décor représente le quatrième type de statuette de Mézine.

Un corps féminin partiel est connu dans le site d'habitat de Barmaki où la petite statuette en ronde bosse en ivoire de 2,2 cm de hauteur offre la représentation de la partie inférieure d'un corps féminin. Son profil est mis en évidence par la courbure surélevée des reins et la saillie fessière volumineuse et anguleuse, qui répète la formule sculpturale des figurines de Mézine. A Dobranichivka, une représentation fessière possible en ronde bosse peut être vue dans une forme angulaire façonnée en grès. A Elisseevichi 1, deux petites représentations fessières schématiques en ronde bosse ont été également façonnées en craie. Dans l'art mobilier de Mejiriche, on retrouve un autre type de statuette féminine acéphale, sans membres.

Les figurines en ivoire de Mejiriche sont bien connues par trois statuettes féminines: une figurine en ronde bosse, une ébauche en ronde bosse et une figurine plate en contour découpé, ainsi qu'un outil – lissoir en ivoire formellement semblable à la figurine en contour découpé. La vénus en ivoire en ronde bosse, de 7,2 cm de hauteur, se présente sous la forme d'un corps féminin droit, de face et de profil, sculpté suivant

une forme cylindrique, qui se divise en deux parties de dimensions voisines, avec le tronc long, étroit et aplati, qui se distingue fortement de la partie inférieure du corps avec une région lombaire surélevée, les hanches larges et le massif fessier saillant et allongé. La partie ventrale de la statuette porte des triangles gravés, emboîtés, sommet en bas avec la notation de la vulve. L'autre statuette féminine de forme semblable, qui est resté inachevée, confirme la formule sculpturale établie à Mejiriche. Ces deux statuettes présentent certainement une similitude avec le deuxième type de statuettes de Mézine, malgré leur originalité. La face de la statuette achevée de Mejiriche porte aussi des traces d'usure, qui ont pu effacer son ornementation, montrant ainsi que cette figurine a pu être portée par une personne, comme parure corporelle.

Un autre type morphologique de statuettes schématiques en contour découpé est illustré par une statuette en ivoire de Mejiriche, aplatie et fortement géométrisée, abstraction d'un corps féminin partiel, sans tête ni membres. Cette sculpture très plate, de 13,6 cm de hauteur, fournit la représentation d'un corps féminin seulement de face, avec un tronc très étroit et long jusqu'au niveau des hanches, fortes et arrondies, avec le triangle pubien gravé, décoré à l'intérieur par des chevrons emboîtés, qui révèle la spécificité et la finesse de cette création schématique à l'extrême. La décoration géométrique complexe, finement gravée de cette statuette, enrichit considérablement et individualise l'image féminine. La face de la statuette porte des traces d'usure, qui ont pu effacer son ornementation. Le type d'usure montre que cette figurine a pu être portée comme parure corporelle.

Une autre statuette plate en ivoire de Mejiriche, montre une rare figure humaine, qui est représentée avec une tête. L'étroitesse de cette tête avec des yeux et une bouche juste esquissée, contraste avec des épaules larges et arrondies offrant une forme plastique humaine très sobre. La gravure géométrique fine qui couvre le corps accentue la particularité de cette figure.

Une sculpture féminine plate en contour découpé se retrouve également dans l'art figuratif de Dobranichivka. Cette vénus plate, sculptée en ivoire, même sans décoration, répète la morphologie de la statuette plate de Mejiriche.

L'ambre comme matière première pour la sculpture est très peu utilisée dans l'art paléolithique. L'une des rares statuettes connues en ambre a été trouvée à Dobranichivka.

La structure formelle de cette figurine se retrouve dans l'art plastique en ivoire de Mézine. La statuette en ambre de Dobranichivka de 9 cm de hauteur présente un corps féminin partiel sans tête ni membres, de face et de profil, avec le tronc droit et le fessier saillant, arrondi et légèrement anguleux. Cette forme en ronde bosse, simple et sobre, sans aucune décoration, bien maîtrisée dans la matière organique de couleur jaune d'un morceau, a été choisie pour sa forme naturelle. L'objet a pu être porté comme pendeloque. La rareté de la sculpture en ambre est complétée par les nombreux éléments de parure, révélant ainsi un trait caractéristique de l'utilisation de cette matière dans l'art Mézinien. Grâce à sa disponibilité en quantité dans le bassin du Dniepr moyen, précisément dans la région de Kiev, le nombre d'objets en ambre dans les sites de Kiev-Kirilovskaia, Gontsy, Mézine, Semenivka 2, Mejiriche, Ioudinovo, Chulatovo 2, Elisseevichi 1, Barmaki est très variable. Notamment, un site, Mejiriche, illustre l'ampleur de l'utilisation de l'ambre. Du fait du mauvais état de conservation de cette matière, l'inventaire des objets façonnés en ambre à Mejiriche se réduit à des pendeloques et à des perles, les mêmes que celles retrouvées à Dobranichivka, Mézine et Semenivka 2.

En conclusion, le concept artistique général de création des statuettes féminines se traduit par la représentation d'un corps féminin très schématisé, en position droite, statique et figé, sans tête ni membres. Ces figurines, exécutées dans un format réduit, et s'appuyant sur la technique de ronde bosse ou de sculpture aplatie de contour découpe, représentent des femmes schématisées à l'extrême. Celle-ci se traduit simplement par une accentuation stylistique d'une morphologie des hanches, de la courbure des reins et du massif fessier du corps féminin et fréquemment par la représentation stylisée et exagérée d'un triangle pubien ou d'un double triangle emboîté sur la partie ventrale des statuettes, avec ou sans composition géométrique intérieure. L'originalité de ces figures se révèle encore plus par une décoration géométrique complexe, qui enrichit et individualise considérablement chaque figurine, et donne à chacune une image propre (Chapitre 5 et Catalogue).

L'art mobilier du Mézinien se manifeste aussi par une sculpture animalière schématisée de petite taille à Elisseevichi 1 et à Barmaki, ainsi que par une gravure animalière schématisée associée à une gravure géométrique à Kiev-Kirilovskaia et à

Obolonia. Les sujets zoomorphes représentent le mammoth (Elisseevichi 1, Barmaki, Kiev-Kirilovskaia), le serpent à deux corps (Obolonia), la tête de félin et la tête de monstre (Elisseevichi 1), la tête d'oiseau (grue) et la tortue (Kiev-Kirilovskaia). L'originalité des représentations animalières schématisées se révèle dans l'art sculpté d'Elisseevichi 1 et de Barmaki, où la forme naturelle des petits morceaux de craie ou de marne calcaire a été sélectionnée et adaptée par l'artiste pour la création des sujets animaliers en ronde bosse. Cette sculpture originale s'appuie fortement sur des accidents naturels recherchés. Le modelage du corps entier ou d'une tête d'animal – c'est l'art de traduire une préforme naturelle d'origine «zoomorphe» par quelques touches sculptées, pour mettre en évidence un contour avec les détails anatomiques juste esquissés. Le thème du mammoth sous la forme de l'animal entier sobrement schématisé est connu par une petite statuette de mammoth à Barmaki et trois statuettes de mammoths à Elisseevichi 1. Dans le même site d'habitat d'Elisseevichi 1, les sujets zoomorphes sont connus aussi par une petite série de représentations animalières de petite taille, sculptées dans la craie: deux têtes de lion et deux têtes de monstre. Dans cette sculpture, l'asymétrie des détails anatomiques par rapport à l'axe nasal de la tête a joué un rôle important. La déformation du museau par l'asymétrie, recherchée et accentuée dans la préforme naturelle, dévoile un procédé artistique, pour aboutir à la liaison entre matière choisie et forme finalisée, qui apparaît lors d'une lecture attentive. L'observation rapprochée de ces petites têtes sculptées, qui peuvent facilement tourner, se retourner et pivoter entre les mains, sous différents angles, fait apparaître leur originalité. Cette convergence des représentations de petites statuettes animalières en marne calcaire se retrouve aussi dans le Gravettien oriental (Kostienki 1, couche 1, Kostienki 4, couche 1, Kostienki 11, couche 2) (Chapitre 5).

A Kiev-Kirilovskaia, l'art animalier est présent par une gravure composée sur un fragment de défense utilisé comme outil et nommé «pioche en ivoire». La gravure complexe, qui occupe toute la surface de la défense de 30 cm de longueur, possède onze motifs divers de lignes parallèles composés avec des représentations animalières schématisées: une tête de mammoth en profil gauche, une tête d'oiseau (grue) en profil gauche superposée et une figure entière de tortue en profil droit. L'originalité de cette gravure est traduite dans la diversi-

té des motifs géométriques linéaires qui entourent et intègrent les figures animalières dans une composition globale.

Une autre gravure complexe a été réalisée sur une défense de 55,5 cm de longueur à Obolonia. La gravure est composée de cinq contours géométrisés remplis de séries des stries courtes parallèles. L'une de ces figures géométrisées évoque un contour animalier de profil gauche, tandis que l'autre évoque une figure féminine vue de face, remplie à l'intérieur dans sa partie inférieure par cinq chevrons emboîtés (type 2 de Mézine). Le serpent avec deux corps (l'un droit, l'autre sinueux) vient s'ajouter à celles-ci. En fait dans ces gravures complexes d'Obolonia et de Kiev-Kirilovskaia on peut observer des jeux de formes géométrisées enrichies par des motifs géométriques dans lesquels s'intègrent les contours figuratifs, qui donne toute leur singularité à ces compositions schématiques (Chapitre 7 et Catalogue).

Enfin, les sites d'habitat du Mezinien révèlent que les manifestations artistiques, sous des formes variées, sont des éléments d'un système socio-symbolique complexe. Tout d'abord les habitats meziens avec les cabanes monumentales en os de mammouths décorés, ont une exposition visible du site d'habitat dans l'environnement naturel de la vallée de la grande plaine, comme lieu socialisé et symbolisé par le réseau de groupes dans leur territoire. La richesse et la diversité des objets d'art mobilier et des éléments de parure corporelle, qui sont une composante systématique du contenu des couches archéologiques de ces sites d'habitats, révèle également ici la manifestation intense de la nature socio-symbolique de ces lieux d'occupations.

En particulier, les différents éléments de parure en ivoire, en dents, en ambre et en coquillages, mettent lumière l'importance et la complexité de la notation du groupe par une parure corporelle précise. En fait, les manifestations figuratives et non figuratives sont le reflet d'un système de signification socio-culturelle complexe des groupes meziens à travers le décor de leur site d'habitat ainsi que de leurs corps et de leurs objets.

Le décor pariétal symbolique des habitats de Gontsy, de Mézine et de Mejiriche est en cohérence avec la décoration des statuettes et de certains types de parures et d'outils. La cohérence du décor architectural et du décor géométrique, qui s'applique aux statuettes féminines et d'autres types d'objets,

confirme l'aboutissement d'un système artistique codé mis en œuvre dans l'habitat. Si les objets de l'art mobilier et des outils domestiques décorés assurent ces fonctions dans l'espace de l'habitat, les cabanes monumentales marquent de façon spectaculaire le paysage naturel de la grande plaine pléniglaciaire dans leur territoire. La complexité de ce système de nature socio-symbolique s'affirme par la distribution spatiale des objets d'art mobilier et des éléments des parures dans les habitats de Mézine, Mejrliche, Gontsy, Dobranichivka, Ioudinovo, Elisseevichi 1 et Suponevo. Notamment à Mézine, Mejrliche et Gontsy, la distribution spatiale des éléments de parure dans les cabanes, et à proximité des celles-ci, met en évidence le marquage sélectif et précis des différents cabanes, qui identifie d'une certaine façon les habitants d'une cabane et l'ensemble du groupe, ainsi que les relations inter-groupes.

En outre, la spécificité du thème féminin, un des thèmes prépondérants de l'art paléolithique, se manifeste en généralisant les différentes formes de la sculpture mobilière, de la décoration géométrique gravée, mais également de la décoration architecturale, et qui traduit sans doute la notation d'un système artistique codé mise en œuvre dans l'habitat. En corollaire, la rareté de la sculpture animalière schématisée est à relier au développement de l'architecture où s'exprime notamment le thème du mammoth ainsi que le thème féminin à travers des compositions complexes réalisées avec un grand nombre d'ossements de cet animal, qui joue un rôle fondamental dans l'économie de ce peuplement. Un exemple des plus révélateurs est donné dans l'architecture de la grande cabane n°4 à Gontsy, en cours de fouilles, où des mandibules des mammoths, disposées en contiguïté l'une à côté de l'autre, constituent des motifs en chevron et en zigzags dans le pourtour extérieur du sud de la cabane. Ces motifs «féminins» sont aussi largement utilisés de façon spectaculaire dans le pourtour des cabanes de Mejrliche et gravés sur les triangles pubiens des statuettes féminines du même site. Ils révèlent un symbolisme «femmes-mammoths» intégré dans la cabane. La richesse de ce codage se révèle aussi par la surprenante superposition d'une mandibule de mammoth avec le crâne d'un bébé mammoth, qui termine le rang des mandibules de mammoths en zigzag dans le pourtour extérieur du sud de la cabane n°4 de Gontsy. Cette composition architecturale nous amène à nous interroger sur la co-signification du thème féminin et du thème du mammoth en considérant que le troupeau des mammoths,

dirigé par une femelle matriarche, est composé de femelles, de subadultes, de jeunes et de bébés. Ainsi l'art Mézinien, par ses formes originales et variées, éclaire la vision d'une idéologie universelle des sociétés de chasseurs-cueilleurs paléolithiques avec des élaborations spirituelles sur la valeur essentielle de la vie et de la mort des groupes humains qui s'enracine fortement dans le monde animal. L'un des concepts essentiels de cette idéologie universelle se traduit par une association constante et répétitive «femme-animal» (d'une espèce précise et variable) qui joue un rôle d'importance vitale dans l'élaboration des systèmes socio-symboliques.

Abstract

In Ukraine, during the Upper Palaeolithic period, the art of hunter-gatherers is characterized by a figurative and non-figurative mobile art in the forms of sculptures, engravings, paintings and objects of ornament. The currently known data reveal the abundance and richness of the Mezinian art in the middle and upper Dnepr basin in Ukraine and Russia, while in other periods of the upper Palaeolithic and in the other parts of Ukraine the low presence of mobile art and objects of ornament may be emphasized. These features of the Ukrainian art of Eastern Europe, integrated into the context of cave and mobile art of the European Upper Palaeolithic settlements are revealing the existence of complex socio-cultural systems in Palaeolithic societies, which are concerned by intra-group relationships, as by intergroup relations within their territory (Chapter 1).

The peopling of the Mezinian in Eastern Europe (called also «Eastern Epigravettian»), is known by a system of settlements belonging to the same techno complex, during a short period between 15 000 and 14 000 BP non-calibrated. The paleoeconomy of the Mezinian is based on the intensive and systematic exploitation of herds of mammoths, completed by hunting the other animal species of the ice age environment. Three main types of open air sites have been identified: sites of concentration of mammoth bones of natural origin, whether or not operated by human groups; residential settlements installed near large mammoth bones concentrations and short time seasonal sites. Many circulations are made for various purposes : raw procurement, specialized hunting and contacts necessary for the life of the groups. The residential settlements, with multiple occupations, are central sites, in charge of the cultural, social and spiritual identification of the group and intergroup relations in their geographic territory. Then, the spiritual, aesthetic and symbolic expressions are revealed through

the architecture of dwellings and also the mobile art, the ornament pieces and several types of utility and non-utility objects which are enriched by a geometric decoration (Chapter 2).

The birth and the characteristic development of the mammoth bone bed architecture are directly related to the existence of nearby concentrations of mammoth bones, which provide an animal raw material supply in large quantities in the territory. In this context, sophisticated monumental constructions could be achieved with a large number of bones and tusks of mammoths in Gontsy, Dobranichivka, Mezine, Mejiriche, Ioudinovo, Elisseevichi 1, Timonovka and Suponevo. The architectural tradition of this type of dwelling is characterized by the central location in the settlement of large circular/oval huts of 4 to 7 meters in diameter surrounded by pits (which may have been used for storage and/or dump) of 1 to 3 meters in diameter, mainly filled with bones of mammoths and other animals and knapped flint. The dwellings are located at a variable distance of 2 to 24 meters to the other with their pits and sometimes also with other constructions of smaller size and different shape (elongated walls, small huts), particularly in Gontsy and Mezine.

The originality of this architecture of dwellings is also characterized by aesthetic and symbolic features, illustrated by complex compositions of different types of bones (skulls, mandibles, scapulae, pelvis, long bones) and tusks of mammoths in the outside wall of the dwelling, that bring together both the purely utility functions and also decorative and symbolic functions (nesting of mandibles, rows of long bones, etc.). These differences in the outside wall composition of large bones give to each dwelling an architectural image that is own, and which distinguishes it from the other and which can have a precise meaning, thus identifying socially the humans who occupied it. These repetitive architectural processes, reconstituted from the collapsed huts that have lost height and volume, reveal that the settlement and its dwellings, located on a promontory widely opened on the valley of the River, are visible at a large distance. These mammoth bone dwellings are protected buildings, sealed by the loess extracted from the pits and covered by the skins of hunted animals. They are offering a vital housing space. They mark spectacularly the surrounding natural landscape and reveal

a significant relationship of man and Nature, by the integration of the settlement in the landscape of the Great Plains during the ice age where are absent natural rock-shelters (Chapter 3).

The most characteristic feature of the aesthetic and symbolic productions of the Mezinian art is a geometric decoration which is varied, simple or complex, using engraving, painting and dwelling architecture. The decoration of utility and non-utility objects which have domestic and symbolic functions is highlighted in several residential settlements (Gontsy, Kiev-Kirilovskaia, Suponevo, Timonovka 1, Elisseevichi 1, 2, Ioudinovo, Mezine, Mejiriche, Obolonia and Barmaki). All of the mobile art objects of these residential settlements show us a repetitive choice of decorated objects, revealing a symbolic marking in the day to day life of the settlement. The complexity of such a marking in the geometric ornamentation is also concretized by the presence in the settlement of the same categories of objects, with or without decoration. The diversity of the set of the geometric representations ask the question of the preference of their uses from one site to the other, and of common and repetitive features, which also concern the illustration of simple and complex decor in relation with the surfaces, the longitudinal axes and the transverse axes of objects (Chapter 4).

The body decoration of the Mezinian offers a wide range of assemblages of objects of ornament made in ivory, amber, teeth of animals as well as shells of marine (fossil and/or actual (at the time)) and fluvial origin which are perceived as an image of a symbolic and social system. The selective choice of objects of ornament occurs not only from one settlement to another, but also in the same settlement, and highlights a significant tradition as well as the importance of the concept of identification of a group, a part of the group or an individual of the group by certain types of ornament in the settlements of Gontsy, Suponevo, Timonovka 1, Elisseevichi 1, Ioudinovo, Mezine, Mejiriche, Semenivka and Barmaki. The importance of the body decoration also shows the existence of workshops for the manufacture of elements of shell ornament in Mezine and Barmaki, of ivory in Ioudinovo and Mezine, of bison teeth and amber in Mejiriche, which, without any doubt, played a role of specialized workshop of these objects. In addition the use of shells of various species from the Black Sea and from

the fossil deposits of the Miocene highlights a relationship of northern groups with the southern regions as well as with western regions of Volhynia (Chapter 6).

The objects of ivory ornament may be classified in different types: pearls, pendants, spindles, bracelets and diadems. Among those, it is necessary to outline the ivory bracelets and the diadems of Mezine, Ioudinovo, Suponevo, Timonovka, and Barmaki 1, which present a complex geometric decoration. Two important series of such objects, engraved on the smooth upper part of an ivory blade, which have been found in Mezine and Ioudinovo, show a preference for a composition of chevrons, zigzags and hexagons decoration in Ioudinovo, while in Mezine, the interest is for a composition of chevrons, zigzags, meanders, and rhombus decoration.

The series of fragmented bracelets and diadems, in comparison with the partially damaged but entire bracelets, put in evidence the control of two different techniques of geometric engraving in Mezine: The first one is based on short, deep and less regular, but joined incisions creating chevrons, zigzags, meanders and rhombus. The second one is based on a long regular, deep and continuous incision, with which has created meanders and zigzags perfectly done. Realized with the second technique, a broad bracelet of Mezine, showing a complex composition of alternated zigzags and meanders, is one of the masterpieces of the geometric decorative art of the European upper palaeolithic.

The figurative Art of the Upper Palaeolithic of Ukraine appears under the various forms of the mobile sculpture in *ronde bosse* preferably, flat *ronde bosse* and *contour découpé* and complementary by the application of the engraving (Chapter 5 and Catalogue).

The *ronde bosse* creates figures carved in a full relief on a preform in the volume of ivory, bone, antler, stone, and on all its faces, of a human or animal, whole or partial, which are isolated and which can be freely observed all around the piece. The anatomical details of the *ronde bosse* sculpture are realized in bas-relief or engraving. The corpus of the *ronde bosse* sculptures reveals a great diversity of flattening of the human or animal figures (flattened *ronde bosse*) until totally flat figures, without volume (*contour découpé*).

The *contour découpé* creates flat figures carved on a thin ivory blade or a thin stone blade with the silhouette of a human

or animal, whole or partial body, which is isolated and which can be freely observed on one or the other side. The anatomical details of the flat figure are realized in a very slight relief or with engraving.

The mode of observation of these works may depend on their size, their exposure, their light, which is in fact linked to their modes of use. The *ronde bosse* and *contour découpé* mobile sculptures can be preserved and worn by a single person, and even be given to others as a gift. The observation changes from the day light to the night light or with an artificial light. The figurine can be held in hands with discrete and familiar manipulations. The figurine may be hidden or, on the contrary, exposed in a specific place, isolated or with other objects, or used as a tool, or even as a decoration of the body. This last remark has a universal value, since, in the series of palaeolithic statuettes of small size, those with a hole for suspension, are numerous. The statuette – ornament indeed plays a particular role in the symbolic field, highlighting the strong relationship between the figurative art and the art of the body and dress decor.

The figurative art of the Upper Palaeolithic of Ukraine is known primarily by the large corpus of objects of the Mezinian mobile art. The only known exceptions are a schematic human carved in bas-relief on a reindeer antler from the site of Molo-dova 5, layer 7 (Gravettian). A female representation has been engraved on a stone hammer from the Rogalik site and also an engraved wafer that soberly evokes the lower part of a female body from Rogalik 2 (final upper Palaeolithic).

The Mezinian figurative art (human figurations, mostly women and some selected animal species) occurs in the form of sculptures and engravings and shows a clear preference for highly schematic forms. The mobile sculpture dominates by a large amount of products. The *ronde bosse* sculpture, and the intermediate forms of more or less flattened sculpture, until the *contour découpé*, flourished widely in the Mezinian mobile art. Sculptured art shows the mastery of several organic and mineral raw materials, related to their availability of supply and also to cultural choices – including ivory, soft stone and amber. Among of it, the mammoth ivory was preferred for the realization of the sculpture as well as ornament and several types of tools. Different methods of manufacture of statuettes and other objects in ivory are known from massive pieces, as well as from flakes and blades of various forms, and from long or short,

thick or flattened sticks. The manufacturing process of ivory using stone tools, often the flint burin, passes through different steps of realization of the sculpture as knapping, scraping, scratching, cutting, abrasion, polishing and etching.

The manufacture of ivory female statuettes was a prime topic. These Venus are characterized by two different artistic approaches, one known by the single beautiful acephalic Venus of Elisseevichi 1, executed in the tradition of the realistic figurative art and the other by the series of also acephalic female statuettes of Mezin, Mejiriche, Dobranichivka, Elisseevichi and Barmaki performed in the schematic figurative art tradition.

The *ronde bosse* without head Venus of Elisseevichi 1, 14.5 cm in height, has been executed from a cylindrical ivory preform with a realistic approach. It shows a naked female body in a right static position, voluntarily realized without the head and without arms or feet. It is the representation of a slender woman with a straight torso and falling breasts, a tapered and very elongated size, a flat belly, massive and broad hips and thighs. The legs are joined, slightly bent at the knee level and very thick at the level of the calves. The profile of this figurine is clearly divided at the level of the curvature of the kidneys and accentuated by the large volume of the lower part of the body and by voluminous and slightly angled bottom.

The body of the Venus is slightly geometric and sharply accentuated in its center by a vertical axis at the level of the breasts and the legs, which gives balance and beauty in this *ronde bosse* form. It can be seen that the sculptor, in order to mark the vertical axis, has cut deeply the body at the level of the chest to separate the breasts, and with the same method, to separate the legs and also to reveal the pubic part. The figurine has a geometric decor, composed of four horizontal lines engraved on the chest, three horizontal lines engraved on the belly and three horizontal lines engraved on the back. The stylization of this statuette is illustrated by a slight geometry, the elongation and the schematization of the body, where the upper part is slightly more elongated and narrower than to the lower part much broader and voluminous. The artistic touch accentuates the nudity and the sexuality of the female body and especially in its upper part with the falling breasts and in its important lower part with the notation of the pubic part seen by the face and with the large and slightly angled bottom seen by the profile. Very original, this realistic figure provides the concept of

representation of a partial female body voluntarily lacking of head, feet and hands, which echoes the schematic female representations of Dobranichivka, Mezone and Mejrliche.

In Mezone, the series of 18 statuettes can be classified into four types of ivory sculptures made from a cylindrical preform (long, short, flat), which varies from 14.5 cm to 2.3 cm in height.

With the exception of the first type, represented by three statuettes, which may be interpreted as phallic representations or double images «Phallus-Venus», the Mezone figurines were created on a same general format, which represents a very schematic female body, divided in two parts of similar dimensions, without head and members. Emphasis is given on the back - lumbar profile of these figurines, with elevated kidney curvature and the voluminous and angled bottom. The variations of mapping carved schematization of the feminine representation are reflected in a flattening of the trunk and a geometrical trend of hips and large bottom which become more and more angular. The geometric decor, which is repeated in the sculptured form, confirms the typology.

The stylistic concept of the seven statuettes of the second type is concretized in the form of a female body with a right trunk and large, rounded and slightly angular bottom. The figurines from 7 cm to 2.3 cm in height are carved on a short and narrower at both ends cylindrical shape. Several statuettes of this type are showing on the ventral part, an engraved triangle of which the upper part is oriented to the down part of the statuette with or without inside engraving. Engraved compositions made of chevrons, hexagons and straight lines decorate some of these statuettes.

The seven Venus of the third type, are also showing a female body, right from the front and profile, carved in a cylindrical form, but the trunk is flattened, the curvature of the kidneys very elevated and the bottom is large and angular. Their height varies from 9.5 cm to 4 cm. The specificity of this type is characterized by a double nested triangle engraved on the ventral part of the statuettes with a geometric decoration inside the triangle and a complex decoration composed of chevrons, meanders and straight lines on the body of the statuettes. This carefully engraved ornamentation, which concerns the majority of the statuettes, makes each figurine

an exception, each statuette bearing a decoration that is specific, chosen in a directory of preferential geometric signs.

Finally, a unique sculpture that shows only the lower part of a very geometric and angular female body without any decor represents the fourth type of statuette of Mezine. A partial female body is known in the settlement of Barmaki where the *ronde bosse* ivory small statuette, 2.2 cm in height, offers the representation of the lower part of a female body. His profile is highlighted by the elevated curvature of the kidneys and the large and angular bottom, which repeats the sculptural form of the Mezine figurines. In Dobranichivka, a possible representation of a *ronde bosse* bottom can be seen in a sandstone angular shape form. In Elisseevichi 1, two small schematic *ronde bosse* bottom representations have also shaped in chalk. In the mobile art of Mejiriche, there is also a without head female statuette, without members

The Mejiriche ivory figurines are well known by three female statuettes: a *ronde bosse* figurine, a *ronde bosse* draft figurine and a *contour découpé* flat figure). There is also an ivory smoothing tool, formally similar to the *contour découpé* figurine. The ivory *ronde bosse* Venus ivory, 7.2 cm in height, has the form of a face and profile female body, which is sculptured following a cylindrical shape, which is divided into two parts of similar dimensions: the long, narrow, flattened trunk differing strongly from the lower part of the body which shows an elevated lumbar part, wide hips and a prominent and elongated bottom. The ventral part of the statuette shows engraved nested triangles top to the bottom, with the marking of the vulva. The other female statuette of similar form, which remained unfinished, confirms the sculptural formula of Mejiriche. These two statues certainly have a similarity with the second type of statuettes of Mezine, despite their originality. The face of the achieved statue of Mejiriche also shows wear traces, which could erase its ornamentation, revealing as well as this figurine could be worn by a person such as a body ornament.

Another morphological type of *contour découpé* schematic statuettes is illustrated in Mejiriche by a flattened and with a highly geometric abstraction ivory statuette of a partial female body without head and members. This very flat sculpture, 13.6 cm in height, provides an only front representation of a female body, with a trunk very narrow and long until the level

of the strong and rounded hips, with an engraved pubic triangle, decorated inside by nested chevrons, which reveals the specificity and the very fine aspect of this extremely schematic creation. The finely engraved complex geometric decoration of the statuette enriched greatly and individualizes the female image. The face of the statuette has wear traces which could erase its ornamentation. The type of the wear shows that this figure could be worn as body ornament.

In Mejiriche, another finely engraved flat ivory statuette, shows a rare human figure, which is represented with a head. The narrowness of this head with eyes and a just sketched mouth, is contrasting with the broad, rounded shoulders offering a very elegant human plastic form. The fine geometric engraving that covers the body accentuates the particularity of this figure.

A flat *contour découpé* female sculpture is found also in the figurative art of Dobranichivka. This flat Venus carved in ivory, even without decoration, repeat the morphology of the flat statuette of Mejiriche.

Amber as a raw material for sculpture is very scarcely used in palaeolithic art. One of the rare amber statuettes known has been found in Dobranichivka. The formal structure of this figurine has its equivalent in the ivory plastic art of Mezine. The Dobranichivka amber statuette, of 9 cm of height, presented a face and profile, partial female body without head and members, with the right trunk and the prominent, rounded and slightly angular bottom. The *ronde bosse* form, simple and sober, without any decoration, and well controlled in the yellow color organic material of the piece, was chosen for its natural form. The object could be worn as an ornament. The scarcity of the amber sculpture is complemented by many elements of ornament, revealing the characteristic features of the use of this material in the Mezinian art. Because of its availability in quantity in the Middle Dnepr basin, specifically in the region of Kiev, the number of objects in amber in the sites of Kiev-Kirilovskaia, Gontsy, Mezine, Semenivka 2, Mejiriche, Ioudinovo, Chulato-vo 2, Elisseevichi 1, Barmaki is highly variable. In particular, a site, Mejiriche, shows the importance of the use of amber. Because of the poor state of conservation of this raw material, the inventory of artifacts in amber in Mejiriche is reduced to pendants and beads, the same as those found in Dobranichivka, Mezine and Semenivka 2.

In conclusion, the general artistic concept of creation of female statuettes involves the representation of a very schematic female body, in a straight, static and fixed position, without head and members. These figurines, performed in a reduced format, and relying on the *ronde bosse* or flattened *contour découpé* technique, represent extremely schematic women. The sexuality is simply expressed by a stylistic enhancement of the morphology of hips, the curvature of the kidneys and the bottom of the female body and frequently by the stylized and exaggerated representation of a pubic triangle or a double nested triangle on the ventral part of the statuettes, frequently with or without inner geometric composition. The originality of these figures reveals even more by their complex geometric decoration, which enriches and considerably individualizes each figurine, and give each an own image (Chapter 5 and Catalogue).

The Mezinian mobile art is also known by a schematic animal sculpture of small size in Elisseevichi 1 and Barmaki, as well as a schematic animal engraving associated with a geometric engraving in Kiev-Kirilovskaia and Obolonia. The few zoomorphic figures represent a mammoth (Elisseevichi 1, Barmaki, Kiev-Kirilovskaia), a serpent with two bodies (Obolonia), a feline head and a monster head (Elisseevichi 1), a head of bird (crane) and a turtle (Kiev-Kirilovskaia). The originality of the schematic animal representations revealed in the carved art of Elisseevichi 1 and Barmaki, where the natural shape of the small pieces of chalk or limestone has been selected and adapted by the artist for the creation of *ronde bosse* animals. Such an original sculpture relies heavily on the search of natural accidents. The modeling of the whole body or the head of an animal – it is the art of changing a preform of zoomorphic natural origin by few sculptured adaptations, to highlight a contour with the just sketched anatomical details.

The theme of the mammoth in the form of a minimally schematized whole animal is known by the small statuette of the mammoth of Barmaki and three statuettes of mammoths of Elisseevichi 1. In the same settlement of Elisseevichi 1, the zoomorphic pieces are also known by a small series of small size animal figurations, carved in the chalk: two lion heads and two monster heads. In this sculpture, the asymmetry of the anatomical details, in reference to the nasal axis of the head, plays an important role. The artistic process sought and

accentuated in the preform natural, the deformation of the nose by asymmetry, in order to link the selected raw material and the finalized form which appears in a careful reading. The closer observation of these small carved heads, which can easily turn, return and rotate in the hands, from different angles, reveals their originality. This convergence of the representations of small animal statuettes in calcareous soft stone is also found in the Eastern Gravettian (Kostienki 1, layer 1, Kostienki 4, layer 1, Kostienki 11, layer 2) (Chapter 5).

In Kiev-Kirilovskaia, the animal art is present by an engraving made on a fragment of mammoth tusk used as tool and named «ivory pick». The complex engraving, occupying the entire surface of the tusk of 30 cm in length, has eleven different patterns of parallel lines composed with schematic animal representations: a head of a mammoth in left profile, the head of a bird (crane) in superimposed left profile and a figure of turtle in right profile. The originality of this engraving is reflected in the diversity of the linear geometric patterns that surround and integrate the animal figures in an overall composition.

Another complex engraving was performed on a mammoth tusk of 55,5 cm in length found in Obolonia. The engraving is composed of five geometric edges filled with series of short parallel lines. One of these geometric figures evokes an animal outline of left profile while the other refers to a female figure facing view, filled inside in its lower part by five nested chevrons (type 2 of Mezine). The snake with two bodies (the first straight, the other sinuous) complements the figures. In fact, in these complex engraved tusks of Obolonia and Kiev-Kirilovskaia, the games of geometric forms are enriched by geometric patterns in which the figurative drawings are integrated, giving all their singularity to these schematic compositions (Chapter 7 and Catalogue).

Finally, the Mezinian settlements show that the artistic manifestations, in their various forms, are the elements of a complex socio-symbolic system. First, the Mezinian settlements, with their monumental decorated mammoth bone huts, have an exposure visible of the site in the natural environment of the valley of the great plain, as a socialized and symbolized place by the network of human groups in their territory. The richness and diversity of the mobile art objects and the elements of body ornament, which are a systematic component of the contents of

the archaeological layers of these settlements, also reveals here the intense manifestation of the socio - symbolic nature of these living places.

In particular, the different ornament objects of ivory, teeth, amber and shell jewelry highlight the importance and the complexity of the marking of the group by a meaning body ornament. In fact, the figurative and non-figurative representations are the materialization of a complex socio - cultural system of the Mezinian groups through the decor of their settlements as well as their bodies and their objects.

The symbolic wall decor of the dwellings of Gontsy, Mejrliche and Mezine is consistent with the decoration of the statuettes and certain types of ornaments and tools. The coherence of the architectural decor with the geometric decor, which applies to the female statuettes and other types of objects, confirms the achievement of a coded artistic system implemented in the settlement. If the mobile art objects and the decorated domestic tools provide these functions in the space of the settlement, the monumental huts mark spectacularly the natural landscape of the great plain during the ice age in their territory. The complexity of this socio-symbolic system is confirmed by the spatial distribution of mobile art objects and elements of ornament in the settlements of Mezine, Mejrliche, Gontsy, Dobranichivka, Ioudinovo, Elisseevichi 1 and Suponevo. Particularly, in Mezine, Mejrliche and Gontsy, the spatial distribution of the elements of ornament in the huts, and near them, highlights the selective and specific marking of the different huts, which identifies certainly the inhabitants of a hut and the whole group, and the intergroup relationships.

In addition, the specificity of the female theme, one of the overriding palaeolithic art themes, is manifested by generalizing the different forms of mobile sculpture, engraved geometric decoration, but also the architectural decoration, and which reflects, without no doubt, the expression of a coded artistic system implemented in the settlement. As a corollary, the scarcity of schematic animal sculpture has to be linked to the development of the architecture where is included implicitly the theme of the mammoth and the female theme through complex compositions realized with a large number of bones of this animal, which plays the fundamental role in the economy of this peopling. A more spectacular example is given in the architecture of the great hut n°4 in Gontsy, actually excavated,

where the mandibles of the mammoths, contiguously located, one next to the other, constitute chevron and zigzag figures in the outside southern wall of the hut.

These feminine symbols are also widely used spectacularly in the outside wall of the huts of Mejrliche and engraved on the pubic triangles of the female statuettes from the same site. They reveal a symbolism «women-mammoths» integrated in the hut. The richness of this coding also reveals the surprising overlay of a mandible of mammoth with the skull of a baby mammoth, which finished the rank of the zigzag mammoth mandibles in the outside southern wall of the hut n ° 4 in Gontsy. This architectural composition brings us to ask on the co-signification the female theme and the theme of the mammoth by considering that the herd of mammoths, led by a female matriarch, is composed of females, sub-adults, young and babies.

Thus the Mezinian art, by its original and varied forms, illuminates the vision of the universal ideology of the societies of palaeolithic hunter-gatherers, with spiritual elaborations on the essential value of life and death of the human groups which is strongly rooted in the animal world. One of the core concepts of this universal ideology is given by a constant and repetitive association «woman-animal» (of a specific and variable species) who plays a role of vital importance in the development of their socio-symbolic systems.

Наукове видання

ЯКОВЛЕВА Людмила Анатоліївна
(IAKOVLEVA Lioudmila A.)

**Найдавніше
Мистецтво
України** L'Art
des origines
en Ukraine

Українською мовою
(передмова, післямова, резюме –
англійською та французькою)

Дизайн, верстка   *А.В. Панікарський*
Редагування   *Н.С. Сапронова*

ПП «Видавництво «Стародавній Світ»
тел.: (044) 599-34-43, 223-13-21
e-mail: books@ancientry.org
www.ancientry.org

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

Підписано до друку 22.08.2012 р. Формат 70 × 100 1/16. Папір крейдований.
Друк офсетний. Гарнітура Baskerville. Ум. друк. арк. 23,4. Обл.-вид. арк. 24,5.
Тираж 500 прим. Зам. № 22-8.

Людмила Яковлева – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, археолог, палеолітознавець, провідний фахівець в Україні по первісному мистецтву.

Найдавніше мистецтво України посідає важливе місце у первісному мистецтві Європи. Вишукані витвори мобільного мистецтва, скульптура, прикраси, орнамент та оригінальна архітектура жител із кісток мамонта розкривають високохудожню властивість і своєрідність найдавнішого мистецтва України. Монографія представлена Л. Яковлевою є першою узагальнюючою працею, яка охоплює всі художні галузі палеолітичного мистецтва України, розкриває його роль і функції у первісному суспільстві.

ISBN 978-966-2608-08-3

9 789662 608083